

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КАРЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2021 № 1 (157)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар

В. В. Шуміло

Випускові редактори

С. А. Токарев, Е. Л. Міден,
В. О. Чистяков

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко,
Н. Б. Реброва, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболев,
С. В. Шуміло, О. П. Реєнт

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Лёонігрєн,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянко,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно,
І. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисєв, Н. В. Шліхта,
К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації
6 разів на рік

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна
телефон для довідок: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua
Новий сайт журналу: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

© Редакція «Сіверянського літопису», 2021

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2021 № 1 (157)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

C. O. Павленко

**Deputies
of the Editor-in-Chief**

V. Diatlov,
O. Kovalenko

**Executive
Secretary**

V. Shumilo

**Technical
Editors**

S. Tokariyev, E. Miden,
V. Chystiakov

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönnngren, S. Liashko, O. Mavrin,
R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets,
O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The Journal is published with the financial support of the Chernihiv Oblast State Administration
6 times a year

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chynihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2021

ЗМІСТ

У глибоких віках

Васюта О. Ще раз до питання про один цікавий артефакт з чернігівського кургану Гульбище	4
Корнієнко В., Марасіна С. Графіті на фрагментах Борисоглібського собору у фондах Національного заповідника «Софія Київська»	18
Філіпова Г. «Падіння Голіафа»: розформування українських володінь князя Меншикова в 1727–1765 рр.	26

Історія міст і сіл

Фурсова Ю. Щодо оздоблення гетьманської садиби Кирила Розумовського в Батурині на вул. Київській (на матеріалах фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ)	41
--	----

Церковна старовина

Травкіна О. «Премудрий і боговгодний муж, милостивий пастор, невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт» (до офіційного відзначення 400-річного ювілею архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича)	46
--	----

Мовою документів

Мицик Ю., Тарасенко І. 3 нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 20)	72
Реляція про Мазепу 1707 року (коментар та переклад М. Траттнер)	100

Розвідки

Немченко О. Гуманітарна діяльність Ніжинського повітового земства в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)	106
Гулак І. Особливості розвитку податкової системи Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.	114
Іваннікова Л. Фольклорні сюжети, інкорпоровані в усні меморати про го-лод 1932–1933 років	121
Костів М. Участь робітників у кампаніях комуністичного тоталітарного режиму на Чернігівщині (початок 1930-х рр.)	133
Жам О. Експедиції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею у Сумську, Харківську, Дніпропетровську області у 60–80-х рр. XX ст.: мета, тематика, результати	140

Літературознавчі студії

Шуміло С. Ампліфікація в літургійній гімнографії та стилі «плетіння сло-вес»: до питання про богослужбові джерела	146
Лілік О. Архетип дому в ліриці Григорія Чубая	162

Дослідницькі нотатки

Оксін Т. До питання поховання гетьмана України Кирила Розумовського ..	169
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

Гордієнко Д. Повстання vs битва за державність: <i>Таїрова-Яковлева Т.</i> Колі-ївщина: великі ілюзії / Пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ: ТОВ «Видав-ництво “Кліо”», 2019. 256 с., іл.	173
Павленко С. Партизанська слава 1941–1943 рр. під великим сумнівом	178
Демченко Т. Крути: проблеми державотворення від доби Української ре-волюції (1917–1921 рр.) до сьогодення. Вип. III. Збірник матеріалів Все-української наукової конференції (Крути, 29 січня 2020 р.) / Упорядники: В. Піскун, М. Потапенко. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2020. 360 с.	181

Некролог

Коваленко О., Яснівська Л., Ласівський С. Пам’яті Олександра Володими-ровича Шекуна	185
--	-----

УДК 94 (477.51)«11»

Олег Васюта

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ОДИН ЦІКАВИЙ АРТЕФАКТ З ЧЕРНІГІВСЬКОГО КУРГАНУ ГУЛЬБИЩЕ

DOI: 10.5281/zenodo.4650178

© В. Васюта, 2021. CC BY 4.0

Метою статті є обґрунтування недоречності спроби окремих сучасних науковців спростувати тези, які були сформульовані та загальноприйняті в минулі часи стосовно виявленого в чернігівському кургані Гульбище меча та фізичної статури його господаря. **Методологічно** робота здійснена на основі історико-антропологічного підходу. **Науковою новизною** дослідження є розширення доказової бази за рахунок тих джерел, які залишались поза увагою як опонентів, так і попередніх однодумців автора, що дозволило по-новому підійти до розв'язання поставлених питань. **Висновки.** Серед поховальних пам'яток дохристиянської Русі вже давно була виділена їх особлива категорія, представлена великими курганами дружинної культури. До неї також належить і чернігівський курган Гульбище. У 1872 р. його археологічно дослідив Д. Я. Самоквасов. З'ясовано, що це поховання було здійснене за обрядом тілоспалення, а датується воно першою половиною – серединою X ст. Серед великої колекції виявлених тут знахідок на окрему увагу заслуговує меч. На жаль, до моменту музеєфікації він дійшов не в первісному стані, але обміри артефакту були здійснені ще до його вилучення із поховання. За показником своєї довжини він і на сьогодні посідає перше місце серед тогочасних мечів, знайдених на території Русі. Розміри цього меча дозволили науковцям у середині XX ст. сформулювати тезу про непересічну фізичну статуру його господаря. Довгий період ці положення не викликали заперечень, але останнім часом окремими дослідниками вони були розкритиковані. Їхня доказова база головним чином побудована на недовірі до інформації автора розкопок про розміри розглядуваного меча та зарахуванні його не до пішої, а кінної зброї. На переконання автора статті, перший із цих аргументів чітко спростовується уважним прочитанням нотаток Д. Я. Самоквасова, а другий – не узгоджується із конструктивними особливостями руків'я меча з кургану Гульбище. Присутність же там решток коня свідчить не про фахові військові навички небіжчика, а відображає один з елементів тогочасного поховального обряду. Про появу ж самої професійної кінноти на Русі, як виявляється, можемо говорити починаючи не раніше середини XI ст. Отже, раніше прийняті тези стосовно виявленого в чернігівському кургані Гульбище меча та фізичної статури його господаря й сьогодні не втрачають свого наукового значення.

Ключові слова: курган Гульбище, поховання, обряд, артефакт, меч, зброя, фізична статура.

Серед поховальних пам'яток дохристиянської Русі дослідниками вже давно була виділена їх особлива категорія, репрезентована великими курганами так

званої дружинної культури, зокрема присутніми і в Чернігові¹. До таких чернігівських пам'яток належить і курган Гульбище, розташований на одній із Болдиних гір у межах сучасного міста. Під цією назвою поховальний насип увійшов до наукового обігу через те, що на момент його археологічного дослідження місцевість, де розташований курган, чернігівцями іменувалося саме як «Гульбище»².

Зазначена поховальна пам'ятка входить до складу так званої Троїцької курганної групи, серед якої вона має найбільші розміри. До археологічних досліджень висота кургану Гульбище становила 8,5 м, а його довжина по колу в основі дорівнювала близько 95 м. Сам цей насип також оперізував рів (ширина – 5,7 м, глибина – 2,85 м) із трьома перетинками³. Розкопки цієї пам'ятки були проведені в 1872 р. Д. Я. Самоквасовим.

Археологічні дослідження засвідчили, що виявлене в кургані Гульбище поховання за своїм обрядом класифікується як тілоспалення на місці. Спочатку на піщаній підси́пці висотою 1,5 м була здійснена кремація, над якою надалі спорудили первинний насип та розмістили на ньому окремі речі з вогнища. А потім уже остаточно сформували й весь курган⁴.

У процесі розкопок була виявлена численна колекція знахідок. До її складу ввійшли: різного роду господарські предмети (залізні дужки й обручі відер і діжок, цвяхи, кресало, ніж, точильний камінь); дві бронзові посудини (одна містила барабнячі кістки і вовну та шкаралупу курячих яєць); зброя та військові обладунки (меч, вістря спису, дві сокири, вістря стріли, шолом, кольчуга, залишки щита); кінська зброя (вудила, стремена); уламки кістяного гребінця; гудзики (золотий, срібні, кістяні); поясна гарнітура (бронзові пряжки та срібні з позолотою бляшки); фрагменти кістяних виробів з візерунками; п'ятдесят масивних візерунчастих срібних бляшок (частина з позолотою); жіночі прикраси (бубонці та намистини різного складу); арабська монета кінця IX ст.⁵

Як впливає зі складу колекції, курган Гульбище є парним похованням чоловіка та жінки, а його великі розміри та речовий матеріал указують на не рядовий статус господаря цього захоронення. Здійснення останнього дослідники датують у рамках X ст., але більш вузько по-різному: початок – перша половина, середина і середина – друга половина цього століття⁶. Північні паралелі в обряді поховання й походження окремих речей із кургану Гульбище також дозволяють вбачати в його господарі в етнічному плані вихідця зі Скандинавії⁷.

Колекція знахідок із кургану Гульбище цікава повністю, але в її складі також присутня й одна безперечно унікальна річ, а саме – виявлений у цьому похованні меч. На жаль, до моменту музеєфікації він дійшов фрагментарно, але скласти уявлення про первинні параметри цього меча дозволяє опис розкопок кургану Гульбище, здійснений Д. Я. Самоквасовим. Зокрема, стосовно цієї знахідки відзначено: «На глибині шостого аршину від верхівки кургану, в центрі на-

¹ Булкін В. О. Великі кургани Чернігова і Гньоздова. Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Чернігів–Ніжин, 1988. Вип. II. С. 14–15.

² Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. Москва: Синодальная тип-я, 1916. С. 36.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 36–40; Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. С. 80; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. № 11. Т. 1. С. 33.

⁵ Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. С. 36–50.

⁶ Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні... С. 82; Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Київ: КОРВІН ПРЕСС, 2004. С. 99; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 37; Каинов С. Ю. Еще раз о датировке гнездовского кургана с мечем из раскопок М. Ф. Кусцинского (К вопросу о нижней дате Гнездовского могильника). Археологический сборник. Гнездово: 125 лет исследования памятника. Труды Государственного Исторического музея. Москва, 2001. Вып. 124. С. 57.

⁷ Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні... С. 82, 84; Андрощук Ф. А., Зоценко В. Н. Скандинавские древности Южной Руси. Paris, 2012. С. 284–286; Петрухин В. Я. Большие курганы Руси и Северной Европы. К проблеме этнокультурных связей в раннесредневековый период. Историческая археология: Традиции и перспективы. Москва: Памятники исторической мысли, 1998. С. 365–366.

сипу, була відкрита окислена та обвуглена металева маса, у розмірах $1\frac{1}{2}$ арш. довжини і близько аршина ширини..., яку складали:

Залізний шолом, більший за шоломи з Чорної могили, складений з однієї шапкоподібної залізної бляхи, з тупим шишаком зверху та мідною бляхою спереду, форми напівкола, дією вогню і залізним окисом з'єднаний своєю основою з масою окисленої залізної кольчуги.

Залізний двобічно гострий меч [підкреслення – О. В.], близько семи чвертей довжини, з масивною хрестовидною ручкою завдовжки в три вершки довжини, прикрашеною срібною насічкою, трьома рядами каміння та срібною філігранню... Меч лежав біля основи шолома на окисленій масі кольчуги, і його форма та розміри після очистки від верхнього шару іржі виразно були видимі; але при знятті верхня половина клинка розломилась на частини, а нижня виявилася настільки зотлілою, що розкололася на дрібні друзки»⁸.

Отже, як впливає із нотаток Д. Я. Самоквасова, загальна довжина меча, виявленого в кургані Гульбище, у перерахунку на сучасні одиниці вимірювання складала близько 124,46 см (1 чверть – 17,78 см), а довжина його руків'я – біля 13,34 см (1 вершок – 4,445 см). Б. О. Рыбаков, працюючи пізніше зі збереженою частиною цього меча, також указав, що в нього руків'я разом із перехрестям дійсно дорівнює 13 см (саме руків'я – 10 см), а з додачею наверх – 21 см⁹. Виходячи з цих даних, визначаємо й довжину незбереженого клинка цього меча – це близько 103,46 см.

За класифікацією А. М. Кірпи́чнікова, меч із кургану Гульбище належить до типу Е¹⁰. Характерною рисою таких мечів є поєднання в їхніх руків'ях масивного біконічного в перетині перехрестя із двоскладовим тридільним наверхом, прикрашених особливим візерунком у вигляді крапчастих коловидних чи овальних заглиблень¹¹. У деяких екземплярах у них також укладений мідний чи срібний дріт¹². Згідно з розвідками Г. С. Лебедева, мечі типу Е належать до III типологічної групи, у якій представлені форми мечів, що побутували в середовищі професійних дружинників¹³.

Це визначення Г. С. Лебедев зробив, зважаючи на життєві реалії Скандинавії, де мечі типу Е представлені доволі широко. Стосовно датування таких знахідок на території Північної Європи довгий період панувала думка Я. Петерсена, який усі, окрім одного зразка X ст., виявлені в Норвегії мечі цього типу відніс до першої половини IX ст. Відповідно вважали, що для більш пізнього часу цей тип мечів є рідкістю¹⁴. Однак, як засвідчують останні дослідження, теза Я. Петерсена потребує перегляду. Так, серед виявлених, наприклад, у Швеції мечів типу Е сучасні дослідники до IX ст. відносять тільки поодинокі знахідки, а переважну більшість останніх датують саме X ст.¹⁵ До цього ж століття належать і подібні мечі, знайдені на території Русі, яких у науці відомо тринадцять екземплярів¹⁶.

З огляду на особливості декоративного оформлення руків'їв мечів типу Е, дослідники запропонували декілька класифікацій цієї зброї¹⁷. Найбільш деталізованою серед них науковцями визнана класифікація С. Ю. Каїнова. Згідно з нею, меч із кургану Гульбище належить до варіанту Е-2. Особливістю мечів цього різ-

⁸ Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. С. 36–37.

⁹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 35.

¹⁰ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников. Е1–36*. Москва–Ленинград: Наука, 1966. Вып. I. С. 30.

¹¹ Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. С. 100; Андрощук Ф. А. Мечи викингов. Київ: Простір, 2013. С. 49.

¹² Андрощук Ф. А. Мечи викингов. С. 49–50; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. I. С. 30.

¹³ Лебедев Г. С. Эюд о мечах викингов. *Археологическая типология* / Сост. Л. С. Клейн. Ленинград: Ленинградское научно-исследовательское археологическое объединение, 1991. С. 299.

¹⁴ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. С. 31.

¹⁵ Андрощук Ф. А. Мечи викингов. С. 51.

¹⁶ Каинов С. Ю. Еще раз о датировке гнездовского кургана... С. 56.

¹⁷ Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. С. 100.

новиду є те, що деталі їхніх руків'їв прикрашають коловидні заглиблення (діаметр – 3–5 мм), розташовані в 3–5 рядів у шаховому порядку. Також у середині них присутній металевий дріт (у меча з кургану Гульбище він мідний)¹⁸. Із території Русі походять усього три мечі варіанту Е-2, причому, як зазначає С. Ю. Каинов, за її межами подібні знахідки невідомі¹⁹. Щоправда, згідно повідомлень інших дослідників, декілька екземплярів мечів варіанту Е-2 також були виявлені й у Швеції²⁰. Однак на загальному тлі це не змінює того враження, що подібні мечі являють собою рідкісну групу.

Отже, меч із кургану Гульбище можна вважати особливим уже тільки з огляду на цю останню тезу. Однак справжня його унікальність усе ж таки полягає в іншому, а саме – в розмірах цього меча. Першим серед науковців, хто звернув на це увагу, очевидно, був Б. О. Рибakov, який зазначив, що розглядуваний артефакт із кургану Гульбище є найбільшим серед мечів Русі²¹. Пізніше цю тезу підтвердив і А. М. Кірипичников²². Однак уже в наш час окремими дослідниками були висловлені сумніви щодо цього твердження.

Справа полягає в тому, що звичайна довжина мечів IX–XI ст., зокрема й тієї групи, до якої належить розглядуваний артефакт із кургану Гульбище, дорівнює близько 1 м²³. Щоправда, серед тогочасних мечів присутні й більші екземпляри, але їхня довжина від цього показника різниться несуттєво. Так, наприклад, довжина одного з мечів із кургану Чорна могила складає 102 см²⁴. Однак меч із кургану Гульбище до таких екземплярів віднести не можемо, оскільки його довжина перевищує звичайну аж на 24,46 см. Фактично зазначена різниця в меча з кургану Гульбище утворюється за рахунок довжини його клинка, а останній, як уже було вказано, до моменту музеєфікації не зберігся в своїх первинних формах. Отже, саме цей факт і став підґрунтям для перегляду раніше визнаної тези про ексклюзивність розмірів розглядуваного чернігівського меча.

Останнім часом така точка зору була висловлена О. М. Ярошенком. На її користь дослідник навів декілька аргументів. По-перше, на думку історика, викликає підозру вже те, що меч із кургану Гульбище за показником довжини свого клинка є єдиним екземпляром такого роду, хоча за іншими параметрами він практично не відрізняється від більшості тогочасних руських мечів²⁵. По-друге, як зауважує О. М. Ярошенко, стосовно показника довжини розглядуваного артефакту в нотатках Д. Я. Самоквасова вжите слово «приблизно» (у російськомовному оригіналі «около»). Отже, з огляду на це, дослідник дійшов висновку: «Скоріш за все, довжина меча не була виміряна відразу по знаходженні, а після розламу нижньої частини клинка такі виміри стали неможливі, а тому і довжина вказується приблизно»²⁶. І по-третє, як наголошує науковець, якась нестандартність меча з кургану Гульбище не була зазначена і самим автором розкопок. Все це може свідчити на користь того, що Д. Я. Самоквасов, вказуючи розміри меча, стосовно його загальної довжини припустився помилки, а насправді остання не перевершувала 1 м²⁷.

¹⁸ Каинов С. Ю. Еще раз о датировке гнездовского кургана... С. 57; Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. С. 102.

¹⁹ Каинов С. Ю. Еще раз о датировке гнездовского кургана... С. 57.

²⁰ Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. С. 102; Андрощук Ф. А. Мечи викингів. С. 51.

²¹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 35.

²² Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. С. 31.

²³ Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение. Древняя Русь. Город. Замок. Село. Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Москва: Наука, 1985. С. 300.

²⁴ Каинов С. Ю. «Большой» меч из Черной могилы (предварительные итоги нового этапа изучения). Земля наша велика и обильна: сборник статей, посвященный 90-летию А. Н. Кирпичникова. Санкт-Петербург: Невская типография, 2019. С. 128.

²⁵ Ярошенко О. М. Меч з кургану Гульбище. Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Чернівці: ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2011. С. 232.

²⁶ Ярошенко О. М. Меч з кургану Гульбище. С. 233.

²⁷ Там само.

Думається, наведена аргументація не є достатньою, щоб погодитися із таким висновком. Почнемо з останнього доказу О. М. Ярошенка щодо неувagi Д. Я. Самоквасова до нестандартної довжини меча з кургану Гульбище. На нашу думку, пояснити це нескладно. Передусім зауважимо те, що розкопки цієї пам'ятки відбулися ще в 1872 р. А на той час, та й протягом усього життя Д. Я. Самоквасова, накопичення подібних артефактів тільки починалося. Відповідно, тоді не знали й тих орієнтирів, зважаючи на які можна було б указати на ексклюзивність меча з кургану Гульбище.

А тепер звернемось до того, як Д. Я. Самоквасов подає відомості про розглядуваний артефакт. Справді, стосовно показника його довжини слово «около» у нотатках дослідника присутнє. Однак, на нашу думку, важко собі уявити, що автор розкопок, уживаючи цей вислів і маючи на увазі математичне заокруглення, міг помилитися аж на 25 см. Навіть вимірювання на око навряд чи привело б до того. Але робити це у такий спосіб Д. Я. Самоквасову не було ніякої потреби, оскільки, як зазначено в записках науковця, ще до виїмання меча з поховання «його форма та розміри після очистки від верхнього шару іржі виразно були видимі [підкреслення – О. В.]»²⁸. Отже, обміри меча явно робилися ще до того, коли його зрушили зі свого місця, після чого останній безповоротно втратив клинок.

Також підозру в правдивості інформації Д. Я. Самоквасова у О. М. Ярошенка, як зазначалося, викликає і те, що виявлений у кургані Гульбище меч є єдиним екземпляром поміж тогочасної руської зброї, у якого присутня така велика довжина. На нашу думку, це зауваження дослідника виглядає досить дивним, оскільки саме довжина й надає ексклюзивності розглядуваному артефакту. Однак, як виявляється, останній не є поодиноким знахідкою такого плану, виявленою на території Русі. У 1960-ті рр. біля с. Гнань Курської області Росії був знайдений ще один нестандартний за своєю великою довжиною меч. Щоправда, аж до 2010 р. він зберігався в місцевій школі, через що до поля зору дослідників не потрапляв²⁹. Згідно класифікації А. М. Кіріпнікова, цей меч належить до типу Н³⁰. На Русі така зброя побутувала наприкінці IX – XI ст., але переважна більшість її знахідок належить до X ст., а в Скандинавії такі артефакти датуються IX–X ст.³¹ Гнанський меч зберігся без втрат³². Відповідно його довжина становить 123,6 см, а окремо клинка – 105,7 см³³. Як випливає, за першим показником мечу з кургану Гульбище він поступається зовсім мало, менше 1 см, а за другим навіть його перевищує більше ніж на 2 см. У цих обох мечів також збігається і час їх побутування на Русі.

Усе це не дозволяє прийняти запропоновану О. М. Ярошенком аргументацію на користь перегляду прийнятих раніше висновків стосовно меча з кургану Гульбище. Відповідно, немає підстав не довіряти інформації Д. Я. Самоквасова про розміри цього артефакту. Отже, теза Б. О. Рибаківа про розглядуваний меч як найбільший серед тогочасних руських мечів своєї слушності не втрачає.

Б. О. Рибаків, розглядаючи меч з кургану Гульбище, також вказав на близькість його довжини до західноєвропейських середньовічних дворучних мечів³⁴. На наш погляд, таке порівняння усе ж таки не є коректним, оскільки довжина останніх у середньому складала 152 см, що значно більше, ніж у меча з кургану Гульбище³⁵. Однак його довжина як для одноручного меча однаково вражає. На жаль,

²⁸ Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. С. 37.

²⁹ Стародубцев Г. Ю. Меч из д. Гнань Курской области: предварительное сообщение. *Русский сборник*. Брянск: Курсив, 2011. Вып. 6. С. 69.

³⁰ Там же. С. 70.

³¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. С. 27.

³² Стародубцев Г. Ю. Меч из д. Гнань Курской области. С. 69, Рис. 1.

³³ Там же. С. 69.

³⁴ Рибаків Б. А. Древности Чернигова. С. 36.

³⁵ Окшотт Э. Рыцарь и его доспехи. Латное облачение и вооружение. Москва: Центрполиграф, 2007. С. 187.

сьогодні загальну масу розглядуваного артефакту точно ми вказати не можемо, але окремо для його руків'я цей показник становить 0,950 кг³⁶. Тут цікаво, що, наприклад, маса мечів типу Е, які були виявлені на території Швеції і збереглися повністю, коливається між 1,184 кг і 1,502 кг³⁷. Довжина їхніх клинків складає 70–85,2 см при ширині останніх 4,9–6,8 см³⁸. Як уже вказувалося, довжина клинка в меча з кургану Гульбище дорівнювала близько 103,46 см, а його ширина біля перехрестя становить 6,5 см. Отже, за першим показником він перевищує найдовший клинок у зазначених шведських мечів на 18,2 см, а за другим – дуже близький до максимального показника ширини їхніх клинків. Відповідно вважаємо, що маса меча з кургану Гульбище була більшою, ніж у найважчого серед вказаних шведських артефактів, а саме перевищувала 1,502 кг. Загалом же дослідники відзначають: «Майже для всіх мечів типу Е характерні широкий клинок (ширина біля перехрестя 5,5–6,5 см.) і майже паралельні краї лез клинка. Ці дві особливості значно збільшували масу клинка. Важкий клинок врівноважував масивні деталі руків'я, що створювало баланс, необхідний для найбільш зручного володіння мечем»³⁹. Відповідно клинок розглядуваного меча явно був не легшим за його руків'я, а то й трохи важчим за останнє. Тож гіпотетична загальна маса меча з кургану Гульбище, виходячи з маси його руків'я, швидше за все, могла дорівнювати 1,9–2 кг. До речі, найважчим мечем Швеції доби вікінгів є той, маса якого становить 1,799 кг (тип Н)⁴⁰.

Свого часу Б. О. Рибаків із приводу виявленого в кургані Гульбище меча також зазначив: «Потрібна була богатирська сила та величезний зріст, щоб однією рукою рубати цим мечем-велетнем»⁴¹. Подібної думки дотримувався і А. М. Кірпи́чников⁴². Поховання у кургані Гульбище було здійснене за обрядом тілоспалення, через що кістяк небіжчика не зберігся, відповідно, наочно не можемо з'ясувати його фізичні особливості, але, враховуючи параметри знайденого тут меча, на наш погляд, наведена точка зору Б. О. Рибаківця цілком має рацію. Як наголошують фахівці з історії середньовічної зброї, розбіжності в розмірах тогочасних мечів переважно були обумовлені фізичними даними їх господарів⁴³. Стосується це й мечів доби вікінгів⁴⁴.

Теза Б. О. Рибаківця про кремезність фізичної статури похованого в кургані Гульбище довгий період не викликала заперечень серед дослідників. Останнім же часом вона була розкритикована О. В. Дубинцем, який цій проблематиці присвятив окрему роботу⁴⁵. Заперечуючи Б. О. Рибаківця, О. В. Дубинець головним чином акцентував увагу на розмірах руків'я меча, шолома, стремен та кольчуги, виявлених у кургані Гульбище. Останні, згідно висновку дослідника, фактично не відрізняються від середніх показників. Відповідно, про самого господаря захоронення він констатував: «Його основні параметри (розміри рук, ступні, діаметр черепа) були хіба що трохи більші за середні, твердження ж про велетенський зріст взагалі позбавлені будь-яких підстав»⁴⁶. Отже, на думку О. В. Дубинця, немає вагомих аргументів, щоб уважати похованого в кургані Гульбище фізично кремезною людиною.

У зв'язку з цим питанням одразу зауважимо, що розміри рук, ніг і голови далеко не завжди є тими показниками, за допомогою яких можна скласти уявлення про загальну статуру людини. Яскравим прикладом цього є російський

³⁶ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 35.

³⁷ Андрощук Ф. А. Мечи викингов. С. 51.

³⁸ Там же. С. 95.

³⁹ Каинов С. Ю. Еще раз о датировке гнездовского кургана... С. 58.

⁴⁰ Андрощук Ф. А. Мечи викингов. С. 57.

⁴¹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 36.

⁴² Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. С. 31.

⁴³ Окшотт Э. Рыцарь и его доспехи... С. 137.

⁴⁴ Андрощук Ф. А. Мечи викингов. С. 56–57.

⁴⁵ Дубинець О. В. До питання про статуру похованого в кургані Гульбище в м. Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2006. № 5. С. 11–14.

⁴⁶ Там само. С. 13.

цар Петро І. Він був на зріст вище 2 м і відзначався фізичною силою, але водночас мав невеликі руки й голову та носив взуття 39 розміру⁴⁷. Однак у нашому випадку й зі згаданими показниками не все виглядає так посередньо. Стремена з кургану Гульбище мають ширину 14 см⁴⁸. Згідно з каталогом стрмен IX–XI ст., укладеного А. М. Кірпи́чниковим, така ширина зафіксована ще тільки в трьох випадках, в одному вона трохи більша – 14,2 см, але в решті представлених там стрмен цей показник менший ніж 14 см⁴⁹. Отже, як випливає з вищесказаного, насправді ширина стрмен із кургану Гульбище є більшою за середньостатистичну. Стосовно ж знайденого у похованні шолома ще Д. Я. Самоквасов зазначив, що останній, наприклад, більший за шоломи, виявлені ним у кургані Чорна Могила⁵⁰. Однак усі вони побутували в близький час і належать до одного типу⁵¹.

Значно більше про статуру похованого в кургані Гульбище міг би свідчити розмір знайденої тут кольчуги. Однак з'ясувати його неможливо через той стан, у якому обладунок був виявлений. З цього приводу Д. Я. Самоквасов зазначив: «Під шоломом і мечем лежала залізна кольчуга, до того розкладена і окислена, що залізнi кiльця злилися в загальну тверду залiзну масу [підкреслення – О. В.], і тільки на внутрішньому обвугленому боці цієї маси проглядаються складки кольчуги, розмір і система з'єднання кілець»⁵². У такому стані вона й сьогодні перебуває в експозиції Державного історичного музею в Росії. У своїй же роботі О. В. Дубинець про цей артефакт указав: «Діаметр і товщина кілець кольчуги – звичайні. Загалом, розміри давньоруських обладунків були невеликі: 60–70 см у поясі, 100–130 см у плечах, близько 70 см довжиною і масою 5–6 кг. Швидше за все, і ця кольчуга мала ті ж параметри»⁵³. Однак, враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що такий висновок є занадто умовним. Відповідно, він не може бути прийнятим як аргумент стосовно визначення статури власника цієї кольчуги.

Отже, саме меч є найбільш інформативним артефактом щодо фізичних параметрів похованого в кургані Гульбище. Маса цього меча явно свідчить про значну фізичну силу його господаря, а надмірна довжина артефакту вказує на те, що небіжчик мав ще й дуже високий, як для свого часу, зріст. По-іншому він просто не зміг би зручно для себе володіти подібним мечем.

Однак, як вже зазначалося, із таким визначенням зросту похованого в кургані Гульбище О. В. Дубинець також не погоджується. З цього приводу дослідник акцентує увагу на тому, що господар захоронення, перш за все, був професійним воїном-вершником. Відповідно надмірна довжина меча з кургану Гульбище була зумовлена не високим зростом похованого, а «може розглядатися як спроба пристосувати тип звичайного пішого меча для кінного бою»⁵⁴.

Справді, щоб бути ефективною для вершника, рубляча зброя повинна мати більш довгі форми, ніж та, що використовується у пішому бою. Так, довжина клинків шабель, класичної верхової зброї в X – першій половині XI ст., становила 100 см⁵⁵. Водночас це не свідчить про те, що їх господарі відрізнялися великим зростом. У меча з кургану Гульбище довжина клинка дорівнювала близько

⁴⁷ Маслов А. А., Маслов А. В. Смертельный трон: загадки последних дней правителей России. Ростов-на-Дону–Краснодар: Неоглори, 2010. С. 255, 256; Hughes J. R. The seizures of Peter Alexeevich. *Epilepsy & behavior*. 2007. Vol. 10(1). URL: [https://www.epilepsybehavior.com/article/S15255050\(06\)-fulltext](https://www.epilepsybehavior.com/article/S15255050(06)-fulltext).

⁴⁸ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1-36. Ленинград: Наука, 1973. С. 91.

⁴⁹ Там же. С. 88–95.

⁵⁰ Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. С. 36.

⁵¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1-36. Ленинград: Наука, 1971. Вып. III. С. 25.

⁵² Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. С. 37.

⁵³ Дубинець О. В. До питання про статуру похованого в кургані Гульбище... С. 13.

⁵⁴ Дубинець О. В. До питання про статуру похованого в кургані Гульбище... С. 13.

⁵⁵ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. I. С. 67.

103,46 см. Отже, за цим показником він навіть трохи перевищує тогочасні шаблі. Однак подібна зброя, яка застосовувалась у кінному зіткненні, крім специфічної довжини клинка також повинна була мати й особливу форму руків'я. Дослідники відзначають, що серед мечів IX – першої половини XI ст. присутні такі, які використовувалися і в верховому бою. Останні з'явилися на зламі X–XI ст.⁵⁶ Характерною ознакою руків'їв цих мечів є вигнуті донизу перехрестя та навершя із піднятими догори краями⁵⁷. Із цього приводу А. М. Кірпи́чников указував: «Такі мечі були зручними для кінної рубки, бо дозволяли більш вільно маніпулювати рукою і кистю при ударі»⁵⁸. Прикладом подібної зброї може слугувати один (більший) із мечів, виявлених у чернігівському кургані Чорна Могила⁵⁹. Навпаки, у розглядуваного артефакту з кургану Гульбище в цьому плані спостерігається інша картина. Цей меч має пряме перехрестя та навершя, у якого нижні краї розташовані в лінію перпендикулярно до клинка⁶⁰. Як справедливо відзначає Б. О. Рибаків, за такої форми останніх «дві паралельні площини навершя та перехрестя так міцно затискають руку воїна, що воїн позбавлений можливості витягнути меч в одну лінію з рукою, як це прийнято за сучасного способу кавалерійської рубки»⁶¹. Відтак спроба застосувати меч із кургану Гульбище в кінному бою у традиційний для верхової рублячої зброї спосіб просто призвела б до пошкодження руки його господаря. Застосування цього меча вершником по-іншому також не було б ефективним, оскільки клинок створював би з рукою людини прямий кут, що «дуже обмежувало розмах, зменшувало силу удару і дозволяло використовувати лише частину корисного коефіцієнта меча»⁶². Отже, застосування розглянутого артефакту із кургану Гульбище для верхового бою було б цілковитою недоречністю.

Та й чи можна так однозначно стверджувати, як це робить О. В. Дубинець, що похований у кургані Гульбище був саме професійним воїном-вершником? На перший погляд, на це може вказувати наявність у захороненні кісток коня та його зброї, репрезентованої стременими, вудилами та псаліями (свого часу Б. О. Рибаків помилково атрибував їх як кістяні накладки на лук)⁶³. Також, згідно визначення Б. О. Рибаків, із чим погоджуються й інші науковці, похований у кургані Гульбище був одягнений у каптан, який є елементом верхового одягу⁶⁴. Хоча його присутність тут можна пояснити й по-іншому, а саме як звичайну данину тогочасній місцевій моді, яку Русь запозичила з Візантії безпосередньо або за посередництва Болгарії у середині – другій половині X ст.⁶⁵ Із Русі такий одяг потрапив і до Скандинавії (могилиник Бірка)⁶⁶.

⁵⁶ Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение. С. 300.

⁵⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. I. С. 35.

⁵⁸ Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение. С. 301.

⁵⁹ Каинов С. Ю. «Большой» меч из Черной могилы (предварительные итоги нового этапа изучения)... С. 127, Рис. 2.

⁶⁰ Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. С. 39, Рис. 46.

⁶¹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 39.

⁶² Там же.

⁶³ Каинов С. Ю., Михайлов К. А. Находки деталей сложносоставного лука на территории Древней Руси и их культурная атрибуция. *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран*. Москва: Ломоносовъ, 2010. Т. 1. С. 325; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 37; Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. Москва: Синодальная тип-я, 1908. С. 197; Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. С. 37.

⁶⁴ Каинов С. Ю. Начальные этапы формирования древнерусского комплекса боевых средств. *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула: Государственный военно-исторический и природный заповедник «Куликово поле», 2014. С. 100; Михайлов К. А. Древнерусские кафтаны «восточного» типа (мода, происхождение, хронология). *Вестник молодых ученых*. Санкт-Петербург, 2005. URL: http://asgard.tgorod.ru/libri.php3?cont=_caftan; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 37.

⁶⁵ Михайлов К. А. Древнерусские кафтаны «восточного» типа...

⁶⁶ Там же.

О. В. Дубинець у своїх висновках часто посилається на А. М. Кірпи́чнікова, прихильника появи професійної кінноти на Русі вже в X ст.⁶⁷ Однак сам цей дослідник вважає, що наявність у тогочасних руських похованнях решток коня і частин його зброї – «ознака не стільки “військова”, скільки соціальна»⁶⁸. Отже, згідно А. М. Кірпи́чнікова, присутність таких артефактів у кургані Гульбище, перш за все, указує на високий статус у суспільстві похованого. У зазначеному випадку статус похованого також підтверджується й іншим супроводжуваним його речовим матеріалом та розмірами самого курганного насипу.

Зауважимо ще одну деталь. Поява на Русі великих курганів так званої дружинної культури була зумовлена скандинавськими впливами, що передусім засвідчують елементи їх поховальної обрядовості⁶⁹. У ній же присутність коней у подібних похованнях трактується двоюко: як пожертва скандинавському богові плодючості Фрейру так як наділення померлого «транспортним засобом» для переміщення у потойбічний світ⁷⁰. Остання функція дослідниками вважається преваляючою⁷¹. Як засвідчує скандинавська міфологія, ілюстрацією до якої можуть слугувати зображення на відомих готландських каменях, до Вальхалли (раю для героїв) останні в'їжджають саме на коні⁷². Також у подібних захороненнях разом із кінськими рештками часто зустрічаються кістки собак, курей, великої рогатої худоби (інколи ще й свиней та риби). А взагалі, як указують дослідники, зв'язка кінь–собака–курка для такого роду поховань є найбільш традиційною⁷³. Згідно ж скандинавської міфології та згаданих зображень на готландських каменях, собака була ще однією твариною, яка разом із конем супроводжувала померлого в потойбічний світ⁷⁴. Присутність курки трактується як жертва для установалення зв'язку з потойбіччям⁷⁵, наявність же рогатої худоби, свиней та риби визначається як супроводжувальна їжа для небіжчика⁷⁶.

Записи Д. Я. Самоковасова свідчать, що практично весь згаданий фауністичний набір був виявлений і в рештках вогнища в кургані Гульбище⁷⁷. Причому, тут присутні і класичне поєднання решток коня, собаки та курки. З огляду на це вважаємо, що наявність у цьому захороненні коня зі зброєю відображає не професійні військові навички похованого в кургані Гульбище, а є елементом поховальної обрядовості, покликаним засвідчити віддання померлому відповідної його статусу та прижиттєвим діянням шани. Між іншим, у самій Скандинавії довгий період коні використовувалися тільки як засіб пересування й аж до XIII ст. у бойових зіткненнях не застосовувались⁷⁸. До цього часу навіть конунги та їхні дружини в битвах брали участь пішки⁷⁹.

Як донедавна вважалося, на Русі ситуація була іншою. Підґрунтям такому твердженню слугувала сформульована А. М. Кірпи́чниковим майже п'ятдесят ро-

⁶⁷ Дубинець О. В. До питання про статуру похованого в кургані Гульбище... С. 14; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. III. С. 56.

⁶⁸ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. С. 8.

⁶⁹ Петрухин В. Я. Большие курганы Руси и Северной Европы. К проблеме этнокультурных связей в раннесредневековый период...; Фитисов А. А. Щавелев А. С. Викинги. Между Скандинавией и Русью. Москва: Вече, 2013. С. 66.

⁷⁰ Петрухин В. Я. Погребения знати в эпоху викингов. *Скандинавский сборник*. Таллин: Ээсти Раамат, 1976. Вып. XXI. URL: <http://ulfdalir.narod.ru/literature/articles/burial.htm>.

⁷¹ Жарнов Ю. Э. Животные в погребальном обряде курганов периода становления древнерусского государства. *Советская археология*. 1991. № 2. С. 85, 86.

⁷² Петрухин В. Я. Погребения знати в эпоху викингов.

⁷³ Жарнов Ю. Э. Животные в погребальном обряде курганов... С. 85–86.

⁷⁴ Жарнов Ю. Э. Животные в погребальном обряде курганов... С. 86–87.

⁷⁵ Там же. С. 87; Петрухин В. Я. Погребения знати в эпоху викингов...

⁷⁶ Жарнов Ю. Э. Животные в погребальном обряде курганов... С. 86.

⁷⁷ Самоковасов Д. Я. Могилы Русской земли. С. 197.

⁷⁸ Галушко К. Ю. Всемирная история. Викинги. История завоеваний. Харьков: Клуб семейного досуга, 2020. С. 156–157; Михайлов К. А. О формировании всаднической субкультуры в Древней Руси. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Новгород, 1994. Вып. 8. URL: http://www.vixri.-com/d/a_arxi/Istoriya%20arxeologii.pdf.

⁷⁹ Михайлов К. А. О формировании всаднической субкультуры в Древней Руси.

ків тому теза, за якою руська професійна кіннота з'явилася уже в X ст.⁸⁰ Однак, як відзначають деякі сучасні дослідники, а з ними погоджуємося і ми, висновки А. М. Кірпи́чнікова не узгоджуються із відомостями письмових джерел⁸¹. Найбільш яскравим прикладом цьому слугують свідчення візантійця Лева Диякона, сучасника балканських війн київського князя Святослава Ігоревича в 968–971 рр. Так, стосовно тогочасної бойової тактики русів автор указує, що останні «завжди б'ються у пішому строю: вони не звикли воювати на конях і не вправляються в цій справі»⁸². Щоправда, одного разу Лев Диякон усе ж таки згадує і про цілий загін кінних русів. Свого часу А. М. Кірпи́чніков навіть посилався на цю звістку як на доказ існування у війську Святослава Ігоревича професійної руської кінноти⁸³. Однак у зв'язку з цим привертає увагу те, як про цей загін пише сам візантійський автор. Він зазначає: «Показуючись із-за башт, скіфи (так Лев Диякон називає русів – О. В.) метали на ромейську фалангу стріли, каміння і все, що можна було випустити з металних машин. Ромеї ж захищалися від скіфів, стріляючи знизу з луків і пращ. Битва не пішла далі цієї перестрілки, і ромеї відійшли у табір, щоб поїсти, а скіфи під кінець дня виїхали з міста верхи – вони вперше з'явилися тоді на конях [підкреслення – О. В.]. Вони завжди раніше йшли у бій у пішому строю, а їздити верхи і битися з ворогами на конях не вміли. Ромеї миттєво озброїлись, скочили на коней, схопили списи (вони користуються у битвах дуже довгими списами) та завзято, грізною лавиною кинулись на ворогів. Ромейські списи вражали скіфів, які не вміли керувати кіннями за допомогою віжків [підкреслення – О. В.]. Вони кинулись навтьоки і сховаляся за стінами»⁸⁴. Як бачимо, коментарі тут зайві. Лев Диякон чітко вказує, що за всю військову кампанію саме в цій битві руси вперше масово спробували піти в бій верхи, але через відсутність відповідних навичок одразу ж зазнали поразки. Крім того, у цього автора відзначено ще декілька індивідуальних спроб окремих руських ватажків повоювати верхи, але всі вони закінчилися для них невдало⁸⁵.

Як бачимо з джерел, щоб мати в походах кінноту, руські князі X ст. вдавалися до найму кочовиків. Саме так зробив Ігор Рюрикович, рушивши на Візантію у 944 р.⁸⁶ Подібним чином діяв і Святослав Ігоревич, професійною кавалерією якого у балканській війні були печеніги та угри. Пізніше до цього вдався і Володимир Святославич, коли в 985 р. здійснив похід на Волзьку Булгарію⁸⁷. У цілому ж, згідно сучасних досліджень, на Русі своя професійна кіннота сформувалася не раніше середини XI ст.⁸⁸

Зі свідчень Лева Диякона випливає, що уже в балканській війні руси поодинокі й один раз масово здійснювали спроби битися верхи. Подальшим розвитком потягу до такого способу бою можна вважати і появу на Русі наприкінці X – на початку XI ст. мечів зі специфічно вигнутими перехрестям та навершям. Узагалі, як наголошують науковці, впровадження такої рублячої зброї в ті часи було загальноєвропейським явищем⁸⁹. Крім того, у цей же час на Русі з'являються і шаблі⁹⁰. Хоча загальна кількість виявлених артефактів зазначених видів мізерна⁹¹. Таким чином, навіть у цей період на Русі використання коня у бою ще не набуло якогось значного поширення.

⁸⁰ Кирпи́чников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. III. С. 56.

⁸¹ Михайлов К. А. О формировании всаднической субкультуры в Древней Руси.

⁸² Диякон Лев. История. Москва: Наука, 1988. С. 70.

⁸³ Кирпи́чников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. III. С. 56.

⁸⁴ Диякон Лев. История. С. 75.

⁸⁵ Диякон Лев. История. С. 57–59.

⁸⁶ Полное собрание русских летописей: в 44 т. Москва: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 45.

⁸⁷ Там же. Стб. 84.

⁸⁸ Михайлов К. А. О формировании всаднической субкультуры в Древней Руси...; Терещенко О. В. Піхота і кавалерія у військах Давньої Русі X–XI ст. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.* Чернівці: Сіверянська думка, 2006. С. 190.

⁸⁹ Кирпи́чников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. I. С. 35.

⁹⁰ Там же. С. 62.

⁹¹ Там же. С. 82–85, 92–94.

Отже, як засвідчують наведені факти, немає вагомих підстав вважати похованого в кургані Гульбище професійним воїном-вершником. Тим більше, ще раз зазначимо, що для верхового бою не підходив і його меч. Однієї надмірної довжини для цього замало, потрібне було ще й відповідної форми руків'я, що в розглянутому артефакті відсутнє. Та й сам його господар жив та помер значно раніше – на це вказує прийняте більшістю дослідників датування поховання першою половиною – серединою Х ст., від часу, коли зафіксовані перші спроби русів воювати верхи⁹². За життя ж похованого в кургані Гульбище вони використовували коней як засіб пересування, але не для бою.

Розміри та маса виявленого в цьому похованні «пішого» меча указують на те, що його господар повинен був мати й відповідні фізичні дані, виражені як у силі, так і зрості. У зв'язку з цим цікаво зазначити, як іноземні автори Х ст. відгукувалися про русів загалом. Наприклад, Ібн Русте (у виданні 1869 р. його ім'я помилково визначене як Ібн Даста) стосовно останніх, крім усього іншого, указав, що на зріст «вони високі»⁹³. Інший східний автор, Ібн Фадлан, який особисто зустрів русів у Волзькій Булгарії, про них також писав: «Я не бачив людей з більш досконалими тілами, ніж вони. Вони подібні до пальм...»⁹⁴

На сьогодні серед науковців уже немає суттєвих суперечок, що під ім'ям «руси» в наведених свідченнях розглядають саме скандинавів. Як ми раніше вказували, є також вагомі підстави в етнічному плані віднести до них і похованого в кургані Гульбище. Згідно з антропологічними дослідженнями, у ту добу в Скандинавії середній зріст чоловіків дорівнював близько 172 см⁹⁵. Припускаємо, що саме такий зріст мав і київський князь Святослав Ігоревич, теж скандинав за етнічним походженням, про якого Лев Диякон указав, що він «помірного зросту, не занадто високого і не дуже низького»⁹⁶. Хоча зрідка серед археологічних знахідок Скандинавії траплялися і рештки тогочасних людей, у яких цей показник становив близько 185 см⁹⁷. На Русі ж, наприклад, для чоловічої частини населення Києва Х – першої половини XIII ст., як наголошують дослідники, зріст у 180 см вважався вже дуже високим⁹⁸. Однак у нашому випадку, виходячи з довжини виявленого в кургані Гульбище меча, похований явно мав навіть не дуже високий, а надзвичайно високий, як для свого часу, зріст. Ми не думаємо, що буде помилкою показник останнього визначити в межах 200 см. Маючи ж менший ріст, він просто не зміг би вдало та зручно для себе володіти мечем довжиною майже 125 см, а тому цю зброю похований у кургані Гульбище явно цінував, оскільки саме з нею і пішов до іншого світу.

Свого часу щодо цього питання Б. О. Рыбаков підсумував: «Богатир, похований у кургані, володар найбільшого серед руських мечів, мимоволі викликає у пам'яті образи билинних богатирів»⁹⁹. Від себе ж додамо, що в фізичному плані прототипи господаря кургану Гульбище можна знайти й у реальному житті Русі Х ст. Про одного з таких русів маємо відомості в уже згадуваного Лева Диякона: «Був між скіфами (русами – О. В.) Ікмор, хоробрий чоловік гігантського зросту [підкреслення – О. В.], перший після Сфендослава (князя Святослава Ігоревича – О. В.) провідник у війську, якого скіфи шанували за гідністю другим серед

⁹² Андрощук Ф. А. Мечи викингов. С. 82; Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. С. 99; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. С. 37.

⁹³ Абу-Алі Ахмед Бен Омар Ібн-Даста. Відомості про хозар, буртасів, болгар, мад'ярів, слов'ян та русів. Київ: Аграр Медіа Груп, 2012. С. 39.

⁹⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов. Москва: Логос, 2001. С. 214.

⁹⁵ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века. Москва: Молодая гвардия, 2007. С. 187; Галушко К. Ю. Всемирная история. Викинги. История завоеваний... С. 71.

⁹⁶ Диякон Лев. История. С. 82.

⁹⁷ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века... С. 187; Галушко К. Ю. Всемирная история. Викинги. История завоеваний... С. 71.

⁹⁸ Козак О. Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. Київ: Академперіодика, 2010. С. 43.

⁹⁹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова... С. 37–38.

них»¹⁰⁰. І це не єдиний приклад такого роду, який можна знайти стосовно русів у цього автора.

Отже, констатуємо: археологічні знахідки, хоча й кожна по-своєму, надають багато різнопланової інформації. Щоправда, окремі з них, які були виявлені й, здавалось би, уже достатньо вивчені ще в минулі часи, із розвитком технологій тієї ж таки реставрації та накопиченням історичних, й не тільки, знань можуть «заговорити» по-новому. Однак вважаємо, що в нашому випадку цього не сталося, підтвердженням чому є проведене дослідження.

Reference

Androshchuk, F. A., & Zotsenko, V. N. (2012). *Skandinavskie drevnosti Yuzhnoi Rusi* [Scandinavian antiquities of Southern Rus]. Paris, France.

Androshchuk, F. O. (1999). *Normany i sloviany u Podesenni (modeli kulturnoi vzaiemodii doby rannoho serednovichchia)* [Normans and Slavs in Podesen (models of cultural interaction of the early Middle Ages)]. Kyiv, Ukraine.

Androshchuk, F. A. (2013). *Mechi vikingov* [Swords of the Vikings]. Kyiv, Ukraine.

Budur, N. V. (2007). *Povsednevnaia zhyzn vikingov. IX–XI veka* [Everyday life of the Vikings. IX–XI centuries]. Moscow, Russia.

Dubynets, O. V. (2006). *Do pytannia pro staturu pokhovanoho v kurhani Hulbyshche v m. Chernihovi* [On the question of the stature of the buried in the mound Gulbyshche in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. 2006. № 5.

Fitisov, A. A., & Shchhavelev, A. S. (2013). *Vikinhi. Mezhdru Skandinaviei i Rusiu* [Vikings. Between Scandinavia and Russia]. Moscow, Russia.

Galushko, K. Yu. (2020). *Vsemirnaia istoriia. Vikingi. Istoriia zavoevanii* [World history. Vikings. History of conquests]. Kharkov, Ukraine.

Kainov, S. Yu. (2014). *Nachalnye etapy formirovaniia drevnerusskogo kompleksa boevykh sredstv* [Initial stages of formation of the ancient Russian complex of weapons]. *Voinskiye traditsii v arkheologicheskoi kontekste: ot pozdnego latena do pozdnego srednevekovia*. Tula, Russia.

Kainov, S. Yu. (2019). «Bolshoi» mech iz Chernoi mogili (predvaritelnye itogi novogo etapa izucheniia) [«Big» sword from the Black Tomb (preliminary results of a new stage of study)]. *Zemlia nasha velika i obilna: sbornik statei, posviashchennyi 90-letiiu A. N. Kirpichnikova*. Sankt-Petersburg, Russia.

Kainov, S. Yu., & Mikhailov, K. A. (2010). *Nakhodka detalei slozhnosostavnogo luka na territorii Drevnei Rusi i ikh kulturnaia atributsiia* [Finds of details of a compound bow in the territory of Ancient Rus and their cultural attribution]. *Kraevogolnyi kamen. Arkheologiiia, istoriia, iskusstvo, kultura Rossii i sopredelnykh stran*. (Vol. 1). Moscow, Russia.

Kozak, O. D. (2010). *Kyiany kniazhoi doby* [Kievans of the princely era]. *Bioarkheologichni studii*. Kyiv, Ukraine.

Maslov, A. A., & Maslov, A. V. (2010). *Smertelnyi tron: zagadki poslednykh dnei pravitelei Rossii* [The Death Throne: Mysteries of the Last Days of Russian Rulers]. Rostov-na-Donu-Krasnodar, Russia.

Mikhailov, K. A. (1994). *O formirovanii vsadnicheskoi subkultury v Drevnei Rusi* [On the formation of equestrian subculture in Ancient Rus]. *Novgorod i Novgorodskaiia zemlia. Istoriia i arkheologiiia*. (Vol. 8). Novgorod, Russia.

Mikhailov, K. A. (2005). *Drevnerusskie kaftany «vostochnogo» tipa (moda, proiskhozhdenie, khronologiiia)* [Ancient Russian kaftans of the «eastern» type (fashion, origin, chronology)]. *Vestnik molodykh uchenykh – Bulletin of young scientists*. Sankt-Petersburg, Russia.

Okshott, E. (2007). *Rytsar i ego dospekhi. Latnoe oblachenie i vooruzhenie* [Knight and his armor. Cuirass clothing and weapons]. Moscow, Russia.

¹⁰⁰ Диакон Лев. История. С. 78.

Petrukhin, V. Ya. (1998). Bolshie kurgany Rusi i Severnoi Evropy. K probleme etnokulturnykh svyazey v rannesrednevekovyi period [Large mounds of Rus and Northern Europe. On the problem of ethnocultural ties in the early medieval period]. Istorycheskaia arkhologiiia: Traditsii i perspektivy. Moscow, Russia.

Starodubtsev, H. Yu. (2011). Mech iz d. Gnan Kurskoi oblasti: predvaritelnoe soobshchenie [Sword from the village of Gnan, Kursk region: preliminary report] *Russkyi sbornik – Russian collection*. (Vol. 6). Briansk, Russia.

Tereshchenko, O. V. (2006). Pikhota i kavaleriia u viiskakh Davnoi Rusi X–XI st. [Infantry and cavalry in the troops of Ancient Rus X–XI centuries]. *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoï derzhavy) IX–XI st.* Chernihiv, Ukraine.

Yaroshenko, O. M. (2011). Mech z kurhanu Hulbyshche [Sword from the mound Gulbyshche]. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Chernihiv, Ukraine.

Zotsenko, V. M. (2004). Skandinavski artefakty Pivdenno-Zakhidnoi Rusi [Scandi-navian artifacts of South-Western Rus]. *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII–X st.* Kyiv, Ukraine.

Васюта ОлегОлегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Іллінська, 33-а, м. Чернігів, 14000, Україна).

Vasiuta Oleh O. – deputy head of the cave research and archeology department of the Chernihiv ancient national architectural and historical reserve (33-a Illinska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: vasutaoleg@gmail.com

AGAIN TO THE QUESTION OF ONE INTERESTING ARTIFACT FROM CHERNIHIVS' MOUND HULBISHCHE

The **purpose** of the article is to substantiate the inappropriateness of some modern scientists' attempt to refute the theses that were formulated and generally accepted in the past regarding the sword found in the Chernihiv mound Gulbyshche and the physical stature of its owner. **Methodologically**, the article is based on a historical and anthropological approach. The **scientific novelty** of the research is the expansion of the evidence base at the expense of those sources that remained out of the attention of both opponents and previous like-minded authors, which allowed a new approach to solving the questions. **Conclusions.** Among the funerary monuments of pre-Christian Rus their special category has long been distinguished, represented by large mounds of a squad culture. Its monuments also includes the Chernihiv mound Gulbyshche. In 1872 it was archaeologically investigated by D. Ya. Samokvasov. Thus, it turned out that this burial was performed according to the rite of cremation and dates from the first half-middle of the tenth century. Among the large collection of discovered finds, the sword deserves special attention. Unfortunately, it did not reach the moment of museification in its original condition, but the measurements of the artifact were made before its removal from the burial. In terms of its length, it still ranks first among the swords of that time found in Russia. Such size of this sword allowed scientists in the middle of the twentieth century to formulate a thesis about the extraordinary physique of its owner. For a long time, these provisions were not disputed, but recently they have been criticized by some scholars. Their evidence base is mainly based on distrust of the information of the author of the excavations about the size of the sword in question and its inclusion not in the infantry but in horse weapons. According to the author of the article, the first of these arguments is refuted by a careful reading of notes by D. Ya. Samokvasov, and the second – does not agree

with the design features of the hilt of the sword from the mound Gulbyshche. The presence of the remains of the horse there does not indicate the professional military skills of the deceased but reflects one of the elements of then funeral rite. And the emergence of the most professional cavalry in Rus, as it turns out, we can said not earlier than the middle of the eleventh century. Thus, the previously accepted theses about the sword discovered in the Chernihiv mound Gulbyshche and the physique of its owner still do not lose their scientific significance.

Key words: Gulbyshche mound, grave, rite, artifact, sword, weapon, physical physique.

Дата подання: 1 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васюта О. Ще раз до питання про один цікавий артефакт з чернігівського кургану Гульбище. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 4–17. DOI: 10.5281/zenodo.4650178.

Цитування за стандартом APA

Vasiuta, O. Shche raz do pytannia pro odyń tsikavyi artefakt z chernihivskoho kurhanu Hulbyshche. [Again to the question of one interesting artifact from chernihivs' mound hulbishche]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 4–17. DOI: 10.5281/ zenodo.4650178.

Вячеслав Корнієнко, Світлана Марасіна

ГРАФІТІ НА ФРАГМЕНТАХ ФРЕСОК БОРИСОГЛІБЬСЬКОГО СОБОРУ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «СОФІЯ КИЇВСЬКА»

DOI: 10.5281/zenodo.4705639

© В. Корнієнко, М. Марасіна, 2021. CC BY 4.0

Графіті є одним з важливих видів джерел для дослідження історичного минулого. Саме тому першочерговими завданнями сучасної епіграфіки є всебічне вивчення епіграфічних пам'яток, що дозволяє максимально повно визначити їх інформаційний потенціал, та введення отриманих результатів до наукового обігу з метою подальшого застосування цього джерела під час історичних студій. Оскільки такі пам'ятки є масовими, їх повна публікація зазвичай передбачає групування в окремі корпуси за місцем виявлення, будь то певна архітектурна пам'ятка, місто чи регіон. Така корпусна публікація епіграфічних пам'яток для Чернігова та околиць була здійснена нещодавно, у 2018 р. Проте до цього корпусу не були включені десять графіті з Борисоглібського собору Чернігова. Вони були виявлені під час досліджень пам'ятки М. Холостенком у 1948, 1950 та 1956 рр. Вісім графіті збереглися в оригіналі на фрагментах фрескового тиньку. Надалі вони опинилися у фондовій колекції Національного заповідника «Софія Київська», куди їх передав М. Холостенко. Інші два графіті в оригіналі виявити не вдалося, і тому вони досліджувалися за виконаними вченим малюнками знахідок, що містилися у польовій та звітній документації з архітектурно-археологічних досліджень у храмі. Ці матеріали в різний час теж опинилися у складі фондової збірки заповідника. Дослідження оригінальних графіті здійснювалося за усталеною методикою вивчення епіграфічних пам'яток, що передбачає фотографування кожного фрагмента тиньку при бічному освітленні, друк фотографії та виконання промальовки прорізів при одночасному вивченні оригіналу графіті, сканування чистової промальовки та з'єднання її з фотографією у тому ж масштабі. Здійснені нами дослідження фондової колекції дозволили встановити, що два графіті, які походять із розкопок 1948 та 1950 рр., належать до середньовічного часу, а решта, що була виявлена під час досліджень 1956 р., виконані в ранньомодерну добу. Усі десять графіті Борисоглібського собору публікуються вперше, вони доповнюють наявний корпус епіграфічних пам'яток Чернігова.

Ключові слова: Чернігів, Борисоглібський собор, М. Холостенко, епіграфіка, графіті.

Епіграфічні пам'ятки складають важливий масив автентичних історичних джерел, залучення яких дозволяє суттєво розширити можливості дослідника під час розгляду багатьох аспектів минулого. Саме тому виявлення, дослідження та введення до наукового обігу графіті на сьогодні залишається актуальним завданням української епіграфіки, яке успішно вирішується. Так, за останні роки здійснено публікацію зведених корпусів графіті середньовічного та раннього модерного часу, що збереглися на пам'ятках архітектури чи були виявлені під час археологічних розкопок у Києві, Галичі та Чернігові. Завдяки їх вивченню та публікації дослідники отримали чимало важливих відомостей, що дозволило

розширити джерельну базу історичних студій. У кількісному аспекті чисельність нових епіграфічних знахідок постійно зростає, до того ж завдяки не лише новим натурним дослідженням пам'яток архітектури та археологічним розкопкам, але й вивченню архівних матеріалів та предметів зберігання музейних фондів колекцій. Саме за допомогою дослідження останніх було виявлено десять епіграфічних пам'яток з Борисоглібського собору Чернігова, які досі не введені до наукового обігу і про які М. Холостенко лише побіжно згадав у праці, присвяченій підсумковим дослідженням храму¹. Водночас вісім із цих нововиявлених графіті збереглися в оригіналі – на фрагментах фрескового тиньку.

Варто, утім, зазначити, що до корпусу графіті Чернігова, нещодавно опублікованому С. Подлевським, увійшли чотири написи, виявлені М. Холостенком під час архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору в 1947–1948 рр.² Тоді вчений сфотографував дві ділянки фрескового тиньку на стінах храму, на яких збереглися графіті. Обидві світлини були складовими звітної документації, укладеної за результатами дослідження храму, яка нині зберігається у науково-фондовому відділі Національного заповідника «Софія Київська», у групі зберігання «Науковий архів. Дослідження, реставрації». На першій світлині маємо зображення ділянки фрескового тиньку, на якому помітні три кириличні написи³, на другій, дзеркальній, один латиничний⁴. Інші звітні матеріали архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору, здійснених М. Холостенком у подальші роки, а також оригінальні фрагменти фрескового тиньку, на яких наявні графіті, що є частиною фондової колекції заповідника в групі зберігання «Фрагменти монументального живопису», із певних причин не були опрацьовані С. Подлевським. Унаслідок цього цікавий матеріал, який суттєво доповнюватиме корпус графіті з чернігівських архітектурних пам'яток, залишився неопублікованим та недослідженим. Тож у статті ми виправляємо цю прикру ситуацію та опубліковуємо наявний у нашій фондовій збірці матеріал, доповнюючи в такий спосіб уже наявний корпус чернігівських графіті.

№ 1 (мал. 1). Перший фрагмент фрескового тиньку із залишками малюнку-графіті походить із розкопок 1948 р. Його було виявлено в траншеї біля західного фасаду Борисоглібського собору; до фондів предмет потрапив у 1950 р. (КС 10/62.18; КН 45). У звітній документації за 1948 р. згадок саме про цей фрагмент виявити не вдалося. Уламок тиньку має трапецієподібну форму, тло його темно-жовтого кольору, поверхня слабо розчищена від стійких плямистих забруднень. Наявні частини малюнка складаються із подвійних округлих ліній, дещо нагадуючи ліву частину пагону проквітлого хреста. Утім, зважаючи на фрагментарність зображення, така інтерпретація малюнку-графіті допустима, але вона не виходить за межі вірогідного припущення. За ступенем руйнування прорізів та патиною у них, а також з урахуванням частоти поширення подібних малюнків, час появи епіграфічної пам'ятки найвірогідніше треба віднести до XII–XIII ст.

№ 2 (мал. 2). Другий фрагмент фрескового тиньку походить із розкопок 1950 р. у північній галереї храму. Згадка про цей фрагмент міститься у машинописній праці М. Холостенка⁵, присвяченій результатам досліджень Борисогліб-

¹ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 195.

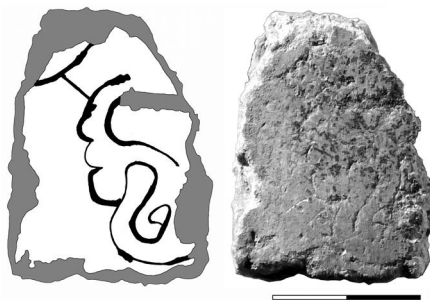
² Подлевський С. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст. Чернівці: Scriptorium, 2018. С. 24, 87–88, 121–122.

³ До звіту про архітектурно-археологічні роботи по дослідженню Борисоглібського собору в м. Чернігові у 1948 р. Переліки, фото руїн та знахідок // Національний заповідник «Софія Київська». НДФ 6102/3. Фото 29. С. Подлевський помилково вказав розташування фотографії в іншій справі.

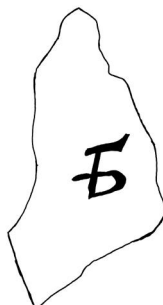
⁴ Борисоглебский собор в г. Чернигове. Материалы обследования // Національний заповідник «Софія Київська». НАДР 1718. Фото 47.

⁵ Архів М. В. Холостенка. «Борисоглібський собор в м. Чернігові». Дослідження // Національний заповідник «Софія Київська». НАДР 1649/32. Арк. 1–35.

ського собору, що не так давно була опублікована О. Тригубом⁶. Серед знахідок із розкопок 1950 та 1957 рр. північної та західної галерей М. Холостенко згадавав фрагмент тиньку з продряпаною літерою «В»⁷. Натомість в інвентарному каталозі матеріалів розкопок 1950 р. під номером 54 міститься малюнок фрагмента тиньку, що має вигляд неправильного прямокутника, на якому прокреслена літера «Б» із видовженою сплюснутою петлею та виступом зверху⁸. Оскільки інших фрагментів фресок із графіті в альбомі немає, вочевидь, в обох документах мовиться про один і той самий уламок тиньку, лише в роботі М. Холостенка, імовірно, через одрук, літера «Б» була замінена на «В». Як можемо висувати за малюнком, палеографічні ознаки літери дозволяють віднести час появи графіті до XII–XIII ст. Серед фрагментів тиньку з Борисоглібського собору, що перебувають у фондовій колекції заповідника, відповідного уламку з графіті не виявлено.

Мал. 1. Фотографія та прорисовка малюнка на фрагменті фрески з розкопок 1948 р.

Мал. 2. Зображення фрагменту фрески з розкопок 1950 р. з альбому знахідок М. Холостенка

№ 3–10. Наступні вісім фрагментів фрескового тиньку із залишками написів-графіті походять із розкопок 1956 р., що здійснювали в нартексі; до фондової збірки заповідника предмети (СМАА 8928; КН 468) були передані в 1976 р. у складі колекції археологічного матеріалу, що складалась із 399 одиниць. Інформація про ці знахідки міститься у щоденнику археологічних досліджень за 1956 р., у якому вміщені також виконані М. Холостенком промальовки шести фрагментів фресок із графіті⁹. Порівняння наявних у фондовій збірці матеріалів із зображеними в щоденнику дозволило встановити, що з шести зображених фрагментів один наразі відсутній, натомість у фондовій колекції присутній ще

⁶ Тригуб О. О. Підсумки архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору в Чернігові у 1947–1957 роках (за матеріалами М. В. Холостенка). *Праці центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 27. С. 163–177.

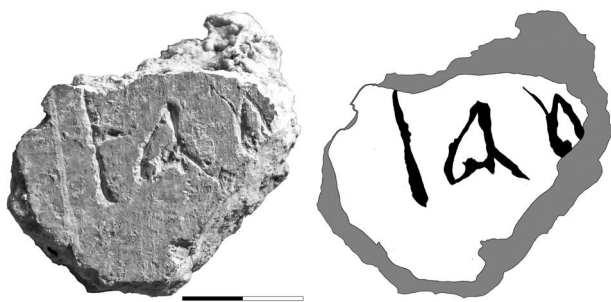
⁷ Архів М. В. Холостенка. «Борисоглібський собор в м. Чернігові». Дослідження // Національний заповідник «Софія Київська». НАДР 1649/32. Арк. 13.

⁸ Інвентарний каталог матеріалів раскопок экспедиции 1950 г. по исследованию Борисоглебского собора в г. Чернигове // Національний заповідник «Софія Київська». НДФ 6103/2. Арк. 8.

⁹ Архів М. В. Холостенка. (Дневник). Борисоглебский собор, октябрь 1956 г. // Національний заповідник «Софія Київська». НАДР 1649/33. Арк. 3 зв., 4, 5.

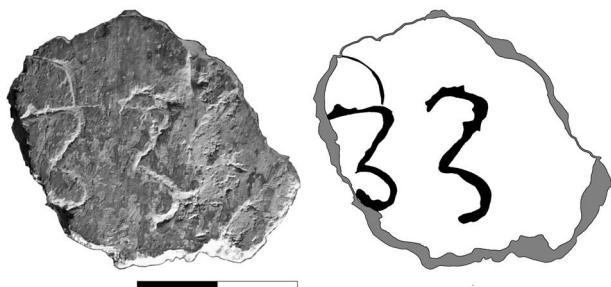
один невеликий фрагмент із графіті, який у щоденнику не було зображено. Усі наявні в фондах фрагменти тиньку мають синє тло, майже однаковий ступінь пошкодження та патинізації прорізів, що однозначно підтверджує їх попереднє знаходження на одній стіні та приблизно однаковий час виконання – XVII ст. Припускаємо також, що збережені окремі фрагменти могли входити до складу одного або двох написів.

№ 3 (мал. 3). Фрагмент фрескового тиньку наближеної до овалу форми, на якому помітні літери «Ian». Пропонована М. Холостенком інтерпретація перших двох літер як кириличної «йотованої а» не знайшла підтвердження під час вивчення оригіналу пам'ятки, оскільки «перемичка» виявилась механічним пошкодженням, утвореним внаслідок удару інструментом під час розкопок. Найвірогідніше розглядати ці три літери як запис особового імені автора «Ян», проте їх можна розглядати також як початок запису його родового імені (наприклад, Янковський, Яницький тощо). За будь-якої інтерпретації графіті є традиційною для XVI–XVII ст. формою латиничного пам'ятного напису, що найчастіше передбачав зазначення особового та родового імен автора, а також рік його перебування у храмі. Графіті на наступному фрагменті тиньку є збереженою частиною саме останнього.

Мал. 3. Фотографія та прорисовка малюнка на фрагменті фрески з розкопок 1956 р.

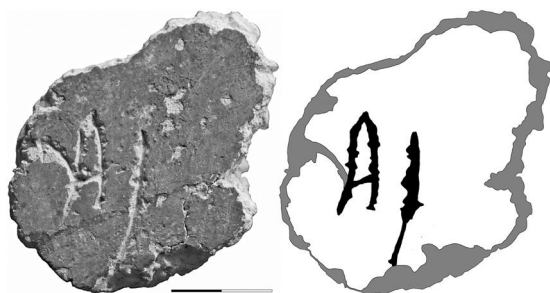
№ 4 (мал. 4). На поверхні уламку тиньку наближеної до овалу форми добре збереглися дві цифри «33» та фрагмент («хвіст») ще однієї літери, імовірно, «Z» над першою цифрою. Найвірогідніше їх визначити як позначення десятків та одиниць у даті виконання запису – 1633 р. Наявні залишки літери, думається, збереглися від родового імені автора. Цілком імовірно також те, що згаданий запис Яна та частина запису 1633 р. складають один текст. Принаймні, форма прорізів обох доволі подібна.

Мал. 4. Фотографія та прорисовка малюнка на фрагменті фрески з розкопок 1956 р.

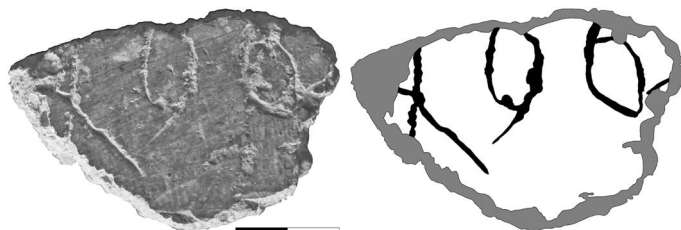
№ 5 (мал. 5). На фрагменті фрескового тиньку, так само наближеної до овалу форми, помітні дві літери «AJ». Подібні записи, що складаються з однієї або декількох літер, нерідко трапляються серед епіграфічних пам'яток XVI–XVII ст., до якої належить, за формою написання літери «а» з горизонтальною перемич-

кою, і наявна епіграфічна пам'ятка з Борисоглібського собору. Найвірогідніше розглядати ці літери як скорочену форму запису особового та родового імен автора, подібно до скорочень на особистих печатках цього ж періоду. Утім, має місце визначення першої літери як скороченої форми запису слова «аппо» 'року', а другої – як одиницю у позначенні тисячі. Проте, оскільки далі поверхня фрески не містить прорізів у місці ймовірного продовження року, варто припустити, що напис залишився незавершеним.

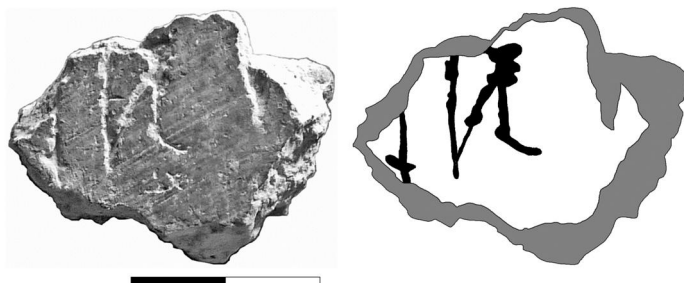
Мал. 5. Фотографія та прорисовка малюнка на фрагменті фрески з розкопок 1956 р.

№ 6 (мал. 6). У полі поверхні фрескового тиньку на уламку близької до неправильного овалу форми збереглися три пошкоджені кириличні літери «ХОВ». Серед епіграфічних пам'яток XVI–XVII ст., до якого, за формою та ступенем патинізації прорізів впевнено відносимо час появи графіті, трапляються написи, що складаються із декількох літер, у тому числі й трьох. Проте загальний вигляд фрагмента тиньку дозволяє із більшою часткою імовірності припустити, що ці літери є частиною більшого за обсягом тексту, можливо, родового імені автора.

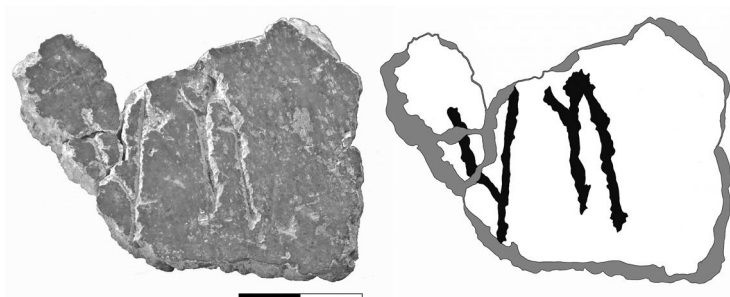
Мал. 6. Фотографія та прорисовка малюнка на фрагменті фрески з розкопок 1956 р.

№ 7 (мал. 7). На поверхні уламку тиньку овальної форми помітна літера «И» та права щогла ще однієї літери перед нею. Найвірогідніше визначити ці фрагменти як закінчення дієслова-прохання «пом'яни», які часто трапляються в епіграфічних пам'ятках XVI–XVII ст. Звісно, зважаючи на незначну кількість збережених складових таке тлумачення не виходить за межі припущення.

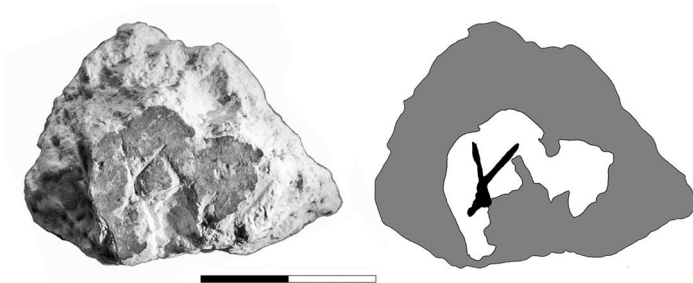
Мал. 7. Фотографія та прорисовка малюнка на фрагменті фрески з розкопок 1956 р.

№ 8 (мал. 8). Ще на одному фрагменті тиньку, що наразі складається із трьох уламків, збереглися залишки двох літер «УИ». Текст найвірогідніше визначити як закінчення дієслова-прохання «*помилуй*», яке так само часто зустрічається у молитовних зверненнях XVI–XVII ст., до яких може бути віднесена ця епіграфічна пам'ятка.

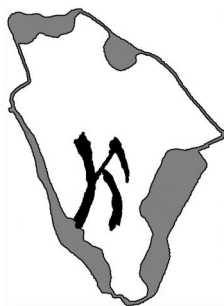
Мал. 8. Фотографія та прорисовка малюнка на фрагменті фрески з розкопок 1956 р.

№ 9 (мал. 9). На невеличкому фрагменті фрески збереглася дуже пошкоджена літера, можливо, дзеркальна «У». Цей фрагмент відсутній на малюнках у щоденнику М. Холостенка, імовірно, унаслідок поганого збереження літери та самого фрагменту тиньку він на той час (1956 р.) не був визначений як «фрагмент фрески з графіті». У фондовій документації цей шматок тиньку не згадується як такий, на якому наявні графіті, таких у ній вказано лише шість.

Мал. 9. Фотографія та прорисовка малюнка на фрагменті фрески з розкопок 1956 р.

№ 10 (мал. 10). У щоденнику М. Холостенка за 1956 р., окрім згаданих вище написів (№ 3–8) поруч міститься фрагмент фрескового тиньку з добре збереженою літерою «К». Цей фрагмент фрескового тиньку в фондовій колекції заповідника виявити не вдалося. Загальний вигляд малюнка в щоденнику дозволяє припустити, що графіті також варто датувати в межах XVI–XVII ст., як і решту епіграфічних пам'яток з розкопок 1956 р. у нартексі храму.

Мал. 10. Зображення фрагменту фрески з розкопок 1956 р. зі щоденника М. Холостенка

Отже, здійснені дослідження фондів колекцій заповідника та архівних матеріалів дозволили виявити десять недосліджених пам'яток епіграфіки, що походять із Борисоглібського собору. Попри те, що частина з них збереглася у край фрагментовано, унаслідок чого не може бути впевнено та однозначно інтерпретована, ці пам'ятки суттєво доповнюють корпус епіграфічних пам'яток Чернігова XII–XVII ст.

References

Arkhip M. V. Kholostenka. «Borysohlibskiy sobor v m. Chernihovi». Doslidzhennia [The archive of M. V. Kholostenko. «Borys and Hlib Cathedral in Chernihiv». Research] (NADR 1649/32. National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»). Kyiv, Ukraine.

Arkhip M. V. Kholostenka. (Dnevnyk). Borysohlebskiy sobor, oktiabr 1956 h. [The archive of M. V. Kholostenko. (Diary). Borys and Hlib Cathedral, October 1956] (NADR 1649/33. National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»). Kyiv, Ukraine.

Borysohlebskiy sobor v h. Chernyhove. Materyaly obsledovaniya [Borys and Hlib Cathedral in Chernihiv. Survey materials] (NADR 1718. National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»). Kyiv, Ukraine.

Do zvitu pro arkhitekturno-arkheolohichni roboty po doslidzhenni Borysohlibskoho soboru v m. Chernihovi u 1948 r. Pereliky, foto ruin ta znakhidok [To the report on architectural and archeological works on the research of Borys and Hlib Cathedral in Chernihiv in 1948. Lists, photos of ruins and finds] (NDF 6102/3. National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»). Kyiv, Ukraine.

Ynventarniy katalog materyalov raskopok ekspeditsiy 1950 h. po yssledovaniyu Borysohlebskoho sobora v h. Chernyhove [Inventory catalog of excavation materials of the 1950 expedition of the Borys and Hlib Cathedral in Chernihiv research] (NDF 6103/2. National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»). Kyiv, Ukraine.

Podlevskiy, S. V. (2018). Hrafiti Chernihova u sotsiokulturnomu prostori X–XVII st. [Graffiti of Chernihiv in the socio-cultural space of the tenth-seventeenth centuries]. Chernihiv, Ukraine.

Tryhub, O. O. (2015). Pidsumky arkhitekturno-arkheolohichnykh doslidzhen Borysohlibskoho soboru v Chernihovi u 1947–1957 rokakh (za materialamy M. V. Kholostenka) [Results of architectural and archeological research of the Borys and Hlib Cathedral in Chernihiv in 1947–1957 (based on materials by M. V. Kholostenko)]. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva – Proceedings of the Center for Monument Studies*. Kyiv, Ukraine.

Корнієнко Вячеслав Васильович – доктор історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, м. Київ, Україна, 01001).

Kornienko Vyacheslav V. – Doctor hab. of Historical Sciences, Deputy General Director for Scientific Work of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: aqwila@ukr.net

Марасіна Світлана Іванівна – старший науковий співробітник науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, м. Київ, Україна, 01001).

Marasina Svitlana I. – Senior Researcher of the Research and Repository Department of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: a.marasin@ukr.net

GRAFFITI ON THE FRAGMENTS OF FRESCOES IN SAINTS BORYS AND HLIB CATHEDRAL IN THE HOLDINGS OF THE NATIONAL CONSERVATION AREA “ST. SOPHIIA OF KYIV”

Graffiti is one of important sources to research historical past. That is why modern epigraphy primary task is a comprehensive study of epigraphic records. It provides measuring their informational potential as fully as possible and introducing relevant results into scientific circulation in order to use this source in historical studies. As these records are widespread, their full publication usually involves grouping into separate corpuses according to place of discovery, whether they are a specific architectural monument, city or region. Such corpus publication of epigraphic records for Chernihiv and outskirts was conducted recently, in 2018. However, ten graffiti from Saints Borys and Hlib Cathedral were not included in it. They were previously discovered during M. Kholostenko's researches of the monument in 1948, 1950 and 1956. Eight graffiti were preserved in original condition on the fragments of fresco plaster. M. Kholostenko transferred them to the National Conservation Area “St. Sophiia of Kyiv” and later they moved to its holdings collection. Other two graffiti could not be found in original shape, and thus they were studied according to the scientist's drawings of finds that were kept in the field and report documentation on architectural & archaeological researches in the temple. These materials also appeared in the conservation area holdings collection at different times. The original graffiti research was conducted in line with established methods of epigraphic records studying that involved taking photos of each plaster piece in side light, printing a photo and drawing slots while studying the original graffiti, scanning clear drawing and joining it with the photo on the same scale. Our holdings collection examinations ascertained that two graffiti from the excavations of 1948 and 1950 belonged to medieval times, and the rest discovered during 1956 research were made in early modern epoch. All ten graffiti of Saints Borys and Hlib Cathedral are published for the first time and they complement existing corpus of Chernihiv epigraphic records.

Key words: Chernihiv, Saints Borys and Hlib Cathedral, M. Kholostenko, epigraphy, graffiti.

Дата подання: 6 січня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Корнієнко В., Марасіна С. Графіті на фрагментах фресок Борисоглібського собору у фондах національного заповідника «Софія Київська». *Сіверянський літопис*. 2021. №1. С. 18–25. DOI: 10.5281/zenodo.4705639

Цитування за стандартом APA

Kornienko, V., Marasina, S. Hrafiti na frahmentakh fresok Borysohlibskeho soboru u fondakh natsionalnoho zapovidnyka «Sofiia Kyivska» [Graffiti on the fragments of frescoes in Saints Borys and Hlib cathedral in the holdings of the National Conservation Area “St. Sophiia of Kyiv”]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 18–25. DOI: 10.5281/zenodo.4705639

Ганна Філіпова

«ПАДІННЯ ГОЛІАФА»: РОЗФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВОЛОДІНЬ КНЯЗЯ МЕНШИКОВА В 1727–1765 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.4655982

© Г. Філіпова, 2021. CC BY 4.0

Статтю присвячено дослідженню розформування володінь князя Олександра Меншикова на теренах Стародубського та Ніжинського полків. Цей процес розпочався восени 1727 р. після політичної поразки временщика й завершився конфіскацією майна на користь Російської держави та засланням його самого до Сибіру. Увагу автора сконцентовано на кількох вимірах зазначених подій: регулюванні процесу із Санкт-Петербурга, яке провадилося Верховною Таємною радою на чолі з князями Долгоруковими; реалізації указів імператора Петра II та розпоряджень «верховників» на місцях; довгострокових наслідків, якими й зумовлюються хронологічні рамки дослідження. Для змалювання якомога більш повної картини наведено низку приватних випадків реакції на докорінні зміни, пов'язані з черговим дворцевим переворотом¹ у російській столиці, адже це внесло значні корективи в розстановку сил у середовищі стародубської полково-сотенної старшини, рядового козацтва та міщанства. **Метою** розвідки є різнобічне висвітлення та аналіз розпаду «держави» князя Меншикова на території Гетьманщини. **Методологія** дослідження спирається на принципи історизму й науковості. Застосовано історико-генетичний (у простеженні становлення і згодом – розпаду князівської вотчинної системи), історико-порівняльний (у співвіднесенні різних площин провадження зазначених процесів) методи. Із загальнофілософських методів застосовано діалектичний, із загальнологічних – методи синтезу та аналізу. **Наукова новизна** полягає в актуалізації дослідження російсько-українських взаємин ранньомодерної доби, зумовлених подіями сучасності. Автор вперше зводить та аналізує архівні дані, що стосуються фінального етапу існування земельних володінь Меншикова на території гетьманських полків; поряд із наведенням пов'язаних із зазначеними процесами приватних випадків сформовано загальну «фабулу» подій; виділено саме український контекст експансивної діяльності Меншикова як імперського адміністратора та впливового землевласника. Пропонована публікація продовжує серію статей автора, у яких йде мова про українські вотчини Меншикова, їх формування, управління, взаємини адміністрації князя із полково-сотенними урядами, політико-економічне тло різноманітних процесів, зумовлених протіканнями так званої Почепської справи. Студіюючи зазначену тему, дійшли таких **висновків**. Історія складання та розпаду вотчинних систем, які належали представникам російського нобілітету з оточення Петра I, є характерним етапом існування передовсім Стародубського полку в першій чверті XVIII ст. та симптоматичною ознакою масштабного процесу інтеграції Гетьманщини до складу Російської імперії. Чільну роль у подіях, досліджених у статті, відігравав князь Олександр Меншиков. Користуючись своїм привілейованим становищем при російському дворі, він удався до загарбницької політики, що мала на меті формування своє-

¹ Автор розглядає падіння Меншикова саме як один з низки дворцевих переворотів.

рідного вотчинного утворення з умовною назвою «князівська держава». Можливо навіть поставити питання щодо потенційної (часткової?) сепарації управлінського апарату «держави» Меншикова від загальноімперської владної вертикалі, хоча цей напрям розробки теми потребує додаткової джерельної бази. Утім, ці плани, навіть якщо вони й були, зазнали краху в результаті політичної поразки князя у боротьбі за владу. Через складність та багаторівневість проблеми, процес розформування залишків колишніх меншиківських вотчин на території Гетьманщини затягнувся аж до часів правління Катерини II. Його характеризує надмірна бюрократизованість, документальна плутанина, залучення значної кількості дійових осіб, постійне дублювання аналогічних розпоряджень влади.

Ключові слова: Гетьманщина, Стародубський полк, князь Олександр Меншиков, Почепська справа, вотчини, двірцеві перевороти.

Починаючи з 1704 р. помічаємо спорадичні спалахи інтересу Олександра Меншикова до придбання земельних володінь на території Гетьманщини. Улітку 1709 р., після Полтавської битви, він суттєво активізував експансивні дії з метою складання грандіозної системи вотчин, яку Пилип Орлик назвав «черниговским княжением», а сучасники йменували «княжеской державой». Значного суспільного резонансу набув процес незаконного примежування до володінь, наданих О. Меншикову царем Петром I та гетьманом І. Скоропадським, нових територій, який отримав умовну назву Почепська справа². Однак амбітні плани князя О. Меншикова на панування в Україні так і не здійснилися повною мірою. У результаті зіткнення із кланом Долгорукових він зазнав політичної поразки в боротьбі за прихильність царя Петра II. 8 вересня³ 1727 р. Верховна Таємна рада постановила посадити колишнього временщика під домашній арешт у його палаці на Василівському острові в Петербурзі. Тоді ж було видано указ «О нечинении исполнения ни по каким словесно или письменно объявляемым повелениям, кроме указов за подписанием Государя Императора и Верховного Тайного совета», який позбавив юридичної сили будь-які адміністративні розпорядження князя⁴. 9 вересня прийнято рішення про позбавлення Меншикова «всех чинов и кавалерий» та поставлено питання щодо місця його заслання. Спочатку серед варіантів розглядали Гуслицьку волость під Москвою та нижегородські вотчини князя, – мабуть, у той час Меншиков міг запропонувати варіант власного заслання до Стародубського полку, що й сталося, якщо вірити повідомленню Йоганна Лефорта⁵. Відомо, що він дійсно через брата своєї дружини Василя Арсеньєва подавав до Верховної Таємної ради пропозиції щодо місця подальшого перебування, і зрештою обрав свою резиденцію у Раненбурзі. Цікаво, що наступні його дії свідчили про намір надовго залишитися в одній із вотчин – палати в Раненбурзі було заздалегідь підготовано для такого плану, зокрема, там розпочався ремонт. Також О. Меншиков видавав численні розпорядження щодо скуповування припасів, столових приборів, меблів та інших речей, необхідних для тривалого перебування у резиденції⁶. Окрім того, князь подав прохання про те, щоб йому надали 8 діб на збори, але верховники відмовили. 11 вересня О. Меншиков разом зі своєю родиною назавжди полишив Петербург⁷.

10 вересня почалося розслідування зловживань опального князя. Його речі, зокрема документацію Похідної та Домашньої канцелярій, арештували і 23 ве-

² Про ці події докладніше йшлося у попередніх статтях автора, тож тут ми не зупинятимемося на них детально.

³ Тут і далі дати подано за старим стилем.

⁴ Андреева Е. А. Следственное дело и ссылка А. Д. Меншикова 1727–1729 гг.: Исследование и документы. Санкт-Петербург: Историческая иллюстрация, 2013. С. 24.

⁵ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол та його доба. Авґсбург: Українська Вільна академія наук, 1948. С. 52.

⁶ Андреева Е. А. Следственное дело... С. 32–33.

⁷ Там же. С. 25–26.

ресня розпочався розгляд документів. Основним завданням комісарів, які мали переглянути та скопіювати всі важливі для слідства документи, було виявлення слідів державної зради, зокрема – таємних зносин зі Швецією за часів Північної війни. Комісія, що опрацьовувала папери Меншикова, діяла до січня 1738 р.⁸

Зрештою, князеві висунули серйозні звинувачення у «неумеренной омбиции и владений еще при жизни Его Императорского Величества Государя [Петра II]». Основні позиції звинувачень опубліковано в документі під назвою «Форма публикации о винах князя Меншикова», де згадували такі пункти, як: незаконне насильницьке утримання царя Петра II у княжому домі; численні образи честі та погрози цариці Євдокії Лопухиній; самовільне видавання указів від імені Петра II та Верховної Таємної ради; корупція; незаконна купівля маєтностей, підробка «кріпосних» документів тощо. У всіх редакціях цього документу згадано про те, що князь заслуговує на смертну кару, і тільки з огляду на милосердя монарха її було замінено на довічне заслання.

Долю Меншикова та його родини після Раненбурга багато в чому вирішив випадок. Під час коронаційного в'їзду царя Петра II до Москви до Спаських воріт московського Кремля було підкинута анонімного листа, у якому містилися жорсткі дорікання, адресовані владі, за арешт та заслання князя. Припускаємо, що це була акція, спланована однією з партій його супротивників – так, Петро Долгоруков зафіксував чутки, нібито автором листа був духівник цариці Євдокії Лопухіної, зацікавленої в повному політичному знищенні свого давнього ворога. У цей саме час у Верховної Таємної ради виникли претензії до очільника варті Степана Пирського. Виявилось, що під час його перебування разом із О. Меншиковим у Раненбурзі опальний можновладець зміг передати своїм союзникам певну кількість листів, а також фінансову допомогу своячениці Варварі Арсенєвій, яку утримували в Александровому монастирі⁹.

У результаті верховникам стало зрозуміло, що тримати О. Меншикова недалеко від Москви та Петербурга небезпечно. Було очевидно, що далеко не всі налаштовані щодо князя вороже, і в певній частини суспільства його раптове падіння викликало співчуття, чим і могла скористатися партія цариці Євдокії, вдавшись до провокації. Першим варіантом більш віддаленого місця, куди Долгорукові запропонували заслати свого ворога, був Пустозерський острог – містечко на р. Печорі. Усім відомий острог Гнилий Березов був другим варіантом, який з'явився в чорнових документах 27 березня 1728 р. Саме тоді, поряд із загальним погіршенням умов заслання, почалася активна конфіскація в О. Меншикова його земельних володінь, хоча їх описи були складені набагато раніше¹⁰.

Ще 7 листопада 1727 р. було видано указ про початок конфіскації на користь казни всіх дворів Меншикова в Петербурзі, Копор'ї та всій Інгрії. Почалося складання описів помешкань, що належали князю. Перший із них був складений «палатним майстром» Йоганом Готфрідом Шеделем 3 червня 1728 р. Усім людям, які служили в петербурзьких, московських та раненбурзьких резиденціях О. Меншикова, було дозволено шукати собі інші місця для служби. Військові, які несли службу при цих резиденціях, переходили в підпорядкування Крігс-Колегії, президентом якої колись був опальний князь¹¹.

О. Меншиков помер у Березові 12 листопада 1729 р. Причину його смерті досі не з'ясовано, хоча щодо цього питання існує багато міфів та конспірологічних теорій. На нашу думку, найбільш вірогідний варіант загибелі князя – від хронічної хвороби, загострення якої згадувалося в документах протягом багатьох років до заслання (сучасники й сам О. Меншиков характеризували її симптоми як гарячку з кровохарканням). Звістка про його смерть дійшла до Петербурга лише через місяць.

⁸ Андреева Е. А. Следственное дело... С. 28–29.

⁹ Там же. С. 34.

¹⁰ Там же. С. 35.

¹¹ Там же. С. 51.

Повертаючись до питання, як описані вище події відобразилися на українських вотчинах князя, передусім зазначимо, що процес звільнення козаків із меншиківської «кабали» розпочався, у сутності, задовго до його опали та смерті. Ще в 1719 р. дяк Іван Лосєв провів перепис вільних козаків, не пояснюючи, для чого цей опис було призначено. О. Лазаревський уважав, що його складали за наказом царя Петра I, який хотів розпочати процес звільнення козаків Стародубського полку з незаконного закріпачення. Учений убачав сенс такого кроку Петра й у тому, що в царя на той час вже визріла думка щодо організації Малоросійської колегії, серед основних задач котрої він вбачав формальний захист козацтва від свавілля старшини. Тому Петру було не вигідно, щоб подібні насильства асоціювалися із його власними сподвижниками, які виявилися куди більш жадібними та жорстокими землевласниками, ніж представники полкової еліти. Аналогічне розпорядження Петро I видав ще раз у 1721 р. – характерне для нього повторення наказів, котрі не виконувалися або виконувалися з обмовками. Однак реальні кроки щодо фіксації земель постраждалих та їх звільнення з-під влади О. Меншикова все ж варто виводити з рішення, яке цар прийняв у Преображенському 18 квітня 1722 р.¹²

Полковник Давидов привіз царський наказ до Стародуба восени 1722 р. Звісно, це відразу викликало протидію з боку прикажчиків О. Меншикова, а особливо – Андрія Гудовича. Розпочалася характерна для Почепської справи хвиля арештів. Одним із дієвих методів для арешту козаків та відправки їх до в'язниць у Почепі був такий: А. Гудович звинувачував конкретних осіб у тому, що вони йому винні гроші чи хліб, і забирав до канцелярії до виплати боргу. Таких «боржників» для закріплення результату відправляли на «перевиховання», катуючи та кожного дня б'ючи батогам.¹³

До того ж, почепські прикажчики відмовлялися повернути козацькій сотні її клейноди, вилучені під час закріпачення козаків князем О. Меншиковим. До клейнод додавалася полкова артилерія й купчі на рухоме та нерухоме майно, також конфісковані до почепської сотенної канцелярії. Попри численні офіційні вимоги полковника Давидова, почепські управлінці навідріз відмовлялися повертати козакам майно.

Одночасно з цим А. Гудович намагався неофіційно закріпачувати місцевих мешканців, відрядивши з цією метою почепських козаків Якова Булашевича та Семена Ходкевича, щоб ті всілякими способами переконували козацтво повернутися до підданства О. Меншикову. Декого вони поїли «до изумления», декого – залякували, і час від часу це діяло.¹⁴

Після розжалування О. Меншикова та позбавлення його всіх посад та нагород ситуація на територіях, що колись належали до його вотчин, не тільки не покращилася, а й надміру ускладнилася. На місцях залишилися адміністратори (управителі, прикажчики, потім – піддячі), котрі зайняли свої посади ще за князя, адже він був їх патроном і сам сформував управлінський апарат. Розуміючи, що в будь-який момент нова влада може змістити їх та позбавити гарних посад, люди Меншикова, думається, тільки збільшили масштаби власних зловживань, намагаючись дограбувати те, що досі не було пограбовано.

У жовтні 1727 р., через місяць після відправлення О. Меншикова в заслання до Раненбурга, цар Петро II наказав зробити докладний опис вотчин розореного вельможі задля ведення казенного обліку прибутків із них. На початку 1728 р. земельні володіння князя почали відписувати на ім'я самого царя. «Малоросійські» маєтності відійшли до казни одночасно з ліфляндськими та естляндськими.¹⁵ До того ж зауважимо, що нерухомість, яка належала О. Меншикову, переходила в різні руки, і часом цей процес відбувався досить хаотично. Так, палаци на Яузі (Лефортівський) та

¹² Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Киев: Тип-я К. Н. Милевского, 1888. Т. I. Полк Стародубский. С. 289–290.

¹³ Там же. С. 292.

¹⁴ Там же. С. 293.

¹⁵ Андреева Е. А. Следственное дело... С. 53.

в Семенівському навесні 1728 р. перейшли до відомства Двірцевої канцелярії; палац на М'ясницькій отримала царівна Прасковія Іоаннівна; Олексіївський палац згодом забрала цариця Анна Іоаннівна; палац у Кронштадті перейшов до генерала Буркхарда-Крістофа Мініха; палац у Ліфляндії було передано віце-канцлеру Андрію Остерману; пруські маєтності отримав фаворит курляндської герцогині Анни Іоаннівни Ернст-Йоганн Бірон¹⁶.

Узимку–навесні 1728 р. за участі новообраного гетьмана Д. Апостола (який на той час перебував у Москві, бажаючи не тільки владнати питання, пов'язані з власним обранням, але й запевнити Верховну Таємну раду, де все ще домінував клан Долгорукових, у своїй лояльності) було укладено так звану «Специфікацію», тобто список колишніх вотчин Меншикова на території Гетьманщини. «Того ж числа 15 [березня] другое ведение одправлено до его ж превосходительства господина министра [Наумова] с именною спецификациею о городах Почепе Ямполье и Батурине с принадлежащими к ним селами и деревнями куда оные до отдачи князю Меншикову належали; в том же ведении писано о зборах с тих городов... что об оних зборах в Енеральной войсковой канцелярии неизвестно»¹⁷. Деякі списки «Специфікації» зберігаються у ЦДІАК України та ІР НБУВ¹⁸.

Загалом за розпорядженням Петра II та Верховної Таємної ради міста та села, котрими володів Меншиков, були розділені на декілька груп:

- розташовані на території нещодавно завойованих провінцій;
- розташовані на території Малоросії.

Ці дві групи поділялися на дрібніші:

- подаровані;
- придбані;
- міські;
- двірцеві;
- монастирські;
- ті, що раніше належали до гетьманських володінь.

Отже, після опали О. Меншикова його українські вотчини було відразу передано до державної казни. Керування ними перейшло до таємного радника Федора Наумова. Він мав тимчасово управляти всіма колишніми вотчинами О. Меншикова, окрім монастирських земель, котрі поступово поверталися у володіння монастирів¹⁹. Згодом ці землі були передано до міністерської канцелярії, і вони управлялися її чиновниками²⁰.

Передусім, із колишніх володінь О. Меншикова до Петербургу потрібно було перевести необхідні суми затверджених у 1725 р. індуктових зборів, котрі не сплачувалися за часів найвищої могутності князя²¹. Згідно з донесенням графа Савви Владиславича-Рагузинського, який посилався на дані, надані підполковником Ісаєм Сухаревим, перш за все до Адміралтейства та державної скарбниці почали надходити кошти та товари з Почепської волості²². Тоді ж вийшов царський указ, згідно з яким чолобитні та супліки українських козаків і міщан, котрі скаржились на О. Меншикова, варто було розглядати в першу чергу та надсилати прямо до вищих органів влади²³.

Відомо, що такі питання намагався розв'язувати й сам Д. Апостол, постійно консультуючись з Долгоруковим та канцлером Гаврилом Головкиним у Москві. Журнал перебування гетьмана в Росії містить безліч записів про розгляд справ

¹⁶ Див. більш докладний перелік: Там само. С. 53–55.

¹⁷ Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. VIII. Спр. 162/82. Арк. 10.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 231. Арк. 174–185; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 53. Оп. 2. Спр. 810. Арк. 1–15.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 55259–55390 (41). Арк. 289–290 зв.; Андреева Е. А. Следственное дело... С. 53.

²⁰ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский... С. 293.

²¹ Андреева Е. А. Следственное дело... С. 124.

²² ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 55259–55390 (41). Арк. 293–295.

²³ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 342 зв.

такого кшталту: «О прикажчиках Ивановских Ямпольских Почеповских и прочих которые в Малой России незносие людям починили обыди отнятием маетностей мельниц и грунтов и прочего разными способами, и ослободе прозиваемой Млинци которую осадили недалеко от Стародубова навеликую людям окрестним обыду приказчики Почеповские...»²⁴

Ф. Наумов мав розбирати численні скарги почепських козаків на управителів колишнього князя, котрі з відставкою свого патрона не зменшили обсяги крадіжок та утисків місцевого населення. До цих пір, починаючи з квітня 1722 р., тривав суд, за результатами якого О. Меншиков, а потім і його адміністратори мали сплатити козакам грошові компенсації за грабунок та розорення, але князь так і не виплатив усю вказану Петром I суму в 60000 рублів²⁵.

Так, 27 травня 1728 р. до Колегії іноземних справ надійшла скарга бунчукового товариша Козьми Заруцького, котрий мешкав у Ямпільській сотні Ніжинського полку, а також представників стародубської старшини Василя Жураковського, Івана Чарниша, Івана Зубрицького, козака Стародубського полку Федора Матановського на ямпольських та почепських управителів. Вони, не зважаючи на певні зміни в Петербурзі, продовжували конфісковувати в козаків орні землі, сінокоси, млини, ліси, а також наказували розорювати козацькі двори та за непокору забирати козаків до в'язниці, стягуючи з них непомірні побори. Чолобитну було переслано Ф. Наумову з наказом влаштувати суд. Таємний радник мав розібратися у скаргах та представити своє рішення Верховній Таємній раді, а також надати до Колегії іноземних справ розлогі виписки та екстракти з протоколів допиту²⁶. Розглядали в цей час і справу козака Якова Білецького, котрий служив у Стародубському полку²⁷. Власне, подібних справ було безліч і далеко не всі вони дійшли до розгляду.

У 1729 р. Д. Апостол послав до Москви офіційне посольство на чолі з почепським сотником Іваном Губчицем. І. Губчиць мав прослідкувати, щоб судовий процес щодо Почепської справи був вирішений Верховною Таємною радою та Колегією іноземних справ на користь козаків, та завадити традиційним для російської бюрократичної машини зволіканням, котрі дуже гальмували розгляд справи. Для успішного подолання дороги Д. Апостол особисто видав своєму експедитору проізного листа²⁸.

І. Губчиць передав до Верховної Таємної ради чолобитні від наказного почепського сотника Дмитра Рославця, отамана Юхима Карновича, хорунжого, писаря, місцевого коваля, козаків та багатьох інших. Також він вручив чиновникам усі потрібні відомості, котрі було «милостиво прийнято». Сотник писав: «Сиятельневшие князья Долгорукие обнадеживали високою милостию; однако за непоспехом выписки по делам... почепским пришли мало в забвение...»²⁹

У червні того ж 1729 р. сотник писав гетьманові про те, що, незважаючи на його старання, справа просувається вкрай повільно. Він згадував про образи, яких довелося зазнати від чиновників, а також про той факт, що постійна тяганина з документами розорила його – проживання в Москві виявилось вкрай дорогим. На початку 1730 р. І. Губчиць надіслав Д. Апостолу супліку про те, що «увільняючи сотню Почеповскую от подданства бывшего князя Меншикова много стратили имения оставшегося от грабительства прикащиков Почеповских, многократно ездили в Москву и Питербурх за указами». Сотник прожив у Москві близько року, городовой отаман Юхим Карнович із козаком Ісаком Щербою – півроку. Потім І. Губчиць ще рік перебував у Петербурзі, І. Щерба теж жив там півроку, відправлений до столиці капітаном Єпішковым³⁰.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 162/82. Арк. 13.

²⁵ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский... С. 293.

²⁶ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 342.

²⁷ Там само. Арк. 344 зв.

²⁸ Там само. Арк. 350–356 зв.

²⁹ Там само. Арк. 116.

³⁰ Там само. Арк. 115–116.

Нарешті, І. Губчиць попросився додому, апелюючи до того, що його покинутий дім потребує господарського нагляду. Він запропонував гетьману хоча б тимчасово призначити на його місце когось іншого – і обов'язково відповідальну, старанну людину³¹. Приїхавши до Почепу під час перебування там полковника Давидова, Губчиць витратив надзвичайно багато грошей на папір для ведення справ та на сургуч. На подібні витрати з Почепської сотні було видано «коронаційні» гроші (45 рублів золотом), зібрані для відзначення зішестя на престол царя Петра II. Це дало сотенній старшині привід закидати І. Губчицю те, що в відрядженнях він жив не стільки на власні кошти, скільки на гроші, зібрані з козацького товариства³².

Попри бюрократичну тяганину справа все ж таки просувалася. Улітку 1729 р. лубенський полковник, колишній канцелярист та фаворит О. Меншикова Петро Апостол зробив виписки відносно «кріпостей» та привілеїв Почепу, починаючи від польського часу. Ці екстракти П. Апостол надіслав до Петербурга. Розпочалося чергове слідство під орудою капітана Єпішкова³³.

У 1729 р. цар Петро II через голову Колегії іноземних справ Головкина наказав сенатору генерал-майору князю Олексію Шаховському, який у цей час перебував при гетьмані, «Малороссийскія Меншикова городаы и маестности имеют в добром смотрении». Ф. Наумов Почепською справою у 1729 р. вже не займався, і О. Шаховський мав узяти на облік усі результати роботи Наумова, а також грошові, хлібні та інші прибутки, котрі надходили з волості в цей час. Цар розпорядився продовжити утримання заводів на території Почепу та волості, не ображати місцеве населення й не обкладати його надмірними податками, «чтобы излишней тяготи не имели». О. Шаховський мав зібрати документи, які б свідчили про попередню історію міста, його колишніх власників, економічний бік їх управління та перебування Почепу під владою колишнього «світлішого князя», а також дізнатися, чи українським селянам живеться не набагато важче, ніж російським³⁴.

Землі О. Меншикова почали остаточно переводитися до державної власності та повертатися попереднім власникам тільки наприкінці 1730 р. Тоді ж стала збільшуватися чисельність козаків у Почепській сотні, адже новоприбулих жителів знову записували до цього стану. Однак у грудні 1730 р. усе ще не було вирішено питання відносно подальшої долі княжих управителів та піддячих. Щоб прискорити розгляд цієї проблеми, Д. Апостол посилав до Петербурга та Москви наказного почепського сотника Івана Івановича Губчиця, який продовжив виконання дипломатичних завдань, раніше покладених на його покійного батька – про це окремо попросила козацька адміністрація сотні³⁵.

Про проведення слідства просили власноруч жителі Почепу. Проте слідство велося повільно, оскільки ревізори та голови комісій надовго не затримувалися. Слідство мало вестися у Глухові, у міністерській канцелярії, куди матеріали справи на початку 1730 р. надіслали з Москви. Та й у цьому випадку винесення рішення затягнулося на декілька років. У колективних чолобитних Д. Апостолу козаки скаржилися, що причиною цього є дії місцевих піддячих, котрі всіма способами гальмували прогрес у судовій справі, паралельно продовжуючи обкладати місцевих жителів неправомірними податками³⁶.

І. Губчиць поїхав до Петербургу в січні 1733 р., бажаючи звернутися безпосередньо до імператриці Анни («откуда будет можно просить Ея Императорского Величества особливого Почепу Розыщика»). На прохання почепських коза-

³¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 346, 350.

³² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2908. Арк. 100, 116 зв.–117.

³³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 356.

³⁴ Там само. Арк. 368.

³⁵ Там само. Арк. 358.

³⁶ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский... С. 293.

ків посольство знову отримало проїзні грамоти й паспорти, а також підписані Д. Апостолом рекомендаційні листи до цариці³⁷.

Посольство повезло до імператорського двору чергову чолобитну. У ній йшлося про те, що Почепу потрібен новий ревізор з огляду на одну головну причину – скарг за останні роки назбиралося стільки, що їх просто неможливо розглянути швидко та ефективно. Про це почепські жителі просили канцлера, віцеканцлера, а також членів Колегії іноземних справ. Охоплені відчаєм козаки, позбавлені земель чи грошей, були змушені їхати чи навіть іти пішки до Глухова (адже не кожен міг собі дозволити дальню поїздку до Москви чи столиці), і через це розорювалися остаточно. Та в Глухові їх завертали назад – гетьманська столиця не надто хотіла втручатися у справи, які стосувалися Почепської сотні³⁸.

І. Губчиць просив перевести почепську справу на розгляд до Вищого суду та доручити слідство капітану лейб-гвардії Єпішкову. Він зазначав, що багато аспектів справи є дуже серйозними, а тому підлягають виключно резолюції самої цариці Анни Іоанівни. Наприклад, до них належали кумівство та кругові поруки, які дуже гальмували розгляд ряду проблемних питань. У чолобитній окремим пунктом значилося – міністерський канцелярист Юрій Симонов, який був причетний до відповідних проваджень, користувався широкими зв'язками. Причому, його племінник Роман Кучуков служив писарем у міністра Семена Нарішкіна. Також Симонов доводився тестем почепському секретареві Якову Денисову та почепському канцеляристові Івану Аксьонову. У свою чергу, останній мав брата Олексія, котрий служив міністерським підканцеляристом³⁹.

Решта проблем видається досить звичними та навіть типовими для Почепської сотні: наїзди управителів на двори козаків, грабунки, насильницьке повернення на службу, тюремне ув'язнення. Козаки, котрі після опали О. Меншикова змогли отримати свободу від княжого закабалення, часто потрапляли на службу вже до його адміністраторів і все одно були змушені сплачувати величезні податки на їх користь. Прикажчики та піддячі так само, як і їх колишній господар, конфісковували або змушували продавати за невисокою ціною ґрунти та вітряки, не дозволяли приїздити новим поселенцям. Забороняючи розселення місцевих жителів, прикажчики самі купували та привозили великоросійських селян, використовуючи їх як безкоштовну робочу силу. Окремого розгляду потребувало питання привласнення управителями О. Меншикова грошей, які громада збирала для ремонту та побудови церков. Жителі Почепа просили, щоб деякі сплачені ними податки замість офіційної казни знову направили на побудову церкви Всемилоствитого Спаса⁴⁰.

Із документів випливає, що й через багато років після смерті О. Меншикова та розформування його земельних маєтностей певна кількість місцевих мешканців намагалася звільнитися від залежності. Часто вони зверталися до гетьмана К. Розумовського, який із милості імператриці Єлизавети «успадкував» низку володінь від О. Меншикова і протягом кількох років намагався розбирати справи, пов'язані зі зловживаннями свого попередника, аби навести лад тепер уже на власних землях.

Так, у 1758 р. селяни Іван та Никифор Збітньови, Філімон Симонов, Єрофей та Яків Машкаронінові, Григорій та Іван Вариненкови й Фома Макухін скаржилися, що їхні поміщики їх О. Меншикову продали (імовірно, примусово), а в документах записали як селян-утікачів, котрих, буцімто, повернули господарю. Ці розповіді під час слідства підтвердили старожили, земляки постраждалих. Селяни звинувачували прикажчика Меншикова Богдана Радконовського в тому, що їх, коли здійснювали переписи населення, яке проживало навколо Почепа, навмисно було внесено в місцеві реєстри. Тож імператриця дозволила чолобитникам поверну-

³⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197 (41). Арк. 358.

³⁸ Там само. Арк. 359.

³⁹ Там само. Арк. 360.

⁴⁰ Там само. Арк. 360 зв.

тися в Росію: «з женами и детьми выслать без задержания на их собственных подводах»⁴¹.

Ще восени 1727 р. військовий товариш Стародубського полку Андрій Яковлев скаржився раднику Колегії іноземних справ Ф. Наумову на князя Меншикова «в завладении у них деревнях или земель»⁴². Чиновник ніяк не зреагував на чолобитну й справі був даний хід тільки за правління імператриці Анни Іоанівни. Чолобитник скаржився цариці, що почепський комендант Михайло Павлович конфіскував, приєднавши до міста Почепа, його слобідку Млинки з угіддями. Цю слобідку подарував Яковлеву сотенний отаман Млинський у 1712 р., а конфіскована вона була вже в 1714 р. До Млинків прилягали сінокоси гетьманів І. Мазепа та І. Скоропадського⁴³. Слуги О. Меншикова, утримуючи козака під вартою, шляхом побиття та знущань змусили його написати на цю землю купчу на 2 тисячі рублів, «неволею» поставити на ній свій підпис. Так само діяли вони по відношенню до свідків. А. Яковлев до останнього відмовлявся підписувати, і комендант йому погрожував. Відтак козак отримав 300 рублів замість 2 тисяч – місцевий дяк швидко підробив купчу, скопіювавши його підпис. Добитися правди було нелегко – у 1720 р., коли А. Яковлев черговий раз намагався повернути свої землі, Гудович та Лукін визнали його купчу справжньою та відхилили будь-які претензії. Справу було вирішено тільки після 1730 р., коли знайшлися свідки, які підтвердили, що документ дійсно сфальсифіковано⁴⁴.

Ф. Наумов розбирав ще й іншу доволі цікаву справу, слідство щодо якої тривало в 1728–1738 рр. Розпочав її бунчуковий товариш і колишній ямпільський староста Кузьма Заруцький, а завершив його син Семен. К. Заруцький за свій кошт придбав землі та «грунти» в Ямполі. Згодом його дворами, лісами, землями та покосами заволодів О. Меншиков. К. Заруцький, на відміну від багатьох таких само скривджених місцевих жителів, протягом багатьох років не здавався та шукав правди. Спочатку він писав гетьману Д. Апостолу, потім – Ф. Наумову. За наказом Д. Апостола в Ямпіль було направлено капітана Чарторийського та воронізького сотника Івана Холодовича. Після слідства вони звітували перед Колегією іноземних справ, та це нічим К. Заруцькому не допомогло, хоча Малоросійська колегія й видала наказ про охорону його ґрунтів від спустошення⁴⁵. Нічого не досягши, козак вирішив поїхати до Москви, де якраз у цей час (наприкінці 1728 – на початку 1729 рр.) перебував двір царя Петра II. Судячи з усього, йому вдалося чогось добитися, та після прийому в царя дорогою до Ямполь козак захворів на віспу («заразную хворь») і помер, тільки-но діставшись дому. Знаменно, що сам Петро II теж загинув від цієї ж хвороби через певний час після цих подій, при тому, що як такої епідемії в Москві не було. Землі під Ямполем отримав назад уже син покійного, котрий продовжив справу батька в 1734–1738 рр.⁴⁶

Характерні проблеми з підтвердженням прав на земельні володіння на Почепщині виникли і в козацькій родині Козлів (які в польських та російських документах іменувалися відповідно Козловськими та Козловими)⁴⁷. Так, ще король Владислав IV у 1641 р надав їм право на володіння селом Зевяки (Зевак, Зеваки)⁴⁸. Це право підтверджувалося для військового (пізніше – значкового) товариша Стародубського полку Федора Козла гетьманами І. Мазепою та І. Скоропадським і стародубськими полковниками Григорієм Карновським, Михайлом Миклашевським та ін.⁴⁹ Утім, коли колишні володіння О. Меншикова були передані

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9879. Арк. 8 зв., 11–11 зв.

⁴² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11792. Арк. 2.

⁴³ Там само. Арк. 2 зв.

⁴⁴ Там само. Арк. 3.

⁴⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 53762 (13). Арк. 294; ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4958. Арк. 4.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4958. Арк. 4–5.

⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57602–57802 (51). Арк. 136 зв.–137.

⁴⁸ Там само. Арк. 131–132.

⁴⁹ Там само. Арк. 134–135 зв.

з державних до складу гетьманських земель К. Розумовського, за описом, здійсненим статським радником Шишкіним та підполковником Семеновим, їх внесли до тих, що були розкозачені та передані опальному князю⁵⁰. Онукові Федора Івану Козлу довелося доводити, що за часів формування «князєнія чернігівського» їх село не було виписане зі складу козацьких земель: «И оной деревни Зевак во владение ему Меншикову никто не отдавал и он Меншиков крепостей на оную деревню Зеваки неимел, что же он Меншиков ввремя владения своего городом Почепом по тогдашней его власти поработил было и козаков и движимое и недвижимое их имение разграбляли его почеповские прикащики, то все именными высочайшими Государя Императора Петра Великого указами и решением правительствующаго Сената отрешено, очем поделу явствует»⁵¹.

Найпізніший час, котрим датуються нині відомі документи відповідної тематики – кінець 1750-х рр. Можливо, розгляд окремих «партикулярних» справ тривав і довше – як бачимо, проблеми своїх предків вирішували вже діти або навіть онуки тих козаків, котрі безпосередньо потрапили в майнову залежність до О. Меншикова.

Улітку 1742 р. імператриця Єлизавета Петрівна вирішила навести лад у Стародубському полку. Вона наказала Генеральній військовій канцелярії зробити новий опис Почепської волості, включивши до неї усі наявні міста, села, хутори, слободи, і зазначивши їх власників. Цю місію доручили почепському комендантові Федору Павлову. Після складання опису позначені в ньому вотчини, що колись належали О. Меншикову, перейшли до казни, куди тепер із них збирали податки⁵².

Адміністративні зміни, надання компенсацій та звільнення козаків із пригнобленого підданства продовжувалися у червні 1757 р. за наказом гетьмана К. Розумовського, який спочатку отримав Почеп з околицями в своє володіння, а потім зміг зробити його своєю вотчиною. Він звелів іще раз уточнити дані відносно землевласників, що їх розорив свого часу О. Меншиков (за переписом 1715 р.), а також повністю повернути та записати за гетьманським двором землі, на які князь колись претендував. Таким чином, Почепська волость теоретично мала повернутися до того стану, у якому перебувала в 1709 р., до початку Почепської справи⁵³. У 1760 р., коли на Почепщині в якості землевласника закріпився К. Розумовський, Катерина II видала наказ остаточно «уничтожить владение Меншикова»⁵⁴.

У 1763 р. гетьман створив іще одну комісію, мабуть, не вдовольнившись результатами роботи попередньої⁵⁵. З 1764 р., будучи позбавленим гетьманства за наказом імператриці Катерини II, він упритул зайнявся питаннями розбудови своїх володінь. Торкнулися ці процеси й Почеп та його околиць⁵⁶. Тоді ж мали місце чергові суди за землею, також спричинені захопленням козацьких володінь Меншиковим.

Наприклад, саме в 1764 р. родина Губчиців намагалася відсудити в Розумовських (користуючись послабленням їх впливу при дворі) села Ігрушине та Анохове разом із Шершневою дібровою. Універсал на Ігрушине дав Губчицям у 1701 р. І. Мазепа. Аноховим з 1708 р. володів ропський староста Євстафій Панкевич, а після його смерті Іван Губчиць подав до Генеральної військової канцелярії прохання про викуп села і приєднання до своїх вотчин, та його встиг випередити О. Меншиков. Анохове увійшло до реєстру Сулими та за його ініціативою було передане до княжих володінь, і сотник І. Губчиць не встиг звернутися

⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57602–57802 (51). Арк. 136 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 136.

⁵² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55962–56060 (41). Арк. 97.

⁵³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 58145 (55). Арк. 1–1 зв.; Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский... С. 294.

⁵⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55962–56060 (41). Арк. 100 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 99.

⁵⁶ Цапенко М. П. Земля Брянская. Москва: Искусство, 1972. С. 38–39.

до Скоропадського з цього приводу. Пізніше Губчиці намагалися повернути села під час слідства капітана Єпішкова, але безуспішно⁵⁷.

Щоб розібратися, кому ж насправді мали належати вищезгадані села, Катерина II наказала зібрати всі можливі документи, які стосувалися землеволодіння у Стародубському полку та Почепської справи. Передусім, канцеляристи переглянули зшитки «партикулярних» листів О. Меншикова, які залишалися в архіві його канцелярії (мова йшла про приватне листування князя). У зшитку 1723 р. знайшли незасвідчену юридично копію документу про передання Почепа генеральним хорунжим Іваном Сулимою та стародубським полковником Лук'яном Журавкою комісару Ксенофонту Алимову. Про те ж свідчив лист, датований 1724 р. Також було вивчено «столпові» книги князя О. Меншикова, копії гетьманських універсалів, зроблені в 1722 р., коли Петро I порушив перед Сенатом питання щодо звільнення козаків з-під влади свого улюбленця (оригінали документів, нібито, зберігалися у Богдана Радіонова). Окремо прискіпливому розгляду підлягали зошити комісара Алимова, де містилися розписні списки почепських володінь О. Меншикова, та власне листування управлінця із князем. Такий само список свого часу склав й Іван Сулима⁵⁸. Сутність проблеми полягала в тому, що розписні списки Алимова та Сулими не співпадали: передусім, різнилися дані щодо козацьких земель, та тих, на які, згідно з першим універсалом І. Скоропадського, мав право претендувати О. Меншиков. Згідно з описом комісії Давидова, у 1723 р. землі Губчиців не були позначені серед козацьких, таким чином залишаючись за О. Меншиковим, адже Петро I наказав забрати в нього тільки незаконно відмежовані землі, що належали козацтву. Після розформування земельних володінь «світлішого князя» ці маєтності були вписані підполковником Сухаревим до складу ратушних. Спочатку (за наказом Єлизавети Петрівни) вони ввійшли до казенних володінь і стояли «никому не в раздаче», потім дісталися гетьману К. Розумовському⁵⁹.

Описані вище процеси в головних своїх рисах були характерними не тільки для українських вотчин О. Меншикова – таким чином розформування його земельних володінь відбувалося загалом. Аналогічні тривалі бюрократизовані процеси стосувалися і тих земель, що належали йому на територіях Польщі та Литви (сучасні Брестська, Вітебська, Могилевська області Білорусі)⁶⁰.

Наостанок зазначимо, що далеко не всім жителям Стародубщини претензії Меншикова на владу видавалися обурливими. На Почепщині в князя сформувалася не тільки опозиція, а й стан прихильників, які лишалися при своїй думці щодо чеснот Меншикова навіть після його опали й заслання.

Так, 11 грудня 1727 р. гетьману Д. Апостолу надійшло інтригуюче послання від таємного радника Ф. Наумова. Він повідомляв, що стародубський полковник Ілля Пашков відрепортував гетьману, «корда де печатной указ онеслушани партикулярних писем Князя Меншикова и протчих встародубовском полку в бакланской сотни чрезтамошнего писара Точицкого публиковани тогдаде той сотни казак Іван Мовчан⁶¹ онего писаря бранив ипохвалялся бить». У канцелярії Малоросійської колегії І. Пашков засвідчив, що про це йому розповів сотник Бакланської сотні Василь Косач. Бакланського сотенного писаря Захарія Точицького допитали в стародубській ратуші, а сотника В. Косача відправили до гетьмана⁶². У результаті розслідування виявився досить примітний сюжет.

⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55962–56060 (41). Арк. 92 зв., 93, 94 зв., 99 зв.

⁵⁸ Там само. Арк. 89–90 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 97 зв., 100.

⁶⁰ Сидякина А. Б. «Меншиковы маєтности» в российско-польских отношениях первой трети XVIII века. *Евразийский союз ученых: Международный научно-исследовательский журнал. Исторические науки*. 2015. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/menshikovy-maetnosti-v-rossiysko-polskih-otnosheniyah-pervoy-treti-xviii-veka/viewer>.

⁶¹ Можливо, родич осавула Прилуцького полку Михайла Мовчана.

⁶² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197. Арк. 325.

У жовтні 1727 р. до Бакланської сотні з Петербурга надійшов уже згаданий указ імператора Петра II, згідно якому ніхто з колишніх підданих опального князя О. Меншикова не мав права дослухатися до його розпоряджень чи приватних листів, якщо той захотів би їх надіслати. Захарій Точицький, як сотенний писар, мав опублікувати текст указу й публічно виголосити його перед місцевими жителями в міській церкві. Виконавши свою місію, він відправився на хрестини до дому матері значкового товариша Стародубського полку Івана Мовчана. Під час застілля, імовірно, почалося обговорення останніх подій у полку, і З. Точицький знову зачитав указ, про що пізніше свідчив бакланський комісар Леонтій Клопотовський. І тоді «спросил его он Мовчан, чи уже можно вам и кому нибудь Светлейшим Князем Его неименовать и натое он Точицкий уответ ему Мовчану сказал так як онем написано так и ми должны писать... И Мовчан увидел на оном указе Точицкого рукою написанное получение где не написал светлейшим Князем только прописав Князем Меншиковым тогда указ Точицкого... отнял... хоть де Точицкого (sic!) за то бранил его, Мовчана, и билися»⁶³. Тож І. Мовчана обурило те, що в указі колишній власник Баклані йменувався без своєї звичної пишної титулатури, і козак, не бажаючи вірити в те, що таке може трапитися в царській грамоті, пояснив ці зміни некоректністю писаря. У результаті сварки З. Точицький, злякавшись побиття киями, якими йому почали погрожувати, утік із двору Мовчанів через садок⁶⁴.

Наступного дня І. Мовчан написав З. Точицькому дещо дивного листа, список із якого було наведено в судовій справі. У посланні говорилося про те, що в домі Мовчанів нещодавно збиралися «наши неприятеле изломислиники», щоб обговорити все той само указ. І. Мовчан переконував адресата у тому, що непослуху щодо князя вимагає тільки «сам» (гетьман?), а в Глухові з цим не погоджуються. Панство, що завітало до І. Мовчана, багато сперечалося із цього приводу, і господар дому залишився при власному переконанні, що прихильники нової політики «говорят чого ненадобно». Наприкінці листа І. Мовчан пообіцяв викрити змову, і додав, що всі ці події «на погибель мне коли неправда»⁶⁵. Важко судити з такого уривчастого тексту, сповненого недомовок, про дійсне тло подій. Гадаємо, що «неприятели» – це все ті ж представники опозиції на чолі з родиною Губчиців, які, дізнавшись про падіння ненависного О. Меншикова, активізували свою діяльність. Яку ж саме роль у цих інтригах відігравав З. Точицький, невідомо.

20 листопада 1727 р. Д. Апостол наказав привезти І. Мовчана до Глухова⁶⁶. 30 листопада стародубський полковник повідомив гетьманові, що він надав комісарам спеціальні інструкції та відповідне розпорядження «за рукою» Д. Апостола, «а жеби такіи фурініти и противовласники впредь не токмо... в полку, но и во всем Рейменте за щасливого панованніи велможности вашей не плодились»⁶⁷. Та заарештувати звинуваченого виявилось не так просто. Про це дізнаємося із листа бакланського отамана Івана Ширия до полковника; І. Ширій описує сцену настільки яскраво, що є сенс навести цитату повністю: «Сего ноеврия 25 дня 727 року прибивши з Стародуба от вашей велможности нарочный козак сотне полковой стародубовской Павло Горуховский в Баклань без битности Пана Сотника нашего Василя Косача, объявлял мне инструкцию з прописанием указа Іасне велможного Добродея Его Милости Пана Гетмана о взятии Івана Мовчана в Стародубе и отсылки его в Глухов и потому ходил іа вдвор до его Мовчана взявши з собою козаков з десяток и обявивши ему инструкцию велел чтоб ехал он зприсланным козаком в Стародуб, и когда іа в светлицу вишол и обявил ему Мовчану Инструкцию, мати его Мовчана неразсудне прискочивши до мене вырвала з рук моих инструкцию которую знову іа вирвавши в неи отдал оную козаку при мне

⁶³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197. Арк. 327 зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 327.

⁶⁵ Там само. Арк. 329.

⁶⁶ Там само. Арк. 331.

⁶⁷ Там само. Арк. 332–332 зв.

будучому Тихону Карєбину, она Мовчанова мати бросившись до того козака була по щеках и розбила нос до криви и говорила іа сего указа и полковника вашего не слушаю обяви мне указ Іасне Велможного Пана Гетмана и мы видя такую упрямость хотели были и насилно взятъ сина Ей Івана Мовчана котортий вихватя нож и виделки кричал напеню великим голосом разбой, на який голос набегши Мовчанов брат з челядью дворовою, били мене и козака которій з инструкциию от вашей велможности прислан, також и другого козака мати Его Мовчана была до полусмерти и окривавила и вибила нас з хати из сеней в шию сякой противности и дерзостних словах Его Івана Мовчана и матери Его також и побои протестовали мы там же в дворе Мовчана стоящему на квартире капитану Господину Сонцову...»⁶⁸

Все ж таки І. Мовчана привезли до Глухова, де він постав перед судом. 20 січня 1728 р. Ф. Наумов повідомляв Д. Апостолу про обставини допитів: «Іван Мовчан Ево не бранивал и битъ не хотел указ по публице оного указу был он Точицкой с протчими упомянутого казака в гостях тогда он Мовчан спрашивал ево Точицкого что о чем в то... указу у церкви публиковал... Точицкой сказал ему что публиковал указ о князе Меншикове дабы писем его не слушали, и он де Мовчан вступя в ссору называл ево Точицкого безделником, и требовал того указу видетъ подлинного так во оном указе написано ибо он во время публики того указу в церкви не был и того указу не слыхал...»⁶⁹ З. Точицький «указ обявил тогда он Мовчан тот указ вычитав и писав снего копію отдал ему по прежнему и больше того он Мовчан ево Точицкого не бранивал и боем не уграживал»⁷⁰.

Результати суду досить несподівані. Ф. Наумов пропонував гетьману оштрафувати І. Мовчана та на певний час посадити до в'язниці «затем чтоб вперед не выдав указу за публики в соры не вступал». Писаря звинуватили в тому, що він приховав від слідства факт того, що І. Мовчан тексту указу не бачив (це було виявлено завдяки свідченням бакланського комісара). Ф. Наумов наказав, щоб З. Точицького допитали ще раз, і якщо це підтвердиться, він заслуговує на «жестокое наказание». Наприкінці документу міститься приписка про те, щоб для реалізації покарань і З. Точицького, й І. Мовчана вислали у Глухів до гетьмана⁷¹.

Зрозумілою видається позиція гетьмана в цій справі та їй подібних. Завдячуючи О. Меншикову булавою, та не знаючи, чим саме обернеться зміна політичної картини в Російській імперії у період опали князя, Д. Апостол мав вирішувати такі питання максимально обережно, оминаючи провокації та надто політизовані нюанси. До того ж, один із його синів, уже згаданий Петро Апостол, у той час перебував під арештом спочатку в Петербурзі, а потім у Москві, що зайвий раз нагадувало гетьманові, що він змушений бути лояльним до російської влади, якою б вона не була в цей момент.

References

Andreeva, E. (2013). Sledstvennoe delo i ssylka A. D. Menshikova 1727–1729 gg.: Issledovanie i dokumenty [Investigative case and exile of A. D. Menshikov 1727–1729: Research and documents]. Saint-Petersburg, Russia.

Instytut rukopysu natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (IR NBUV). Spr. 53762 (13).

IR NBUV. F. I. Spr. 55259–55390 (41).

IR NBUV. F. I. Spr. 55962–56060 (41).

IR NBUV. F. I. Spr. 57015–57197 (41).

IR NBUV. F. I. Spr. 57602–57802 (51).

IR NBUV. F. I. Spr. 58145 (55).

⁶⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197. Арк. 334–334 зв.

⁶⁹ Там само. Арк. 340–340 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 340 зв.

⁷¹ Там само. Арк. 341.

IR NBUV. F. VIII. Spr. 162/82.

IR NBUV. F. VIII. Spr. 231.

Sidyakina, A. (2015). «Menshikovy maetnosti» v rossijsko-polskih otnosheniyah pervoj treti XVIII veka ["Menshikov estates" in Russian-Polish relations in the first third of the 18th century]. *Evrazijskij Soyuz Ucheny'kh – Eurasian Union of Scientists*. Moscow, Russia.

Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F. 51. Op. 3. Spr. 2908.

TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 4958.

TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 9879.

TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 11792.

TsDIAK Ukrainy. F. 53. Op. 2. Spr. 810.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Filipova Hanna V. – Ph. d. History, Senior Researcher in National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve (9 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: lille_prinsen@ukr.net

"THE FALL OF GOLIATH": THE DISSOLUTION OF THE KNYAZ MENSHIKOV'S UKRAINIAN DOMAINS IN 1721–1765

The article is devoted to the study of the domains' dissolution of Knyaz Alexander Menshikov on the territory of the Starodub and Nizhyn regiments (polks). This process began in spring of 1727 after the political collapse of the temporary worker and ended by confiscation of his property for the benefit of the Russian state and he was exiled to Siberia. The author's attention is focused on several plans of these events. The first is regulation the process from St. Petersburg, which was carried out by the Supreme Privy Council, headed by the Dolgorukovs. The second is the implementation of the decrees of Emperor Peter II and the orders of local senators. Third, the long-term implications of the broad chronological scope of the research. To describe as complete a picture as possible, a number of private cases of reactions to important changes associated with the next palace coup in the Russian capital were given. This made significant adjustments to the alignment of forces among the Starodub regimental-centenary foreman, ordinary cossacks and the townsfolk.

The purpose of the study is a versatile disclosure and analysis of the disintegration of Menshikov's "state" on the territory of the Hetman State.

The research methodology is based on the principles of historicism and scientific character. Historical-genetic (in tracing the formation and disintegration of the princely patrimonial system), historical-comparative (in correlating various planes of the processes) methods were applied. From the general philosophical methods, the dialectical was used, from the general logical – synthesis and analysis.

The scientific novelty is in the actualization of the study of Russian-Ukrainian relations in the early modern period, due to the events of our time. The author brought together and analyzed archival data concerning the final existence of Menshikov's land holdings on the territory of the hetman regiments (polks) for the first time. Along with the presentation of particular cases, a general "plot" of events was formed; it is the Ukrainian context of Menshikov's expansive activities as an imperial administrator and influential landowner that is highlighted.

The proposed publication continues a series of author's articles, which deals with the Ukrainian estates of Alexander Menshikov and problems with their formation, management, relations between the knyaz'es administration and the regimental-centenary administrations, the political and economic background of various processes due to the so-called Pochep Case.

Studying this topic, it is possible to come to such **conclusions**. The history of the formation and disintegration of domains belonging to Russian statesmen from Peter's The First entourage is a characteristic stage in the existence of the Starodub regiment (polk) at the beginning of the 18th century. It is also a symptomatic sign of the large-scale process of integration of the Hetman State into the Russian Empire. The main role in the events studied in the article was played by Knyaz Alexander Menshikov. He, taking advantage of his privileged position at the Russian court, launched an aggressive activity, the purpose of which was to form a kind of patrimonial formation with the conventional name "princely state". It is even possible to raise the question of the potential (partial?) separation of the administrative apparatus of Menshikov's "state" from the general imperial vertical of authority. Although, this line of solving the problem requires an additional historical source base. But these plans, if even its were, collapsed as a result of the political defeat of the knyaz in the struggle for power. Due to the complexity of the problem, the process of dissolving the remnants of the former Menshikov domains in the territory of the Hetman State dragged on until the reign of Catherine II. This process is characterized by excessive bureaucracy, documentary confusion, the involvement of a great number of actors and the constant duplication of similar government orders.

Key words: Hetman State, Starodub regiment (polk), Knyaz Alexander Menshikov, Pochep Case, patrimonies, palace coups.

Дата подання: 16 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Філіпова Г. «Падіння Голіафа»: розформування українських володінь князя Меншикова в 1727–1765 рр. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 26–40. DOI: 10.5281/zenodo.4655982.

Цитування за стандартом APA

Filipova, H. (2021). «Padinnya Goliafa»: rozformuvannya ukrayinskih volodin knyazya Menshikova v 1727–1765 rr. ["The fall of Goliath": the dissolution of the prince Menshikov's ukrainian estates in 1721–1765]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 26–40. DOI: 10.5281/zenodo.4655982.

УДК 94:728(477.51)«17»(093)

Юлія Фурсова

ЩОДО ОЗДОБЛЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ САДИБИ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ НА ВУЛ. КИЇВСЬКІЙ (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДУ № 51 ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ, М. КИЇВ)

DOI: 10.5281/zenodo.4655980

© Ю. Фурсова, 2021. CC BY 4.0

Мета дослідження полягає в аналізі наявних публікацій, що стосуються оздоблення гетьманської садиби К. Розумовського на вул. Київській у м. Батурині (сучасна адреса – вул. В. Юценка, 47). Також стаття вводить до наукового обігу історичні джерела, які стосуються зазначеної теми й зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Подані у статті матеріали дадуть змогу розширити знання про забудову Батурина в середині XVIII ст. **Основним завданням** цієї публікації є виявлення доказів, які б дозволили з'ясувати архітектурний стиль палацу, отримання інформації щодо майстрів, які були задіяні на будівництві гетьманської садиби. **Наукова новизна** полягає у здійсненому вперше комплексному аналізі публікацій та введенні до наукового обігу нових архівних матеріалів з фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Тема гетьманської садиби К. Розумовського є важливою для наукового дослідження в загальному контексті вивчення історії гетьманської столиці Батурина, життя і діяльності гетьманів, які мали резиденцію в Батурині. Під час підготовки публікації автором були використані **загальнонаукові методи** історичного дослідження. **Висновки:** Попри наявні попередні наукові розвідки, на сьогодні залишається безліч нез'ясованих питань щодо гетьманської садиби К. Розумовського, яка розташовувалась у гетьманській столиці Батурині по вул. Київській. Вивчення цієї теми дає змогу поглибити наявні відомості про гетьманську садибу К. Розумовського та в подальшому зробити її малюнок-реконструкцію з метою представлення в музейній експозиції. Порушена автором проблема не розкрита повною мірою, адже зазначена тематика потребує подальших наукових досліджень.

Ключові слова: гетьманська садиба, гетьман Кирило Розумовський, Батурин, архітектурний стиль, Експедиція Батуринського та Глухівського будівництва.

Результатом багаторічної та системної роботи представників козацької старшини став указ імператриці Єлизавети Петрівни від 5 травня 1747 р. «Про буття в Малоросії гетьманові за колишніми норовами і звичаями». У новому указі імператриці Єлизавети, датованому 1748 р., було зазначено: «повелено город Батурин возобновить, церкви Божии построить и привести в прежнее бывшее

его состояние»¹. Відповідно до імператорського указу від 24 липня 1750 р. «Малороссийскому Гетьману резиденцию свою имеют в Батурине, так как и прежние Гетьманы оную там же имели, и бывший тамо город возобновить; а при заложении онаго учинить освящение по церковному обыкновению»². Всі ці вище зазначені документи передбачали розбудову гетьманської столиці і, відповідно, будівництво гетьманської садиби Кирила Розумовського.

Проблеми, що стосуються порушеної теми, нині залишаються не розв'язаними повною мірою. Окремі дискусійні питання із зазначеної проблематики попередньо розглядались у працях М. Тереха, М. Герасько, П. Нечипоренка, О. Коваленка.

За темою дослідження авторка вже підготувала та опублікувала дослідження, у яких були розглянуті будівлі, розташовані на території садиби станом на 1765 р. Питання постачання будівельних матеріалів та надходження коштів, спрямованих на потреби будівництва вище зазначеної садиби, авторка також намагалася проаналізувати в попередніх публікаціях³. Тож, згідно з наявними на сьогодні науковими розвідками, садиба гетьмана К. Розумовського на вул. Київській станом на 1765 р. складалася з головного гетьманського палацу, двох флігелів, службових приміщень для проживання музикантів та архітектора. Безперечно, на території садиби розміщувалась значна кількість службових будівель: кухні, гардеробні, каретні, стайні, комори. Головний гетьманський будинок мав 11 кімнат та 5 сіней. У ньому було облаштовано 8 печей, облицьованих калузькими кахлями. У всіх кімнатах палацу були дерев'яні підлоги. Найбільша парадна зала була покрита сибірським листовим залізом, а стеля оздоблена алебастровою ліпниною. У більшості кімнат стіни були обклеєні шпалерами різних кольорів, а стелі оббиті полотном з побілкою: «стены оббиты разных цветов бумажными обоями»; «Стены оббиты холстом с выделкою и выделены, а в одной комнате красными бумажными обоями»⁴.

У цій статті авторка хоче зробити спробу більш детально розкрити питання як зовнішнього, так і внутрішнього оздоблення гетьманської садиби К. Розумовського по вул. Київській та навести докази щодо архітектурного стилю гетьманського палацу та садиби загалом.

У Центральному державному архіві України (м. Київ) у фонді № 51 міститься чисельна документальна база, яка допомагає розкрити зазначене питання, і яку авторка спробує проаналізувати.

Інформацію щодо зовнішнього вигляду садиби, тобто оздоблення споруд та огорожі, ми можемо знайти у справі 19986, що датується 1765 р., у якій після опису та переліку споруд гетьманської садиби подається перелік різноманітних елементів декору, які ще не встигли використати: «разных резных штук на места не поставленных»⁵. А саме: «К залу во дворе и от саду: термусов – 2, кашкет – 1, корона – 1. К надворной стороне на средину: корона – 1, сидящих купидонов – 2. К залу на два большие крыльца: на тумбы стоящих в разных видах купидонов с приличными знаками – 6, капителей с волютами и листьями – 8. К среднему корпусу и залу: капителей пилястровых с волютми и листьями – 10, капителей ко флигелям пилястровых с волютми – 30. Да к флигелям около кровли к шести фронтонам купидонов в разных видах – 12. К точеным шести десяти вазам на-

¹ Васильчиков А. Семейство Разумовских: в 5 т. Тип-я М. М. Стасюлевича, 1880. Т. 1. С. 132.

² Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 13. С. 340.

³ Фурсова Ю. В. До питання про дослідження матеріалів, підготовлених для потреб гетьманської резиденції Розумовського в Батурині. (за матеріалах ЦДІАК України м. Київ). *Ніжинська старовина: Збірник наукових праць. Серія «Пам'яткознавство Північно-Східного регіону України»*, № 13. 2020. Вип. 28 (31). С. 110–120.

⁴ Фурсова Ю. В. До питання дослідження садиби гетьмана Кирила Розумовського в Батурині на вул. Київській (на матеріалах ЦДІАК України м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 47–50.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 25.

борние кракштини и фестоны – 14. К залу и среднему корпусу: машкарь в арнаменти разными манерами – 24, под окна подвесных штук с арнаментом и кракштинами – 21. Да к флигелям над окна и под окна ж клеймец в орнаментах – 16. К передним въездным воротам: купидонов придерживающих вазов – 4, клеймов больших и маленьких в арнаменты и с цветами – 6. Над воротми ж статуя летящая называемая фата науголья с трубою – 1, марсов – 4, клеймец – 25, корон больших – 2, да разных штук – 71»⁶ Така урочистість та пишність елементів декору (купідони, корони, вази та різні скульптури) характерна для стилю бароко.

Варто зазначити, що до кінця XVIII ст. на території Гетьманщини був поширений бароковий стиль. Історик Т. Таїрова-Яковлева у праці «Повседневная жизнь, досуг и тадиции казацкой элиты Украинского гетманства» наводить відомості, що більшість гетьманських палаців зводилась та оздоблювалася саме в бароковому стилі⁷. Тому можемо припустити, що не став винятком і гетьманський палац К. Розумовського.

Перед нами постає й інше не менш цікаве питання, що стосується гетьманської садиби – її кольорова гамма. Так, згідно з проаналізованими на сьогодні архівними справами, ми можемо дізнатися, яку саме та в якій кількості фарбу використовували для потреб будівництва гетьманської садиби. Звернемося до справи, датованої 1757 р. «Про поставку в Батурин для будівництва гетьманського палацу малярів та фарб, скла, заліза і полотна», у якій наведено відомості щодо кількості фарби, що йшла на потреби будівництва гетьманського будинку в Батурині. Так, у серпні 1757 р. було придбано «минеи 20 фунтов, умбри 10 фунтов, белил 10 пуд, 28 фунтов, сурику 21 фунт с половиной, умбри 12 фунтов, жиру рибячого 27 фунтов», у вересні – «блевасу – 11 пуд 3 фунта, вохри – 6 пуд 20 фунтов, железа 42 пуда»⁸, у жовтні – «сажи 3 пуда, вохри 4,5 пуд». У листопаді цього ж року було придбано малярних фарб: «Сурику – 21,5 фунта, умбри – 12 фунт, блейвасу – 11 пуд 3 фунта, вохри – 14 пуд, сажи – 3 пуда»⁹.

Перелік більшості цих же фарб зустрічаємо і в справі «Про адміністративне та господарське керівництво діяльністю батуринського будівельного комплексу», що датується 1765 р.: «лазорь, болюс, поташ, каневерь, блейвас, сурик, вохра, ярь»¹⁰.

Безперечно, водночас із доставкою фарб для потреб батуринського будівництва вівся і пошук малярів. Наприклад, батуринський сотник Дмитро Стожок у 1757 р. отримав наказ про пошук і відрядження для фарбування гетьманського будинку 7 малярів.

Якщо проаналізувати кольори, які отримують при використанні вище зазначених фарб, то можемо виявити, що в оздобленні гетьманської садиби переважала кольорова гама жовтого, коричневого, червоного кольорів. До речі, саме ці кольори характерні для бароко. До прикладу: болюс – бурий колір, що використовувався також у якості ґрунту під час золочення; блейвас давав відтінки білого кольору, сурік був джерелом помаранчевого пігменту, умбра – коричневого, вохра – від світло-жовтого до темно-жовтого.

Доповнити інформацію щодо оздоблення гетьманської садиби можна, проаналізувавши контракти «Експедиції Батуринського та Глухівського» будівництва, укладені з різними майстрами, згідно з якими вони мали виконати певний обсяг робіт для гетьманського палацу.

Так, столяр Василь Чухліб у 1762 р. мав виконати такі роботи: «выточить к оному строению из своего дерева дубовых болюс две тысячи триста ценою каждую по семь копеек с половиною», а в 1764 р. він мав виконати в головному бу-

⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 25 зв.–26.

⁷ Таїрова-Яковлева Т. Г. Повседневная жизнь, досуг и традиции казацкой элиты Украинского гетманства. Санкт-Петербург: Алетейя, 2016. С. 19–43.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19990. Арк. 55–55 зв.

⁹ Там само. Арк. 99.

¹⁰ Там само. Спр. 19986. Арк. 27–28.

динку столярні роботи з наданих йому готових матеріалів¹¹. Золотар Федір Загоровський мав виконувати всі золотарські роботи під час будівництва та оздоблення гетьманської садиби: «обовязался какие не случаются при том строении золотарские работы как вновь что золотым так и к починке своими руками искуснейшим и гладким мастерством что только не приказано будет делать с поспешностью и прилежанием.... Он сам Загоровский производит прилежное наблюдение у показаним им малярам работы какие приказано будет производить что только принадлежит к окрашиванию столярных уборов левкасенем и строений разних»¹².

Підтвердження щодо оздоблення золотом гетьманської садиби знаходимо у контракті, укладеному з майстром Анісімом Золотобоем, який мав доставити: «к строению батуринскому 150 книг золота самого чистого чирвоного в коих книгах листов должно бить по 60, которому дано тогда от экспедиции строения в задаток денег 150 руб.»¹³.

Підсумовуючи, можемо сміливо припустити, що гетьманська садиба К. Розумовського, розташована по вул. Київській, у середині XVIII ст. була оздоблена в бароковому стилі. Однак порушені у статті питання не розкриті повною мірою, адже для повноцінного розуміння потрібно продовжити дослідження архівних матеріалів. Насамкінець зазначимо, що залишається відкритим питання авторства садиби, час її зведення та подальших неодноразових перебудов.

References

Tairova-Yakovleva, T. (2016). *Povsednevnyaya zhizn', dosug i tradicii kazackoj elity ukrainskogo get'manstva* [Daily life, leisure, and traditions of the Cossacks' elite of the Ukrainian Hetmanate]. St. Petersburg, Russia.

Fursova, J. (2019). *Do pytannia doslidzhennia sadyby hetmana Kyryla Rozumovskogo v Baturyni na vul. Kyivskii (na materialax TsDIAK Ukrainy m. Kyiv)* [To the question of the Hetman's estate research Kyrlo Rozumovsky in Baturyn on the Kyivska street (based on materials of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

Fursova, J. (2020) *Do pytannia pro doslidzhennia materialiv, pidgotovlenykh dlia potreby hetmanskoï rezydentsii Rozumovskogo v Baturyni (na materialax TsDIAK Ukrainy m. Kyiv)* [To the question of research materials prepared for needs Razumovsky's hetman's residence in Baturin (based on materials of the Central Intelligence Agency of Ukraine)]. *Nizhynska starovyna: Zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Pamiatkoznavstvo Pivnichno-Skhidnogo regionu Ukrainy» – Nizhyn antiquity: Collection of scientific works. Series «Monument Studies of the North-Eastern Region of Ukraine»*. Nizhyn, Ukraine.

Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], f. 51, op. 3, d. 19990.

Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], f. 51, op. 3, d. 19986.

Фурсова Юлія Володимирівна – завідувач відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». (вул. Небережна, 1, м. Батурин, 16512, Україна).

Fursova Julia V. – Head of the Department «Palace of the Hetman Kyrill Razumovsky» National Historical and Cultural Reserve «Hetman's capital» (1 Naberezhna Street, Baturin, 16512, Ukraine).

E-mail: b.palaz@ukr.net

¹¹ Там само. Арк. 36–37 зв.

¹² Там само.

¹³ Там само.

REGARDING THE DECORATION OF THE HETMAN'S MANOR KYRYL ROZUMOVSKY IN BATURYN ON KYIV STREET (BASED ON FUND MATERIALS № 51. OF THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVE OF UKRAINE, KYIV)

The purpose of the study is to analyze the available publications related to the decoration of the Hetman's manor of Kyryll Rozumovsky on Kyivska Street in the city of Baturyn (current address - 47 V. Yushchenko Street). The article also introduces into scientific circulation historical sources that related to this topic and are stored in the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. The materials presented in the article will allow to learn more about the construction of Baturyn in the middle of the eighteenth century.

The main task of this publication is to reveal evidence that help to find out the architectural style of the palace. Also, another task is providing information about the masters who were involved in the construction of the hetman's estate.

The scientific novelty lies in the first comprehensive analysis of publications and the introduction new archival materials from the fund № 51 of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv into scientific circulation.

The topic of the hetman's estate of Kyryll Rozumovsky is important for scientific research in the general context of the study of the history of the hetman's capital Baturyn, the life and work of the Baturyn hetmans. During the preparation of the publication the author used general scientific methods of historical research.

Conclusions: *Despite of available previous scientific research, today there are many unresolved issues regarding the hetman's estate of Kyryll Rozumovsky, which was located on the hetman's capital Baturyn the Kyivska Street.*

The study of this topic makes it possible to deepen the available information about the hetman's estate of Kyryll Rozumovsky and in the future to make its drawing-reconstruction for presentation in the museum exposition. Scientific problem raised by the author are not fully disclosed, because this topic requires further research.

Key words: *hetman's estate, Hetman Kyryll Razumovsky, Baturyn, Expedition of Baturyn and Glukhiv construction.*

Дата подання: 5 лютого 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Фурсова Ю. Щодо оздоблення гетьманської садиби Кирила Розумовського в Батурині на вул. Київській (на матеріалах фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 41–45. DOI: 10.5281/zenodo.4655980.

Цитування за стандартом APA

Fursova, J. (2021). Shodo ozdoblennya getmanskoyi sadyby Kyryla Rozumovskogo v Baturyni na vul. Kiyivskiy (na materialah fondu №51 Tsentralnogo derzhavnogo istorichnogo arhivu Ukrayini, m. Kiyiv) [Regarding the decoration of the hetman's manor Kyryl Rozumovsky in Baturyn on Kyiv Street (based on fund materials № 51. of the Central state historical archive of Ukraine, Kyiv)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 41–45. DOI: 10.5281/zenodo.4655980.

УДК 94 (477)

Ольга Травкіна

«ПРЕМУДРИЙ І БОГОВГОДНИЙ МУЖ, МИЛОСТИВИЙ ПАСТОР, НЕВСИПУЩІЙ БУДІВНИЧИЙ ДЛЯ РЕСТАВРАЦІЇ ЗРУЙНОВАНИХ ЦЕРКОВ ТА МОНАСТИРІВ ЗА СВІЙ КОШТ»

**(до офіційного відзначення 400-річного ювілею архієпископа
Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича)**

DOI: 10.5281/zenodo.4659889

© О. Травкіна, 2021. CC BY 4.0

Мета статті: у зв'язку з відзначенням у 2020 р. на державному рівні 400-річного ювілею чернігівського архієпископа Лазаря Барановича назріла потреба проаналізувати діяльність видатного церковного та політичного діяча, письменника другої половини XVII ст., зосередивши увагу на «білих плямах», суперечливих та недостовірних фактах, які до сих пір зустрічаються у публікаціях, присвячених життєвому шляху та творчості архієрея. **Методологічною основою** є використання історико-хронологічного методу в поєднанні з аналітичним, порівняльним й узагальнюючим підходами, завдяки яким трактування історичних подій та термінів відбувалося з огляду на досліджувану епоху. **Наукова новизна.** Завдяки критичному аналізу залучених писемних та архівних джерел, уточнено дату народження Лазаря Барановича – 1616 р., доведено, що Лазар Баранович був висвячений на чернігівського єпископа вже після смерті свого попередника Зосими Прокоповича, а не за його життя, як вважали деякі дослідники. Обгрунтовано, чому своєю резиденцією він спочатку обрав не Чернігів, а Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Установлено, що коли Лазар Баранович став місцеблюстителем Київської митрополії, він у 1671 р. вирішив заснувати власну друкарню, де друкував переважно авторські книги, і яка була переведена 1679 р. до чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. **Висновки.** Після київського митрополита Петра Могили Лазар Баранович був найбільш дієвим архієреєм, який активно продовжив справу відродження та становлення національної Церкви України в складний і трагічний період її історії. Завдяки Лазарю Барановичу в Лівобережній Україні сформувався потужний релігійно-духовний центр православної Церкви. За часів Лазаря Барановича в Гетьманщині в архітектурі з'явився новий тип барокового храму, який увібрав традиції давньоруського зодчества, елементи національної дерев'яної архітектури, форми й прийоми західноєвропейської архітектури. Назріла потреба в сучасній монографії, у якій би були проаналізовані й узагальнені нові відкриття та здобутки в вивченні діяльності видатного церковного, політичного діяча, письменника другої половини XVII ст. Лазаря Барановича.

Ключові слова: чернігівський архієпископ Лазар Баранович, Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, Борисоглібський кафедральний монастир, друкарня, Троїцько-Іллінський монастир.

У 2020 р. на державному рівні згідно з постановою Верховної Ради України № 455 від 14.01.2020 р. відзначалося 400 років із часу народження Лазаря Барановича (1620–1693 рр.) – письменника, церковного та політичного діяча. У Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» 26–27 листопада 2020 р. була проведена науково-практична конференція «V Карнабідівські читання», присвячена ювілейній даті чернігівського архієпископа Л. Барановича, на якій науковці з Києва, Харкова, Чернігова, Новгород-Сіверського висвітлювали різні сторони та аспекти діяльності й літературної творчості видатного ієрарха. Ювілей та конференція знову привернули увагу до багатьох проблем, численних «білих плям» у біографії Л. Барановича, а також недостовірних фактів, поглядів та думок, які до сих пір наявні не лише в популярних публікаціях, але й у наукових працях, присвячених життєвому шляху та діяльності архієрея.

Ми вже зазначали різні версії стосовно часу народження Л. Барановича, що, звичайно, впливає на час відзначення ювілейної дати¹. Справа в тому, що відома лише дата його смерті – 3 вересня 1693 р. Дата народження одного з найвпливовіших українських архієреїв другої половини XVII ст. залишається до сих пір нез'ясованою, а отже, достеменно невідомо, скільки років він прожив. Від з'ясування цього питання залежить висвітлення і розуміння різних аспектів його діяльності, оскільки існує версія про те, що він прожив досить довге життя – 100 років. Її висунув відомий історик першої половини XIX ст. Д. Бантиш-Каменський у книзі «История Малой России». Він писав: «Цей гідний пастир, який переніс із Новгород-Сіверського в Чернігів перебування єпархіальних архієреїв, помер 1693 року, маючи сто років від народження»². У примітках Д. Бантиш-Каменський зазначав: «Про роки архієпископа Лазаря Барановича згадується в Малоросійських справах Колезького архіву 1691 року, № 43. Лазар просив государів повернути Чернігівській єпархії три протопопії: Глухівську, Борзенську і Конотопську, приєднані у 1690 р. до Київської митрополії за поданням митрополита Варлаама: але йому в цьому було відмовлено. Він писав тоді (у вересні) государям, що знаходиться на смертному одрі і клопочеться не для себе, а для наступників своїх, що немощі його гонять в землю, що йому не можна сказати: Лазар! Гряди геть із гробу, але гряди в гріб»³.

Як бачимо з наведеної вище інформації Д. Бантиша-Каменського, у примітках про роки Л. Барановича не зазначено, що він прожив 100 років. Тут указувалося, що в 1691 р. Л. Баранович (із його слів) лежав «на смертному одрі». Проте версію Д. Бантиша-Каменського підхопили дослідники А. Страдомський⁴, М. Сумцов⁵ та інші. При цьому А. Страдомський посилався на статтю «Исторические сведения о Черниговской губернии», надрукованій 1846 р. у «Чернігівських губернських відомостях», у якій зазначалося, що «Лазар Баранович помер, маючи 100 років від народження»⁶, а також на грамоти, які були розміщені наприкінці його праці про Барановича: «з яких видно, що він помер у глибокій старості», – зазначав А. Страдомський⁷.

У той самий час дослідники виявляли та залучали нові джерела, зокрема такі, що містили більш конкретну інформацію про роки життя Л. Барановича. Так, у 1861 р. в «Общем обзоре Черниговской епархии», який приписують архієпископу Філарету Гумилевському, зазначалося, що Лазар Баранович був уроджен-

¹ Травкіна О. До питання про дату народження Лазаря Барановича. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини: Матеріали наукової конференції*. Чернігів, 2002. С. 36–40.

² Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ, 1993. С. 332.

³ Там же. С. 554.

⁴ Страдомский А. И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1852. № 7–8. С. 6.

⁵ Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. Выпуск 1: Лазарь Баранович. Харьков, 1885. С. 6.

⁶ Страдомский. А. И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. С. 6.

⁷ Там же.

цем Білорусії (Великого князівства Литовського), народився 1620 р. У цьому він посилався на один із списків Чернігівського літопису, який опублікував М. Білозерський: «1693 – Лазарь Баранович архиепископ Черниговский, умре, жив всех 73, правил престол катедры Черниговской 36 лет»⁸. Ця дата стала найбільш розповсюдженою, і тому у 2020 р. відзначався 400-річний ювілей видатного ієрарха. Проте в другій редакції Чернігівського літопису, яку опублікував О. Лазаревський у «Киевской старине» 1890 р., зазначено, що Л. Баранович «жив лет всех 77, правил престол лет 36»⁹. У новому списку другої редакції Чернігівського літопису, який був виявлений у 70-ті роки минулого століття О. Апанович та Ю. Мициком, теж вказувалося, що Л. Баранович жив 77 років, правив престол 37 років¹⁰. Дослідники вважають останній список більш повним та достовірним, а перша редакція Чернігівського літопису, де зазначалося, що ієрарх прожив 73 роки, була лише скороченим варіантом, яка мала хронологічні помилки¹¹. У підписі під посмертним портретом Л. Барановича, який вигравіював відомий художник-гравер О. Тарасевич, зазначено, що ієрарх прожив 78 років, з них на архієрейській посаді – 37 років¹² (рис. 1). Тут, очевидно, маємо поправку на один рік під час переведення дати з вересневого рахунку на січневий: місяці вересень–грудень належать до попереднього року, оскільки мірилом часу є січневий рік. Відомо, що Л. Баранович був хіротонізований у 1657 р., а отже правив єпархією 36 років, а не 37, прожив 77, а не 78 років. З огляду вищезазначених джерел, Лазар Баранович, певніше за все, прожив 77 років, а отже народився 1616 р.

Відомо, що світське ім'я Л. Барановича було Лука, а отже, припускаємо, що він міг народитися у день пам'яті євангеліста Луки, а саме 18 жовтня (за старим стилем), 1 листопада (за новим стилем).

Л. Баранович досить часто скаржився на погане самопочуття, на свій похилий вік, починаючи вже з 60-х рр. XVII ст., що й могло бути підставою для дослідників вважати владику довгожителем.

Ще одним не досить достовірним фактом, поширеним у літературі, є той, що Л. Баранович був хіротонісаний у чернігівського єпископа за життя свого попередника – Зосима Прокоповича, і тому своєю резиденцією обрав не Чернігів, а Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському¹³. Цю думку висунув А. Страдомський, який при цьому посилався на «Историю Российских иерархов» архимандрита Амвросія Орнатського, яка була видана на початку XIX ст. і не позбавлена помилок¹⁴. У ній А. Орнатський повідомляв про «поминник святой обители Черниговской Пресвятой Богородицы Елецкой старанием и працею боголюбиваго епископа Черниговскаго Зосима Прокоповича (въ 1659 году скончавшагося) от давняго тоей обители поминника собранный»¹⁵. Як бачимо, повідомлення про смерть Прокоповича взято в дужки, що свідчить про те, що його вставив сам автор і, певніше за все, дата виявилася помилковою. Відомо, що ієромонах, ректор

⁸ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861. С. 44.

⁹ Лазаревский А. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). Киевская старина. 1890. Апрель. С. 89.

¹⁰ Чернігівський літопис. Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика. Сіверянський літопис. 1996. № 4 (10). С. 77.

¹¹ Там само.

¹² Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. Київ, 1986. С. 151.

¹³ Страдомский. А. И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. С. 15–16; Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. С. 14; Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. Київ, 1994. С. 334; Травкіна О. І. «Єдине моє бажання, щоб залишити по собі праці мої... і заслужити від людей добру пам'ять» (до питання про відзначення 400-річного ювілею архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича). Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. 2016. Вип. 9. С. 228; Карманов Ю. О. До історії архієрейської кафедри у Новгород-Сіверському монастирі в XVII ст. Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. 2014. Вип. 2. С. 95.

¹⁴ Страдомский. А. И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. С. 15.

¹⁵ История российской иерархии, собранная ставропигиального Московского I-классного Новоспасского монастыря архимандритом, учрежденной в Москве Духовной цензуры председательствующим и ордена св. Анны 2-го класса кавалером Амвросием. [В 6 ч.]. Москва, 1815. Ч. 6. С. 152.

Києво-Могилянського колегіуму Лазар Баранович був висвячений на чернігівського єпископа за підтримки Б. Хмельницького та київського митрополита Сильвестра Косова 8 березня 1657 р. в Яссах сочавським митрополитом Гедеоном, єпископами Анастасієм Романським та Федором Хушським. У ставленій грамоті київського митрополита С. Косова Л. Барановичу від 12 квітня 1657 р. зазначалося, що «Сего ради смирение наше, зря вдовоющею, без предстателя и архіерея, святейшую епископію черниговскую, представлену сущу от земных, к небесным ея предводителю, блаженной памяти господину отцу Зосиме»¹⁶, тобто він був висвячений після смерті Зосими Прокоповича, який, вірогідніше за все, помер у 1656 р.

Чому ж Л. Баранович поїхав не в Чернігів, а обрав своєю резиденцією Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському? Козацький літописець С. Величко писав: «Посвятився ж отець Баранович на епископію у Волоській землі в 1657 році, і прибув до Києва перед Великим, і того-таки літа після Успення Пресвятої Богородиці переніс тіло козацького гетьмана Зіновія Богдана Хмельницького з Чигирини в Суботів, бо Хмельницький того-таки часу помер у Чигирині»¹⁷. 13 квітня 1657 р. помер київський митрополит С. Косов, і Б. Хмельницький призначив Л. Барановича місцеблюстителем Київської митрополії. Новий очільник перебував у резиденції київських митрополитів – Софіївському монастирі. Після смерті Б. Хмельницького в жовтні 1657 р., у Київському Братському монастирі на Подолі чернігівський єпископ Л. Баранович освятив гетьманські клейноди нового гетьмана І. Виговського. На підставі гетьманського універсалу від 29 серпня 1657 р. Л. Барановичу був наданий «монастырь новгородский со всеми маестностями, так до монастыря належачими, яко и с теми, которые по езовитах и доминиканах позостали»¹⁸.

6 грудня 1657 р. київським митрополитом був обраний луцький єпископ Діонісій Балабан, ставленик гетьмана І. Виговського. У 1658 р. митрополит переїхав із Києва до гетьманської столиці Чигирин, резиденції І. Виговського, якого він підтримував. Від'їжджаючи до Правобережної України, Д. Балабан надав Л. Барановичу наступні протопопії: чернігівську, менську, борзенську, новгородську, стародубську, глухівську, конотопську. 20 листопада 1658 р. митрополит писав: «Повідомляємо всім загалом і кожному окремо, що, беручи до уваги бідність Чернігівської єпископської кафедри, а також важливі заслуги отця Лазаря Барановича, ми наказуємо, щоб протопопії, які здавна належали до нашої митрополичої кафедри – чернігівська, менська, борзенська, глухівська, конотопська, новгородська та стародубівська, – з цього часу підкорялися отцю Чернігівському як своєму пастирю і доходи, куничні чи столові, відповідно до стародавнього звичаю віддавали, а дяки всіх названих протопопій рукоположення і благословення на ієрейство брали через його милість єпископа Чернігівського, і в усьому йому були слухняні»¹⁹. Таким чином, фактично Л. Баранович як чернігівський єпископ став архієреєм

1. Портрет Лазаря Барановича.
Гравер О. Тарасевич. 1693 р. Мідьорит.

¹⁶ Страдомский Андрей, протоиерей. Материалы для истории местной иерархии. *Черниговские Губернские ведомости*. 1854. № 3. С. 19.

¹⁷ Величко С. В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука. Київ, 1991. Т. 2. С. 426.

¹⁸ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общій обзор епархии Черниговской. С. 34.

¹⁹ Цит. за: Булгаков Макарий, митрополит. История Русской Церкви. Москва, 1996. Кн. 7, Т. 12. С. 563.

найбільшої єпархії у Гетьманщині. Володіння київських митрополитів були розташовані переважно в Правобережній Україні, яка на той час перебувала в складі Речі Посполитої. У жовтні 1659 р. Л. Баранович був призначений місцеблюстителем Київської митрополії на підставі грамоти московського воеводи князя Трубецького. У 1660 р. він просив царя підтвердити його єпископство та виклопотав підтверджувальну грамоту, у тому числі й на отримання прибутків. Незважаючи на це, як вважав К. Харлампович, Л. Баранович «не виявив великого старання до московських інтересів»²⁰, вочевидь, йому не дуже довіряли, і тому 1661 р. місцеблюстителем київського митрополичого престолу був призначений ніжинський протопоп Максим Филимонович, висвячений на єпископа Мстиславського та Оршанського Мефодія, який зарекомендував себе активним прибічником Москви. Л. Баранович передав йому все майно Святої Софії, церковне й монастирське, яке належало до митрополичого дому, і поїхав у свою єпископію. Він писав царю: «До сих пір за силою своєю я виконував блюстителство Київської митрополії і ніколи не противився волі Вашої царської величності, виконав її і тепер: боголюбивого єпископа Мстиславського і Оршанського пана отця Мефодія Филимоновича, істинного богомольця Вашої величності, я чесно вшанував та прийняв з усім духовним Собором як брата та співслужника свого та посадив на престол митрополії Київської, віддавши у цілісності все майно, церковне та монастирське, а сам згідно наказу Вашої величності повернувся у свою єпископію»²¹.

Свою резиденцією Л. Баранович обрав Спасо-Преображенський монастир м. Новгород-Сіверського, оскільки в Чернігові «не мав де і голову прихилити». Він клопотався про купівлю дворового місця для єпископа в Чернігові (за тисячу золотих) та ремонт Борисоглібського собору, про книги, ризи, сосуди, панікадила й ікони, серед них й ікони святих страстотерпців Бориса та Гліба. Л. Баранович просив царя, щоб той надав йому грамоту, на підставі якої він міг у разі потреби знайти прихисток у Путивлі або в Севську чи в Брянську, а якщо можливо, і в самій Москві. Цар наказав задовольнити прохання Л. Барановича, а в Путивль надіслати воеводі грамоту, щоб він, у випадку приїзду єпископа, надав йому двір і повідомив про це царя²². Л. Баранович, певно, був стурбований, що його позбавили місцеблюстителства й, припускаємо, побоювався переслідування. Вочевидь, його переживання були не безпідставними. Існує думка, що учень Л. Барановича, ректор Києво-Могилянської колегії Іоаникій Галятовський, якого назначили за сприяння єпископа Лазаря, зазнавав образ і гоніння із боку місцеблюстителя єпископа Мефодія і змушений був залишити Київ. І. Галятовський був проти призначення Мефодія місцеблюстителем Київської митрополії. В Україні в цей час загострилася боротьба за гетьманську булаву, розпочалася Руїна. Так, на Лівобережжі впродовж 1661–1663 рр. її вели відразу три претенденти – Я. Сомко, В. Золотаренко та І. Брюховецький. До речі, наказний гетьман Я. Сомко пропонував Л. Барановичу знову стати місцеблюстителем Київської митрополії, проте архієрей відмовився з огляду на те, що йому боронить «подвоєнне блюстителство», оскільки на той час місцеблюстителем був єпископ Мефодій²³. Невдовзі Я. Сомко був заарештований, звинувачений у зраді та у вересні 1663 р. страчений. Від'їждючи до Новгород-Сіверського, Л. Баранович залишив у Чернігові свого намісника Єремію Ширкевича²⁴.

За часів володарювання Речі Посполитої Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському був добре облаштований стараннями новгород-сіверського та улановського старости, каштеляном каменецьким, а потім київським

²⁰ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. С. 177.

²¹ Цит. за: Булгаков Макарий, митрополит. История Русской Церкви. С. 563–564.

²² Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 34.

²³ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е изд. Чернигов, 1865. С. 11.

²⁴ Там же, С. 9.

О. Пясочинським: при ньому діяв єзуїтський осередок із навчальним закладом – колегіумом.

Уже на початку 1636 р. єзуїти заволоділи Спасо-Преображенським монастирем, переробили собор на костел. О. Пясочинський добре забезпечив єзуїтську місію доходами з декількох сіл, продажу поташу, що дало можливість започаткувати школу та в жовтні 1646 р. перетворити її у колегіум²⁵. Добрий стан закладу був забезпечений завдяки щедрим пожертвуванням О. Пясочинського: староста збудував гуртожиток для бідної шляхти та бурсу музикантів, виділив кошти на бібліотеку²⁶. Єзуїтський колегіум припинив свою діяльність під час Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Майно з костелу й колегіуму відправлено до Литви, ректора та вчителів убили козаки.

Отже, припускаємо, що Л. Баранович обрав віддалений Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир своєю резиденцією, оскільки той був більш-менш облаштований ще в 30–40-ві рр. XVII ст. польським старостою О. Пясочинським. Єпископ продовжив активно відбудовувати монастир: у 1664–1665 рр. він відправив посольство до Москви з проханням про допомогу розореному Новгород-Сіверському Спаському монастирю: надання білого заліза та паперу для друку проповідей архієрея²⁷. Він писав гетьману І. Брюховецькому: «церкву покриваю, про трапезу задумуюсь, і про огорожу монастирську»²⁸. У грамоті архимандриту Спасо-Преображенського монастиря Михайлу Лежайському 1670 р. Л. Баранович підсумував свою діяльність щодо відновлення монастиря: «Преславную обитель, нареченную Всемилоствяго Спаса, храм в себе Преображения содержащу, здания каменна древняя новгородския архимандріи под Новгородком-Северском лежащу, от многих лет, различными грех ради наших праведным Праведнаго Судии судом наведенными бранями, разоренну, в пепел обращенну сущу и в конец опустелу благовременно понудився восприим Всемогущаго помощь двигнути, и ее, яко орлю юность, обновив в первое паки бытие, сиречь, архимандритскую власть в ней

2. Спасо-Преображенський собор.
м. Новгород-Сіверський.
Служебник. 1665 р.

устроих, и аки угасшую свещу возжегше, на свещник, да всем благочестия и благолепия сиянием светить, поставих. И тако убо, поелику ми сила, силою вся во благих желанія Исполняющага, бысть, прежде церковь Преображения Господня отъ ветхаго ея обваления и весь монастырь обновихъ и возсооружихъ»²⁹. Л. Баранович відновив Спасо-Преображенський собор, перебудувавши давньоруський храм у стилі українського бароко. Вигляд собору після цих робіт відображений у рукописному «Служебнику» 1665 р. (рис. 2), подібне зображення собору розміщене на гравюрі «Преображення» (1698 р.) гравера І. Стрельбицького, а

також на титульному листі «Анфологіона», який був надрукований у друкарні Новгород-Сіверського монастиря 1678 р. (рис. 3). Первісно однокупольний, тринальний храм був перебудований на пишний, можливо, з дев'ятьма куполами собор, західний фасад фланкували два ризоліти, увінчані двома банями, та прикрашав бароковий фронтон, із трьох сторін храм оточували притвори з високими дахами. Можна припустити, що відновлення храму було, в основному, закінчено вже в 1665 р., про що свідчить його зображення у «Служебнику» 1665 р. Вислов-

²⁵ Zalewski St. Jezuici w Polsce. T. IV. Cz. III. Kraków, 1905. S. 1401.

²⁶ Ibid. S. 1402.

²⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 349.

²⁸ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 20.

²⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн 3. Мужские монастыри. Чернигов, 1873. С. 45–46.

лювалася думка, що Л. Баранович міг завершити реставрацію собору, яку розпочали ще єзуїти. Вони перетворили православну церкву в костел і прагнули її перебудувати в дусі європейських двовежових базилік. Відтак Спасо-Преображенський собор міг послужити прототипом для спорудження подібних храмів, у тому числі Троїцького собору в Чернігові³⁰. Можливо, Л. Баранович дійсно продовжив реставрацію, розпочату єзуїтами, які надали храму з двома ризолітами на західному фасаді рис барокової базилики, але його багатокупольність свідчить, що чернігівський єпископ міг орієнтуватися на зразки давньоруської архітектури, зокрема, на багатокупольний Софійський собор у Києві, звідки він у 1661 р. приїхав до Новгород-Сіверського. Амбітний владика, певно, прагнув перебудувати невеликий давньоруський храм у величний собор на кшталт митрополичого. Куполи новгород-сіверського собору грушеподібної форми мали дво- та триярусні завершення, характерні для української дерев'яної архітектури. Як бачимо, у Спасо-Преображенському соборі, відновленому Л. Барановичем, в одному з перших у Лівобережній Україні був втілений яскравий український бароковий стиль в архітектурі культових споруд – синтез давньоруських, а також самобутніх національних традицій та західноєвропейських форм і прийомів.

На титулі «Анфологіона» поряд зі Спасо-Преображенським собором ліворуч зображена двоповерхова будівля із відкритими галереями на обох поверхах та дахом-заломом. Це приміщення у літературі називається по-різному: «бурса», «семінарія», «колегіум» і датується 1657–1667 рр.³¹ За принципами побудови, вирішенням фасадів, плануванням воно подібне до будинку Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. Можна припустити, що це приміщення збудували єзуїти для колегіуму ще в 40-і рр. XVII ст. і в ньому, можливо, була розміщена школа Л. Барановича. Про існування цього навчального закладу на сьогоднішній день майже не збереглося тогочасних достовірних свідчень. Відомо, що в Новгороді-Сіверському 1668 р. «був шляхтич Гошевський, який вчив учнів польській грамоті у архієпископа Лазаря Барановича»³². Наприкінці XVIII ст. у цьому приміщенні містилася Новгород-Сіверська духовна семінарія (1785–1797 рр.), пізніше духовне училище. Праворуч від Спасо-Преображенського собору зображений іще один будинок складної конструкції: одноповерховий, із дахом-заломом, ганком, який увінчує фронтон, за ним – силует невеличкої церкви з куполом (припускаємо, що це настоятельський корпус або трапезна). Т. Каменева вважала, що поряд із Спасо-Преображенським собором зображено будинок друкарні³³.

Продовжив справу розбудови Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря архімандрит Михайло Лежайський, який 10 років був архідияконом, брав активну участь у відновленні обителі та якого Л. Баранович 2 лю-

3. Спасо-Преображенський собор.
м. Новгород-Сіверський. Анфологіон. 1678 р.

³⁰ Черненко О. Ранньомодернові перебудови Спасо-Преображенського собору XII–XIII ст. у Новгороді-Сіверському. *Opus Mixtum*. Матеріали конференції VII наукові читання МІДЦ, присвячені 1030-річчю літописної згадки про закладання Десятинної церкви. Музей історії Десятинної церкви. Київ, 2019. Вип. 7. С. 145.

³¹ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва, 1967. С. 105; Логвин Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва, 1965. С. 201.

³² Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 395.

³³ Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания (1648–1818 гг.). *Труды Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина*. Москва, 1959. Т. III. С. 264.

того 1670 р. висвятив на архімандрита цього монастиря³⁴. Архімандрит М. Лежайський, який упродовж 30-ти років займався монастирським будівництвом, певніше за все, прилучився до розбудови дзвіниці, будівництва теплового настоятельського корпусу, північних братських келій та кам'яної монастирської огорожі Спасо-Преображенської обителі³⁵.

У 1666 р. чернігівського єпископа Л. Барановича було запрошено на Великий Московський собор 1666–1667 рр., який судив московського патріарха Никона. Окрім нього, на соборі з українців були присутні єпископ Мефодій Филимонович та ігумен Видубицького монастиря Феодосій Углицький. На собор владику супроводжував великий почт із 63 осіб: ігумени, протопопи, казначей, регент із 8-ма півчимами, іконописець, численна прислуга – кухарі, конюхи тощо³⁶. Л. Барановичу була надана царська грамота на підтвердження маєтностей Чернігівського Борисоглібського, Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського, Єлецького монастирів.

За Андрусівським договором між Москвою та Річчю Посполитою 1667 р. Київ через два роки мав відійти полякам. Це питання особливо турбувало Л. Барановича, і тому він клопотався перед царем, щоб той Київ полякам не віддавав. К. Харлампович припускав, що в зв'язку з цим Л. Баранович ініціював присвоєння йому сану архієпископа, готуючи ґрунт для перенесення митрополії із Києва до Чернігова³⁷. На Московському соборі олександрійський, антіохійський та московський патріархи надали Л. Барановичу сан архієпископа (благословенна грамота патріархів від 7 вересня 1667 р.) та право називатися першим серед усіх російських архієпископів і служити в сакосі, що було привілеєм митрополитів та патріархів. Константинопольський патріарх Парфеній (1665–1667 рр.), київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (1663–1676 рр.), обраний митрополитом на Правобережжі після смерті Діонісія Балабана, не визнавали за ним цього титулу, оскільки висвячення чернігівського єпископа Л. Барановича на архієпископа було преорґативною Вселенського константинопольського патріарха, якому підпорядковувалася Київська митрополія з усіма єпархіями. Не визнавав за ним цього титулу й київський митрополит Гедеон Четвертинський (1685–1690 рр.). Показово, що патріархи олександрійський Паїсій та антіохійський Макарій на соборі заявили про заборону носити арієреям хреста на митрі. Л. Баранович та Мефодій відповіли, що це право їм дано константинопольським патріархом³⁸. Нагадаємо, що Київська митрополія у цей час підпорядковувалася Константинопольському патріархату. Л. Баранович підніс цареві збірник своїх проповідей «Меч духовний» (1666 р.), а також копію ікони «Куп'ятицька Богородиця», яку привіз 1656 р. з Куп'ятицького монастиря, що на Пінщині (нині – територія Білорусі), де з 1651 по 1655 рр. був ігуменом Кирилівського, Куп'ятицького та Дятлівського монастирів.

Після повернення Л. Барановича з Московського собору в Україну, архієрею знову довелося пережити нелегкі часи: у 1668 р. почалося антимосковське повстання через перепис та обкладання населення податками на користь царської скарбниці, збільшення московських військ на території Гетьманщини, свавілля московських воєвод, а також через незадоволення Андрусівським перемир'ям Москви з Річчю Посполитою, оскільки Правобережна Україна з Києвом знову поверталася під володарювання поляків. У ході повстання постраждав і сам Л. Баранович: після нападу московського князя К. Щербатова на резиденцію владики Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир не дорахувався трьох ченців, і сам він змушений був тікати городами. Ось як образно, із характерною для нього метафоричністю, писав про цю подію архієпископ: «Щер-

³⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. Мужские монастыри. С. 132–137.

³⁵ Там само. С. 94–95.

³⁶ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 196–197.

³⁷ Там же. С. 200.

³⁸ Там же. С. 199.

батов уцербив в новгородському монастирі – трьох не дорахувалися. Переситившись грабунками хотіли були захопити з собою і Турка (Л. Барановича – О. Т.), але збулося писання: вів кульгавий (хто міг на це чекати?) заскочив як олень в город. Та це був тільки початок, закінчилося війною у Чернігові»³⁹. Показово, що саме в м. Новгород-Сіверський до Л. Барановича в грудні 1668 р. приїхали чернігівський, ніжинський і стародубські полковники з усіма значними особами, які обрали Д. Ігнатовича гетьманом Сіверщини. Архієпископ виступив посередником у переговорах між царем та гетьманом і козацькою старшиною стосовно підтвердження козацьких вольностей і «щоб не були воєводи»⁴⁰. «Треба нам того, щоб у нас, у Малій Росії, нога московська не стояла», – заявляв Л. Баранович (із доносу на нього в Москві ніжинського протопопа С. Адамовича)⁴¹. У березні 1669 р. він брав участь у Глухівській раді, на якій Д. Ігнатовича вибрали гетьманом Лівобережної України, освятив гетьманські клейноди та виголосив проповідь. Українську козацьку старшину та Л. Барановича особливо турбувало те, що Київ за Андрусівським договором повинен був відійти полякам. Архієпископ радив натомість перенести митрополію до Чернігова, а не до Переяслава, як пропонував гетьман Д. Ігнатович: «Чернигов де старее Переяславля и княжение древнее»⁴².

У ці важкі та неспокійні часи Л. Баранович продовжував займатися літературною творчістю, хоча він і писав: «Музи у нас мовчать під час війни; у нас біля курка не до пера»⁴³. 1668 р. архієпископ вирішив підготувати до друку ще одну збірку своїх проповідей «Труби словес проповідних», яка була видана 1674 р. у друкарні Києво-Печерської лаври.

У цей нелегкий час прихист у Л. Барановича знайшов його учень І. Галятовський. Свого часу ієрарх сприяв обранню його ректором Києво-Могилянського колегіуму. І. Галятовський перебував також у Куп'ятицькому монастирі, коли настоятелем там був Л. Баранович. Архієрей писав, що «Чесний отець Голятовський прибув з Литви до Чернігова, немов би від дощу під водостічний жолоб, він, як свідок, вміє розповісти про жахіття війни; хіба що на Страшному суді страшніше буде»⁴⁴. У 1669 р. в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі архієпископ Лазар висвятив І. Галятовського на архімандрита Єлецького монастиря (грамота була надана 6 серпня 1669 р.). Він усіляко підтримував архімандрита Іоанікія в справі відбудови Єлецької обителі. У грамоті Л. Барановича на висвячення І. Галятовського підтверджено мастності монастиря із землями, полями, сінокосами, озерами, перевозом.

У цей час Л. Баранович готував полемічний твір-відповідь «Nova miara starey wiary», спрямований проти звинувачень єзуїта Павла Бойми у книзі «Stara wiara» (1668 р., Вільно) стосовно православних догматів, зокрема сходження Святого Духа від Отця та ін. Написав він свій полемічний твір за півтори роки, упродовж 1670–1671 рр. Піддаючи критиці католицькі догмати, у той же час архієпископ закликав об'єднатися українців, ляхів та московитів у боротьбі проти турецької агресії⁴⁵. Певно, прагнучи та сподіваючись на цей союз, Л. Баранович написав та видрукував віршовані збірники морально-повчального характеру польською мовою, адресуючи їх московським царевичам. Так, 1670 р. у друкарні Києво-Печерської лаври була видана його книга «Żywoty świętych», присвячена дев'ятирічному царевичу Федору Олексійовичу, котрий у 1669 р. був одним із претендентів на польський престол. Л. Баранович 1668 р. писав: «Вся Литва і сильніша партія у Польщі бажають, щоб у них був королем його милість царе-

³⁹ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 49.

⁴⁰ Там же. С. 59.

⁴¹ Акты, относящиеся к истории южной и западной России. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 20.

⁴² Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. С. 38.

⁴³ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 175.

⁴⁴ Там же. С. 51.

⁴⁵ Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. Выпуск 1: Лазарь Баранович. С. 137–138.

вич»⁴⁶. Відомо, що виховував майбутнього царя Симеон Полоцький, друг і учень Л. Барановича, який учив царевича польської мови й, узагалі, вплив польської та української культури в цей час при царському дворі був великий. Згодом Федір Олексійович одружився зі смоленською шляхтянкою А. Грушецькою, можливо, польського походження.

Вражає письменницька працьовитість та літературна плодovitість Л. Барановича в цей час, оскільки в наступному 1671 р. виходить ще одна велика польськомовна збірка його віршів «Lutnia Apollinowa» (552 стр.), присвячена п'ятирічному царевичу Іоану Олексійовичу. Вона містила понад 1000 віршів релігійно-морального змісту, згадав автор і події антимосковського повстання 1668 р., частина віршів містила заклик до спільної боротьби України, Росії та Польщі з турецько-татарськими нападами. Можна припустити, що ці польськомовні видання були також розраховані й на польську аудиторію.

Після арешту місцеблюстителя Київської митрополії єпископа Мефодія у 1668 р., обрання у березні 1669 р. за підтримки Л. Барановича гетьманом Д. Ігнатовича, позиції чернігівського архієпископа зміцнилися. Він зрозумів, що зможе знову стати місцеблюстителем Київської митрополії. У лютому 1670 р. Л. Баранович висвятив на архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, де була його резиденція, Михайла Лежайського, затверджуючи за архімандритією усі монастирські маєстності. Вочевидь, уже в цей час він планував переїхати з Новгород-Сіверського. 30 червня 1670 р. у листі до царя Л. Баранович прямо ставить питання щодо доручення «виправлення справ у Лівобережній Україні» йому, а не митрополиту Й. Тукальському, «який знаходився по ту сторону Дніпра»⁴⁷. Цар доручив чернігівському архієпископові управління церковними справами всієї Лівобережної України, тобто Л. Баранович став місцеблюстителем Київської митрополії на території, підконтрольній Москві, і перебував на цій посаді до 1685 р. Певно, постало питання, куди переїжджати Л. Барановичу: чи до Києва як місцеблюстителю Київської митрополії, чи до Чернігова, оскільки Чернігів був його кафедральним містом. «Опершись на посох, як на ласку Господню, сів я на катедрі моїй архієпископській, – писав Лазар Баранович. – Честь велика, а користі мало. Чернігівський воєвода, старшина козацька і чернь, всі одногласно говорять, щоб я згідно з законом-постановами мав перебування в катедрі»⁴⁸. До того ж, увесь час були побоювання, що Київ може відійти полякам згідно з Андрусівським договором, і саме Л. Баранович пропонував перенести митрополію до Чернігова. Тут він планував, певніше за все, облаштувати митрополічу кафедру. Л. Баранович переїхав до Чернігова в 1672 р., але, у той же час, дуже неохоче покидав облаштований Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир, оскільки писав: «У Новгородку, при доброму облаштуванні, значно краще, ніж у Чернігові: там є землі, і млини, і треба меншого почту для архімандрії, а архієпископія майже вся заново облаштовується; не має вона ні трапези, ні келій, ні конюшні; та й церква потребує великих видатків, а на все це треба з моєї скриньки, все відсилають мене до Новгородка. Це мені Варшава, а не Чернігів, зітхаю тільки та плачу. І там то не дуже любив я роз'їжджати та проходжуватися, хіба що проходив у пасіку, а тут і тієї немає зелені»⁴⁹. Він жалівся архімандриту Михайлу Лежайському: «За короткий час побудовано там все (тобто в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі – О. Т.), добудовувати легко. А мені довелося будуватися на другому місці та з самого початку засновувати все, при моїй слабості та нестачі людей. А не облаштовувати – соромно і не за що поминати!»⁵⁰ Архієпископ доклав чимало зусиль та коштів, аби відбудувати архієпископську резиденцію – Борисоглібський монастир у Чернігові. Територія монастиря, який розташовувався у північно-західній

⁴⁶ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 51.

⁴⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 210.

⁴⁸ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 184.

⁴⁹ Там же. С. 201.

⁵⁰ Там же. С. 189.

частині Чернігівської фортеці, обмежувалася її щільною забудовою. Архієпископ поступово скуповує землі з будинками мешканців фортеці, які межували з монастирем, розширюючи таким чином його територію. Справа ускладнювалася тим, що маєнності кафедри продовжували належати Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю, і минув деякий час, поки, згідно з рішенням спеціальної комісії, створеної за узгодженням із гетьманом І. Самойловичем, вони були розділені між Спасо-Преображенським та Чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирями. Грамота Л. Барановича про розділ маєнностей була писана 6 серпня 1673 р. «у катедрі архієпископії чернігівській при храмі святих страстотерпців російських князів Романа і Давида»⁵¹, універсал гетьмана І. Самойловича наданий 21 серпня 1673 р.

З переїздом чернігівського архієпископа до Чернігова відбудова та відродження міста, його давньоруських святинь, будівництво нових храмів, монастирів значно прискорилися, незважаючи на складну та тривожну ситуацію в Україні. У 1672–1678 рр. країна переживала велике турецьке вторгнення у Правобережну Україну, був захоплений та зруйнований Чигирин, загроза нависла й над Києвом. Проте важкі обставини, спричинені турецько-татарською агресією, не стали перепорою для відновлення православних храмів та монастирів, особливо в Чернігові, та й в інших місцях Гетьманщини. Для відбудови міста та краю, духовних святинь Л. Баранович залучав меценатів: гетьманів Д. Ігнатовича, І. Самойловича, І. Мазепу, козацьку старшину: чернігівських полковників В. Многогрішного, Василя Дуніна-Борковського та інших. Звертався по допомогу й до московських царів.

Варто особливо відзначити велику заслугу у відновленні міста, його храмів та монастирів В. Дуніна-Борковського, який посів уряд чернігівського полковника в 1672 р., якраз у той час, коли архієпископ Лазар переїхав до Чернігова. Значну увагу В. Дунін-Борковський приділяв укріпленню міської фортеці, де була розташована резиденція чернігівського архієпископа – кафедральний Борисоглібський монастир. Зміцнення фортеці відбувалося, певніше всього, у зв'язку з турецько-татарською загрозою 1672–1678 рр: «За черниговского полковника Василя Кашперовича Дунина-Борковского проведен новый вал с бастионами от речки Стрижня к западу мимо урочища Могилок и архиереского дома, и не доходя до последнего вала за несколько сажень, где вниз, на подол идет дорога, поворачивается влево к югу, оставив теперешнюю церковь Екатерины, вне себя вправо, и примыкается к прежнему древнему валу, где нынешний замок стоит»⁵².

Особливо клопотався чернігівський архієпископ про відбудову старовинних храмів міста та монастирів. В особі В. Дуніна-Борковського він знайшов щедрого мецената та благодійника в справі відновлення старих і будівництва нових православних святинь. Чернігівський полковник, у розпорядженні якого були значні кошти, оскільки він володів чималими маєнностями, долучився не лише до відновлення найдавнішого храму міста – Спасо-Преображенського собору, але й офірував до нього коштовне начиння: срібні потири, євангеліє у срібній оправі тощо. Так само прикрасив він різним дорогоцінним начинням вівтар Борисоглібського собору. У фортеці В. Дунін-Борковський відбудував також зруйновану вже на той час давньоруську Благовіщенську церкву, яка первісно була мурованою, звівши на її місці дерев'яний багатобанний храм у стилі козацького бароко. На його ж кошти в фортеці була споруджена велика мурована Воскресенська церква: «Воскресения Христова каменная, большая трехпрестольная... Она была иждевением Генерального Обозного Василя Кашперовича Дунина-Борковского въ 1682 году построена»⁵³.

⁵¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. Мужские монастыри. С. 137–139.

⁵² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 277.

⁵³ Там же. С. 290.

Опікувалися Л. Баранович та В. Дунін-Борковський також відбудовою чернігівських монастирів: П'ятницького та Єлецького. О. Шафонський зазначав: «За гетьмана Івана Самойловича, после чигиринского сражения, полковник черниговский Василий Кашперович Дунин-Борковский его (жіночий П'ятницький монастир – О. Т.) огородил и возобновил»⁵⁴. В епітафії В. Дуніна-Борковського зазначено, що «он от основания девичу обитель воздвиже и бысть оной прещедрый кормитель»⁵⁵.

Особливу увагу приділяв архієпископ відновленню старовинного Єлецького монастиря. Л. Баранович надавав кошти з маєтностей архієпископських на «потреби і строєнія» «архімандрії чернігівської», тобто Єлецькому монастирю⁵⁶. Певніше за все, він міг сприяти залученню до відбудови обителі гетьмана І. Самойловича. Перед цим маєтності монастиря були затверджені універсалом гетьмана Д. Ігнатовича, який, ще будучи чернігівським полковником, наказав реставрувати в Успенському соборі відомий давньоруського часу «образъ... родителки Божои в каплице»⁵⁷. Архімандрит Єлецького монастиря І. Галятовський книгу «Скарбница потребная» (1676 р.), у якій описав реставрацію монастиря, присвятив гетьману І. Самойловичу. Він зазначав, звертаючись до гетьмана, що «Єлецкую церковь знаменитую» «з своєї скарбниці своїми скарбами реставруеш и еригуеш (тобто споруджувати, засновувати, закладати – О.Т.)»⁵⁸. Значним меценатом Єлецького монастиря був «побожный» В. Дунін-Борковський. Він «поставил цегельню и робилъ цеглу коштом и старанемъ своимъ для засклепєния церкви Єлецкой и для мурованя трапезы (на честь Петра та Павла – О. Т.) в монастыру Єлецкомъ»⁵⁹. Епітафія над його гробницею у нартексі Успенського собору Єлецького монастиря, де він був похований, свідчила, що В. Дунін-Борковський також побудував «и келій каменнии и инная многа»⁶⁰, а також «он даде иконостас, фелоны, сосуды сребранные, его то уклад, кошт и труды»⁶¹. Стараннями насамперед чернігівського архієпископа Л. Барановича, який із переїздом до Чернігова посилив зусилля стосовно відновлення старовинної обителі, а також архімандрита І. Галятовського, гетьманів Д. Ігнатовича, І. Самойловича, чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського Єлецький монастир було відбудовано за досить короткий час. Чудом великим називав І. Галятовський його швидке відновлення у період турецько-татарської агресії (1672–1678 рр.): «в часы военные небезпечныи есть направлена и збудована (церковь Єлецкая), гды нас альбо татарами тривожено, альбо турками страшено, которые нашу отчизну Россію Малую воєвали»⁶².

Перебравшись до Чернігова, приступив Л. Баранович і до відбудови своєї резиденції – кафедрального Борисоглібського монастиря, який, за його словами, перебував у занедбаному стані: не було в ньому ні трапезної, ні келій, ні конюшні, а Борисоглібський собор потребував реставрації. Вірогідно, основну увагу Л. Баранович приділяв відбудові головної споруди монастиря – Борисоглібському собору, який на той час, певно, вимагав реставрації, оскільки останні ремонти та перебудови його здійснювали католики-домінікани, які з кінця 20-х рр. XVII ст. розмістилися на території Борисоглібського монастиря і перетворили собор на костел. Дослідник Борисоглібського собору М. Холостенко вважав, що домінікани відновили верхні склепіння храму, збільшили східну частину, влаш-

⁵⁴ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 270.

⁵⁵ Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підг. до друку і передмова О. Б. Коваленка. Чернігівська старовина: зб. наук. праць, присвячених 1300 річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 140.

⁵⁶ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 209.

⁵⁷ Галятовский Иоанний. Ключ разумения. Памятники украинского языка / Подг. к изд. И. П. Чепиги. Київ, 1985. С. 357.

⁵⁸ Там само. С. 344.

⁵⁹ Там само. С. 366.

⁶⁰ Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. С. 141.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же. С. 359.

тувавши замість трьох давньоруських апсид одну тригранчасту, розширену на схід⁶³. С. Юрченко припускав, що вони могли спорудити також майже квадратні в плані приміщення паламарні та ризниці, які примикали до вівтарної частини з півдня та півночі⁶⁴. Дослідник зазначав: «Цікавим елементом просторового розв'язання є превдотрансепт, утворений завдяки атикам, зведеним по поперечній осі головної бані. З огляду на те, що подібний за абрисами атик проглядається і на західному фасаді, а також беручи до уваги той факт, що його затуляє восьмигранний тамбур, можна припускати, що всі три атики з'явилися ще до реконструкції Барановича і, вочевидь, могли бути зведеними домініканками»⁶⁵. Доповнювали перебудови домінікан стрільчасті, готичної форми вікна на фасадах. М. Марков писав: «В 1672 году Архієпископ Черниговскій Лазарь Баранович, обратил тот монастырь в Грекороссійскій, и приделав к церкви трапезу (притвор – О. Т.) с третьим куполом, освятил оную во имя Бориса и Глеба»⁶⁶.

Дослідник архітектури С. Юрченко вважав, що реставрувати Борисоглібський собор, прибудувати до його західного фасаду восьмигранний притвор у другій половині XVII ст. міг німецький будівничий Іван Баптист із Вільно, якого чернігівський полковник В. Дунін-Борковський запросив для «поправки церкви пастырское»⁶⁷.

12 січня 1684 р. гетьман І. Самойлович у листі до намісника Мгарського монастиря Макарія Русиновича повідомляв: «заліцил нам пан полковник Чернігов-

ський иншого майстра німецькое породы, на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернігова з Литвы зятягнено. Тот, яко чинится быти в ділі майстерства своего досконалым, и волен будучи от работ инших, подымуется нам подлуг мысли нашей своею ростопрпоною наукою діло церковнее виставити»⁶⁸. У літературі утвердилася думка, що німецький будівничий Іван Баптист – це Йоганн-Баптист Зауер, який працював у Вільно в другій половині XVII ст. В Україні він побудував також Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря (1684–1692 рр.).

Однокупольний давньоруський Борисоглібський собор був перебудований на традиційний для України багатобанний храм: окрім центрального купола, імовірно, звели купол над вівтарною частиною, із заходу прибудували восьмигранний притвор, теж увінчаний куполом. На гравюрі з книги «Алфавіт собраний рифмами сложенний» (1705 р., Чернігів) (рис. 4) Борисоглібський собор зображений із куполами над північною та південною частинами, які свідчили, що

4. Борисоглібський собор. м. Чернігів.
Алфавіт собраний рифмами
сложенний. 1705 р.

храм міг бути п'ятибанним із натяком на двовежовість західного фасаду – харак-

⁶³ Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 208.

⁶⁴ Юрченко С. Б. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Вип. 2 (5). Чернігів, 2015. С. 106.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. Москва, 1847. С. 17.

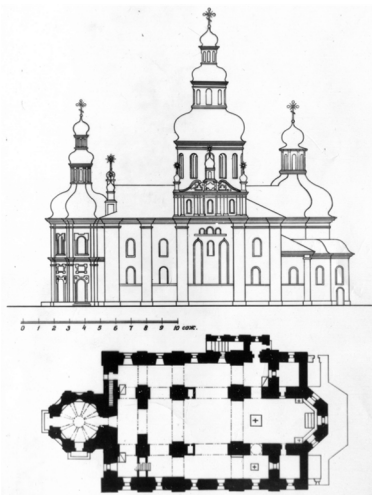
⁶⁷ Юрченко С. Б. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 105.

⁶⁸ Там само.

терною ознакою європейських базилік. Куполи були двоярусні, грушеподібної форми, собор прикрашали барокові фронтони, розкреповані карнизи, притвор – півциркульні ніші. Борисоглібський собор набув вигляду українського барокового храму. У відбудові собору Л. Баранович міг, певніше за все, орієнтуватися на реставрований ним Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський собор, зокрема, і в прибудові восьмигранного притвору. Як уже зазначалося, Спасо-Преображенський собор оточували з трьох сторін притвори, до західного фасаду був прибудований чималий прямокутний притвор із двосхилим великим дахом. Відмінно від новгород-сіверського собору, у Борисоглібському побудували із заходу великий восьмигранний двоярусний притвор (до нашого часу не зберігся), який увінчали куполом. Припускаємо, що спорудження такого притвору було обумовлено планами розмістити в ній дзвіницю. Хоч як для дзвіниці притвор-ротонда виглядала приземистою, недостатньо високою (рис. 5). Реставратор Борисоглібського собору архітектор М. Холостенко високо оцінив архітектуру притвору. Дослідник писав, що притвор сам по собі є цікавим пам'ятником архітектури України XVII ст., який був збудований кваліфікованими майстрами того часу. Особливо ця рука майстра відчувається у деталях та профілях⁶⁹. С. Юрченко зазначав, що ордерна система, яка була застосована під час оформлення притвора-ротонди, свідчить про добру обізнаність зодчого з бароковою європейською архітектурою⁷⁰.

І. Галятовський у книзі «Stary Kościół zachodni Nowemu Kściołowi Rzymskiemu», яку присвятив Л. Барановичу (1678 р., Новгород-Сіверський), писав про нього: «Іще від Бога Тобі дари дані віддаєш Богу, роздаючи на реставрування й будову Домів Божих, монастирів і церков зруйнованих, які своїм коштом реставруєш і фундуєш, чи то в Новгородку Сіверським церкву Преображення

Господнього, у Чернігові церкву святих мучеників князів руських Бориса і Гліба з руїни воздвиг і тепер року 1678 на Горах Болдинських близько міста Чернігова розпочав будувати монастир і церкву святої Трійці ново немалим коштом»⁷¹. Як бачимо, архієпископ, за словами І. Галятовського, своїм коштом відреставрувавши Борисоглібський собор, у 1678 р. розпочав споруджувати замський монастир із Троїцькою церквою на Болдиних горах, так, мабуть, і не закінчивши розбудову кафедрального монастиря. Архієпископ Лазар, з огляду на можливість перенесення митрополії до Чернігова, вирішив спорудити великий замський монастир на кшталт Києво-Печерської Лаври, розширивши печерний Іллінський з Антонієвими печерами та облаштувати тут якщо не митрополічу, то принаймні резиденцію місцеблудителя Київської митрополії, архієпископа Чернігівського, Новгород-Сіверського й усього Сівера. Борисоглібський монастир був на той час затісний і, як уже зазначалося, обмежений фортечною забудовою. Л. Баранович, який із ностальгією згадував просторий Спасо-Преображенський монастир біля Новгород-Сіверського, із його садом і пасікою, прагнув збудувати монастир теж за межами міста, де було більше вільного місця і можливостей для реалізації

5. План і фасад Борисоглібського собору до його реконструкції 1859 р.

⁶⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Текст історичної довідки про Борисоглібський собор в м. Чернігові. 1947 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд, інв. № КП-5261/36. С. 68–69.

⁷⁰ Юрченко С. Б. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 106.

⁷¹ Galatowski Ioaniciusz. Stary Kościół zachodni Nowemu Kściołowi Rzymskiemu. Nowogrodek Siewierski, 1678. S. 5–6.

амбітних планів. Тому, як тільки він став місцеблостителем митрополичого престолу, вирішив заснувати власну друкарню для видання книжок своїх та інших представників освіченого кола духовенства, яких він підтримував і захоплював до творчості. Друкарню він заснував 1671 р.⁷² у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі, а 1679 р. перевів до Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. І. Огієнко вважав, що друкарня до Чернігова була переведена після пожежі, яка трапилася у Новгороді-Сіверському 7 липня 1679 р.⁷³ 7 вересня 1679 р. Л. Баранович уклав «Пукти» з друкарем Семеном Ялинським про умови управління та роботу друкарні й видав йому універсал на керівництво друкарнею, хоча був і незадоволений його роботою. І. Огієнко, імовірно, зрозумівши буквально фразу Л. Барановича з універсалу 1679 р.: «умислили ми, аби на належитом местцу, в Чернигови оная типографія при нас, пастиру, зоставала», вважав, що спочатку друкарня діяла в кафедральному Борисоглібському монастирі, а потім була облаштована в Троїцько-Іллінському⁷⁴. Проте, певніше за все, друкарню відразу розмістили в Троїцько-Іллінському монастирі, оскільки останнє відоме на сьогодні видання новгород-сіверської друкарні – книга І. Галатовського «Łabędź z ріогамі» – вийшла у 1679 р., а вже 30 березня 1680 р. «Псалтир» був надрукований у Троїцько-Іллінському монастирі, про що свідчить напис на його титулі. З огляду на те, як швидко був налагоджений друк у Чернігові, припускаємо, що друкарню заздалегідь планувалося розмістити на території замського монастиря. Її приміщення було облаштоване, імовірніше, на південно-західному схилі навпроти Іллінської церкви, про що свідчать архівні джерела⁷⁵ та археологічні розкопки 1992 і 2001 рр.⁷⁶ У 1681 р. Л. Баранович виклопотав царську грамоту на друкарню у Троїцькому монастирі, яка була підтверджена 1688 р.⁷⁷

Опікуючись відбудовою чернігівських стародавніх замських монастирів: печерного Іллінського та Єлецького, Л. Баранович не лише зафіксував явлення чудотворних ікон у цих монастирях, але з метою популяризації та сакралізації двох визначних чернігівських святинь видав у своїй новгород-сіверській друкарні книги про чудеса ікон «Єлецька Богородиця» та «Іллінська Богородиця». Книга І. Галатовського «Скарбница потребная» про історію Єлецького монастиря та чудеса ікони «Єлецька Богородиця» була надрукована 1676 р. в архієрейській друкарні. Архієпископ Лазар доручив ієромонаху Димитрію Тутталу, який у 1675–1677 рр. був кафедральним проповідником, «абы з пильным стараньем чуда пресвятой Богородици Ильинской были опытанны и, писмом з компутовавши типографией Новгородка Северского свету поданны»⁷⁸. Книга «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии» була надрукована в 1677 р., згодом у переробленому вигляді опис чудес ікони «Іллінська Богородиця» виходить під назвою «Руно орошенное» ще сім разів, зокрема, за життя Л. Барановича була видана тричі (1683 р., 1689 р., 1691 р.). Таким чином, книга, мовлячи сучасною мовою, стала бестселером свого часу. Думається, що явлення та звеличення образу «Іллінська Богородиця» було не випадковим. Святиня повинна була піднести значення печерного монастиря та сприяти його відродженню і прославленню.

Як бачимо, задумуючи спорудити великий замський монастир як можливу митрополичу резиденцію, Л. Баранович вирішив це зробити, розбудувавши стародавній печерний Іллінський монастир, розташований на Болдиних горах на

⁷² Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 340.

⁷³ Там само. С. 340.

⁷⁴ Там само. С. 344–345.

⁷⁵ Травкіна О. І. До історії чернігівських Єлецького, Троїцько-Іллінського та Любецького Антонієвського монастирів у кінці XVII – середині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 66.

⁷⁶ Руденко В. Я. Археологічні дослідження друкарні Чернігівського Іллінського монастиря. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Вип. 4 (7). Чернігів, 2016. С. 104.

⁷⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 446.

⁷⁸ Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. Новгород-Сіверський, 1677. Арк. 3.

відстані двох кілометрів на захід від Чернігівської фортеці. Насамперед, певно, він прагнув реконструювати та переобладнати його печерну частину, а також розширити територію, розгорнути тут велике наземне будівництво: спорудити найбільший з усіх храмів на той час у Чернігові, Троїцький собор, трапезну, келії, облаштувати друкарню. Печерний Іллінський монастир, заснований батьком руського чернецтва прп. Антонієм, був сакральним, «святим місцем», який «Антоний освятил своїм мешканєм»⁷⁹, – зазначав Д. Туптало. Він повідомив, що Іллінську церкву й монастир уже в 1649 р. реставрував ієромонах та згодом ігумен Зосима Тишевич старанням і коштом колишнього чернігівського полковника С. Пободайла⁸⁰. Отже, саме Іллінський монастир завдяки своїй святості привернув увагу одного з перших чернігівських полковників і був відновлений. Сакральність монастиря, освячена перебуванням тут прп. Антонія, його «старожитність», місце розташування за містом, де можна було облаштувати великий монастир, стали вочевидь вирішальними факторами для Л. Барановича під час вибору місця для заснування нової архієрейської резиденції. Архієпископ, користуючись можливостями своєї друкарні, почав активно возвеличувати та прославляти цю обитель, зокрема, за допомогою книги «Руно орошенное» про чудеса чудотворної ікони «Іллінська Богородиця».

Для здійснення таких неординарних планів чернігівський полковник В. Дунін-Борковський запросив, про що вказувалося вище (певніше за все, на прохання Л. Барановича), знаного архітектора з Литви Й-Б. Зауера. Відомо, що чернігівський архієпископ мав тісні зв'язки з Вільно – столицею Великого князівства Литовського. Вільно відіграв велику роль у розвитку «руської» (україно-білоруської) культури наприкінці XVI – у 20–30-х рр. XVII ст. Свого часу Л. Баранович навчався у Вільно, певніше всього, у відомій Віленській єзуїтській академії⁸¹. Після рес-

6. Інтер'єр притвору церкви прп. Феодосія Тотемського.

тавразії кафедрального Борисоглібського собору Й-Б. Зауер міг брати участь у розбудові Троїцько-Іллінської обители, зокрема, у реконструкції стародавнього печерного комплексу Іллінського монастиря (притвор-ротонда Борисоглібського собору, побудована за часів Л. Барановича, подібна до притвору підземної церкви Похвали Богородиці)⁸² та спорудженні Троїцького собору. Наприкінці 70-х рр. XVII ст. частину земляних печер, розташованих біля Іллінської церкви, кардинально перебудували: на їх місці спорудили в бароковому стилі три кам'яні барокові підземні церкви, одна з яких – церква Похвали Пресвятої Богородиці⁸³ – найбільша з печерних церков Лівобережної України. Аналіз письмових джерел та розвиненої архітектури підземних церков Іллінського монастиря: церкви прп. Антоія Печерського, церкви Похвали Пресвятої Богородиці та св. Миколи Святоші засвідчив, що вони були побудовані наприкінці XVII ст. у стилі зрілого бароко, з харак-

терними для цієї архітектури елементами, притаманними як притвору-ротонді Борисоглібського собору, так і Троїцькому собору (рис. 6). Спорудження мурованих,

⁷⁹ Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. Арк. 3.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Galatowski Ioaniciusz. Stary Kościół zachodni Nowemu Ksciołowi Rzymskiemu. S. 4.

⁸² Травкіна О. Про час будівництва підземних церков Іллінського монастиря в Чернігові. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. праць. Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Вип. 6 (9). Чернігів, 2020. С. 235–248.

⁸³ Наприкінці XVIII ст. її переосвятили на честь прп. Феодосія Тотемського.

чималих за розмірами, підземних церков, яке на той час не мало аналогів в Україні, було неординарним, досить сміливим та амбітним проєктом, із яким міг упоратися лише досвідчений архітектор. Їх будівництво вимагало ретельного, архітектурно виваженого, професійного підходу та планування. Підземні церкви були з'єднані з Іллінської церквою, яку перебудували в трьохкупольну барокову церкву з гранчастим притвором. Роботи щодо зведення підземних церков для богослужіння та відвідування численних паломників закінчили до 1680 р. Цього року церква Похвали Пресвятої Богородиці була вже освячена: архієпископ Лазар надав антимінс 1680 р. з написом: «в храм в монастири Ильинским похвалы Богоматери, в пещере Пр. Антонія Печер., в горе Болдине»⁸⁴.

Крім цього, під час сучасних археологічних досліджень був виявлений ще один чималий печерний комплекс XVII–XVIII ст. на західному схилі Іллінського яру загальною довжиною 40 м. із галереями та бічними нішами, вхід до якого оформлювала кам'яна каплиця⁸⁵. Припускаємо, що ці «Новоантонієві печери» були споруджені також за ініціативи Л. Барановича, який прагнув розбудувати печерний Іллінський монастир на кшталт Києво-Печерської лаври з метою створення підземного меморіалу для поховання ченців.

У той же час, а точніше, 1678 р., як зазначав І. Галятовський⁸⁶, Л. Баранович розпочав будівництво наземної частини монастиря, яка розташовувалася на захід від Антонієвих печер через глибокий яр, на рівному, найвищому плато Болдиних гір. У літературі утвердилася думка, що спочатку, а саме в 1677–1679 рр., тут була побудована мурована трапезна з Введенською церквою. Про це писав архієпископ Філарет Гумилевський в «Общем обзоре епархии Черниговской»: «З 1677 р. о. Зосима почав турбуватися про будівництво троїцького храму, а між тим будував храм з просторою трапезною»⁸⁷. Як бачимо, 1677 р. зазначено стосовно будівництва не трапезної, а початку «турботи» щодо будівництва Троїцького собору ігуменом Зосимою Тишевичем. У той же час, як вважав Ф. Гумилевський, З. Тишевич споруджував простору трапезну. Із цього виводу автор зазначав: «При колишніх засобах, спочатку розпочато було спорудження настоятельських та братських келій з трапезною церквою на вершині гори Болдинської ... Потім у 1679 р. архієпископ Лазар Баранович поклав будувати кам'яний храм в ім'я Св. Трійці»⁸⁸. При цьому дослідник не посилався на якість конкретне джерело. Отже, це могло бути лише припущення самого Ф. Гумилевського, що спочатку була побудована трапезна, а потім уже приступили до спорудження Троїцького собору. Мурована трапезна, яка складалася із великої трапезної зали, кухні, а також прибудованої до неї зі сходу двокупольної Введенської церкви, мала чималі розміри: довжина – 48 м, ширина – 20 м, висота – близько 19 м. Будівництво великої споруди вимагало значних коштів, як і врешті Троїцького собору, закладеного 30 квітня 1679 р. Л. Баранович прагнув побудувати величний собор, який був би центральною спорудою майбутньої резиденції чернігівських архієпископів, тогочасного місцєблєститєля Київської митрополії. Троїцький собор за розмірами перевершував існуючі храми Чернігова (довжина – 43,6 м, ширина – 26,8 м, висота без хреста центрального купола – 50 м) (рис. 7). Будівництво такого великого храму як Троїцький собор вимагало державної підтримки гетьмана, потребувало великих коштів та професійних архітекторів. Серед дослідників утвердилася думка, що Троїцький собор споруджував Й.-Б. Зауер, який після реставрації кафедрального Борисоглібського собору міг брати участь у спорудженні мурованих підземних церков Іллінського монастиря та Троїцького собору. Весною 1680 р. Л. Баранович писав архімандриту

⁸⁴ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 42.

⁸⁵ Руденко В. Я., Новик Т. Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів, 2019. С. 83–85.

⁸⁶ Galatowski Ioaniciusz. Stary Kościół zachodni Nowemu Ksciolowi Rzymskiemu. S. 5–6.

⁸⁷ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 84.

⁸⁸ Там же. С. 8.

Києво-Печерської лаври Інокентію Гізелю: «Трійця Пресвята, їй же слава буде, вже вийшла із своїх основ... Будьте ласкаві, пречестність ваша, спонукати зусилля пана гетьмана, який сам хотів допомогати у цій справі»⁸⁹. Як бачимо, гетьман І. Самойлович обіцяв владиці допомогу у будівництві великого храму. Відомо, що гетьман активно фінансував спорудження Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря, уклавши 1684 р. договір із І. Баптистом. Отже, Троїцький собор, імовірно, був до цього часу, в основному, уже побудований. Про це свідчать гравюри з зображенням його західного фасаду в книгах чернігівської друкарні: «Октоїх» (1682 р.), «Тріодь квітна» (1685 р.). У написі центральної бані Троїцького собору, яка була побудована, певніше за все, після освячення собору, зазначалося на східній стороні: «В рок над тысяча шестьсот семдесят девятый, априля в последний день храм сей свят зачатый. Семнадесят лет здася, чем не успеваше, дело доброе скорбей многих требовавшее». На західній стороні: «Совершися в року 1695 при державе великодержавных пра-

7. Троїцький собор. 1679–1695 рр., м. Чернігів.

вославных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея великия и малыя и белыя России самодержцов в патриаршество же великаго господина святейшаго Адриана патриарха московскаго всея России, содержащу престол архиепископии черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосію Углицкому, коштом ясне вельможнаго его милости пана Иоанна Мазепы гетмана войск их царскаго пресветлаго величества Запорожскаго, усердным же тцанієм и трудолюбієм всесчастнаго отца игумена Лаврентія Крещоновича»⁹⁰. Нижче цих написів – наступна: «Начат здатися коштом, ясне в Богу Преосвященнаго Лазаря Барановича ар.чер. нов., соверши же ся коштом вышереченным»⁹¹. Таким чином, можна припустити, що Л. Баранович самостійно, на архієрейські кошти, розпочав будівництво Троїцького собору, оскільки в написі не згадуються інші меценати, окрім гетьмана І. Мазепи, який фінансував його завершення. Що стосується гетьмана І. Самойловича, він на момент написання вищезгаданих написів був опальний і помер, тому згадувати його ім'я, певно, було під забороною. У книзі «W wieniec bozey matki SS. Oycow Kwiatki» (1680 р.) у присвяті гетьману І. Самойловичу Л. Баранович писав про будівництво «дому Трійці Святої», тобто Троїцького собору, і що гетьман приклав старання до цього, за що йому «через благословіння Отця того уготоване Королівство Небесне»⁹². У книзі «Тріодь квітна» 1685 р. ігумен Троїцького монастиря Лаврентій Крещонович, який присвятив книгу Л. Барановичу, писав: «Ви видаєте книги, даєте милостиню щедру, розбудовуєте храм Єдиному в Трійці, прикрашаєте чудотворну ікону преблагословенної, яка в нашому бідному монастирі, про-являєте турботу та благодійність до нас, вбогих слуг і богомольців, усій Церкві

⁸⁹ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 217.

⁹⁰ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 10.

⁹¹ Там же. С. 10.

⁹² Baranowicz Łazarz. «W wieniec bozey matki SS. Oycow Kwiatki». Czernihow, 1680. S. 2–3. *Висловлюємо подяку Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника за надані цифрові копії присвяти гетьманові Івану Самойловичу з книги «W wieniec bozey matki SS. Oycow Kwiatki».

східній приносите велику користь»⁹³. Чернігівський архієпископ Антоній Стаховський зазначав, що Лазар Баранович «на многократное прилежное прошение бывшего тогда игумена Троицко Лаврентия Крщоновича позволил был владети оным Козлом (суч. смт. Михайло-Коцюбинське – О. Т.) для вспоможения строящейся тогда Троицкой церкви коштом Барановичовским для привозу кирпича и для воски дров на обжог к печам кирпичным»⁹⁴. Чернігівський єпископ Іродіон Жураковський у донесенні в Синод 1730 р. також указував, що «Преосвященній Баранович при Іллінском Черниговском монастыре превеликим коштом домовим же архієрейским для своего прожитія состроил Троецкій монастырь каменный»⁹⁵. У грудні 1683 р. архієрей дякував царівні Софії за присилку дзвону в 200 пудів та заліза листового 24 бочки «во обитель Святыя и Живоначальныя Троицы, новосозидающуюся мною в Чернигове на Болдынских горах»⁹⁶. Архієрей надіслав до Москви свою «книжицу малую» «Благодать і істина», яка вийшла 1683 р. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. У книзі містилося прохання стосовно оздоблення Троїцької церкви. Декілька примірників цієї книги, а також книгу «О чудесах Пресвятыя Богородицы Ільинской Черниговской» та «доску мѣдную, къ той же книжице здѣланную», книгу польськомовних віршів Л. Барановича «Carica nieba i ziemie preczistaja Diewa Marija» (1683 р.) з присвятою царівні Софії було передано царівні, царям Іоанну та Петру, іншим членам царської родини (усього сорок книг)⁹⁷. Що стосується книги про чудеса Іллінської Богородиці, то, вірогідно, це було видання «Руно орошенное» Д. Туптала 1683 р. – переклад з тогочасної української на церковнослов'янську мову з переробками книги «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии» (1677 р.) для розповсюдження її, у тому числі, й у Московії. Стосовно мідної дошки, то це був мідьйорит для друку гравюр, певно, із зображенням чудотворного образу «Іллінська Богородиця», ймовірно, авторства відомого гравера І. Щирського, який у цей час активно оформлював гравюрами книги друкарні Троїцько-Іллінського монастиря.

Як бачимо, Л. Баранович не проминув привітати нових московських правителів, як зазвичай він це робив і раніше, надіславши їм свої друковані книги. Це були останні видання творів владики. У цей час у друкарні виходять два панегірики Л. Барановичу: «Redivivus Phoenix Lasarus Baranowicz» (1683 р.) ігумена Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича та «Panegiryk Towarzystwa kunsztu typographskiego dla uzezenia Lazarza Baranowicza» Івана Величковського від товариства друкарів. В останні роки життя Л. Барановича, упродовж 1684–1693 рр., у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря продовжують виходити книги інших авторів: І. Галятовського, Д. Туптала, а також С. Яворського, І. Богдановського, Я. Орновського. Цікаво, що в панегірику Варлааму Ясинському від Стефана Яворського з нагоди обрання Варлаама архімандритом Києво-Печерської лаври (1684 р.), зазначено, що той був вікарієм Київської митрополії, тобто, вочевидь, допомагав Л. Барановичу в управлінні митрополією. Відомо, що В. Ясинського на архімандрита висвятив саме чернігівський архієпископ. Отже, в останнє десятиліття свого життя владика мав помічника, який врешті-решт у 1690 р. став київським митрополитом.

Чому ж Л. Баранович не друкував більше своїх книжок? Як показав аналіз творчості та видань книг архієрея, більшість їх випусків він приурочував різним подіям та особам, насамперед – царям, гетьману І. Самойловичу. Але в цей час церковно-політичне становище Л. Барановича як місцєблюстителя Київської

⁹³ Гумилевский Филарет, архиепископ. Общий обзор епархии Черниговской. С. 44.

⁹⁴ Мицик Ю. 3 нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 113.

⁹⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 345.

⁹⁶ Sakal Ievgeniia. The Embassy of Lazar Baranovych to Moscow in 1684: Gifts, Requests, and Other Expenses. S. 162. URL: <https://www.academia.edu/36659632/Ievgeniia>.

⁹⁷ Ibid. С. 169–170.

митрополії похитнулося. Авторитарний та амбітний гетьман І. Самойлович виношував плани стати єдиним гетьманом об'єднаної Лівобережної та Правобережної України, прагнув встановити контроль над запорізькими козаками й у тому числі над їхньою перепискою. Після опали гетьмана І. Самойловича 1688 р. Л. Баранович скаржився царям, що той його також утискав і забороняв їм писати: «Я, смиренний богомолец, за старістю своєю і зовсім ослаблений, знесиленний, зненавджений колишнім гетьманом, утиснений був багатьма від нього образами, багатьма скорботами та несповідимими печалями та утиснений був не просто, але як мертвий забутий, за життя землею покритий; що могло бути важче, коли гетьман забороняв мені посилати перед ваш царський престол письмові чолобитні, щоб я міг прийняти милість і знайти благодать?»⁹⁸

У 1684 р. до гетьмана І. Самойловича в Батурин приїхав луцький єпископ Гедеон Святополк-Четвертинський, який зазнавав переслідувань у Речі Посполитій. Гетьман підтримав його кандидатуру на виборах у якості київського митрополита. Кандидатура луцького єпископа знатного походження, князя із Правобережної України на київського митрополита, вочевидь, була вибрана не випадково. І. Самойлович, певно, розраховував на те, що Г. Четвертинський як митрополит київський зможе опікуватися православними й у Правобережній Україні, яка перебувала під польським володарюванням, і через нього посилює свій вплив на Правобережжя. Тим більше, що Г. Четвертинський, після обрання його очільником Київської митрополії, погоджувався перейти в підпорядкування Московської патріархії. І. Самойлович навіть прагнув породичатися зі знатним ієрархом, плануючи віддати свою дочку заміж за племінника Г. Четвертинського. Побоявшись, що православні Правобережжя та Литви «дабы сновства Церкви матери восточной не отпали», гетьман клопотався перед царями про залишення за київським митрополитом титулу екзарха Константинопольського патріархату, «якому чину имеют повиноватися все оные православия ревнители»⁹⁹. Москва в цьому титулі Г. Четвертинському відмовила. У той же час київський митрополит, згідно з грамотами московських царів та константинопольського патріарха Діонісія і московського Іоакіма, ставав «церковною головою», у тому числі, і православних Польщі та Литви¹⁰⁰. Якраз у 1686 р. договір про Вічний мир Москви з Польщею визначив права київського митрополита по відношенню до Луцької, Перемишльської, Львівської та Білоруської єпархій¹⁰¹. Відомо, що боротьба з Туреччиною посилювала зусилля щодо створення союзу між Річчю Посполитою та Московським царством, яке закінчилося укладенням Вічного миру між державами (1686 р.), зокрема, визнання поляками за Московським царством Києва. Тут Л. Баранович розходився із гетьманом І. Самойловичем, який виступав проти Вічного миру, убачаючи в ньому перешкоду для об'єднання Правобережної і Лівобережної України. Владика закликав до спільної боротьби з турецькою агресією поляків, русаків, козаків. Як вважає дослідник С. Павленко, посиляючись на лист московського патріарха Іоакіма до гетьмана І. Самойловича 1683 р., патріарх не хотів бачити на посаді київського митрополита чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Іоаким писав, що Л. Баранович «леты многии жития сего течет и к старости уже подобно и немощию обьяся ... и ради тоя его немощи ... сын не возмощает [яко нам возвестища] по святым правилом и по чину Восточныя Церкви архиерейскихлежащих требований исполняти». Закидав він архієпископу й те, що через «немощь» той порушує церковні канони, зокрема «творит на единой литургии многия диаконы, многия иереи, человек по десяти и по пят-

⁹⁸ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 228.

⁹⁹ Архив Юго-Российской России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Ч. 1. Т. 5. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской Митрополии Московскому Патриархату (1620–1694). Киев, 1872. XI. С. 68.

¹⁰⁰ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 222–225.

¹⁰¹ Там же. С. 233.

надесяти, и сиевое деяние отнюдь от отец святых отвергнуто»¹⁰². Дійсно, неміччю та хворобою Л. Баранович виправдовувався ще в 1664 р. у листі до Газького митрополита Паїсія Лигарида стосовно рукоположення у «священний сан» на літургії одночасно декількох осіб: «Коли я був здоровий – я дотримувся східного обряду, висвячував на літургії тільки одного диякона і одного пресвітера; але коли загострилася хвороба, мимоволі перемінив спосіб поведіння, і щоб не бути виснаженим частими службами», та ще: «Висвячення багатьох бачив я як приклад інших єпископів»¹⁰³. Вочевидь, Л. Баранович посилається на цю практику рукоположень в Україні, відмінну від Московії.

Архієпископ не лише не з'явився сам, але й не послав представників із Чернігівської єпархії на собор 1685 р., на якому відбулися вибори київського митрополита та розглядалося питання про перехід під юрисдикцію Московської патріархії. І. Самойлович пояснював царям відсутність Л. Барановича тим, що той «отговорився слабостію своего здоров'я» а також, що взагалі всьому духовному притчу «яки новая вещь в разсужденіе стала – оставить Константинопольскаго престола бывшее послушаніе чрез что аки в растерзаніи ума обратилися многія, не смеющие в то дело вступати, не имущие к тому osobной повелительной и обнадеживательной вашего царскаго пресветлаго величества грамоты»¹⁰⁴. Певніше за все, Л. Баранович не підтримував ідею переходу Київської митрополії під зверхність московського патріарха. Тут він розділяв позицію українського духовенства на чолі зі своїм учнем, архімандритом Києво-Печерської лаври В. Ясинським, який висловив протест проти висвячення Гедеона в Москві¹⁰⁵. У 1688 р., щоб не підпорядковуватися київському митрополиту Г. Четвертинському, бо той не визнавав його сану архієпископа та прагнув забрати три протопопії, Л. Баранович перейшов під зверхність безпосередньо московського патріарха¹⁰⁶. У 1690 р. після смерті Г. Четвертинського гетьман І. Мазепа надіслав до Москви запит: якщо духовні та миряни будуть вибирати Л. Барановича заради першості та «знатной» старості, чи В. Ясинського, печерського архімандрита, заради його доброго життя й знання Святого Письма, на тому закінчувати елекцію чи кого іншого наказано буде вибирати?¹⁰⁷ Митрополит Євгеній Болховітінов зазначав, що на виборах київського митрополита 1–2 червня 1690 р. у Софійському соборі за присутності Л. Барановича був обраний В. Ясинський¹⁰⁸. Неприємною подією для владики стало й рішення про передачу, на прохання В. Ясинського, під владу київського митрополита трьох протопопій Чернігівської єпархії: глухівської, борзенської та конотопської. Архієпископ Лазар у листі до В. Ясинського з гіркотою дорікав йому за це, оскільки той був його вихованцем; владики називав його «плодоносною гілкою мого винаграду»¹⁰⁹, коли вітав з обранням ректором Києво-могилянського колегіуму, а опісля висвятив його на архімандрита Києво-Печерської лаври. Л. Баранович скаржився цареві, але протопопії він уже не повернув. Перехід Київської митрополії під зверхність московського патріарха призвів до посилення наступу на українське духовенство, звинувачення їх у «латинській ересі», католицьких симпатіях. На старість літ Л. Баранович не мав спокою і змушений був виправдовуватися перед московським патріархом щодо Флорентійського собору, часу перетворення (пресуществлення) святих дарів тощо, оскільки той звинувачував українських ієреїв, що вони в цих питаннях стоять на позиціях католицької Церкви. Зазначимо, що виправдовуватися повинен був і київський митрополит Гедеон, і тодішній архи-

¹⁰² Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкуванні Київської митрополії. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 132.

¹⁰³ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 15.

¹⁰⁴ Архив Юго-Российской Империи, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 1. Т. 5. С. 66.

¹⁰⁵ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 222–225.

¹⁰⁶ Там же. С. 234.

¹⁰⁷ Там же. С. 232.

¹⁰⁸ Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. Київ, 1995. С. 186.

¹⁰⁹ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 37.

мандрит Києво-Печерської лаври В. Ясинський. Патріарх Йоаким погрожував архієпископу Лазару навіть церковним судом. Московські патріархи забороняли українські книги, у тому числі й самого чернігівського архієпископа, знаходячи в них «латинську ересь». На московському соборі 1690 р. були заборонені книги: «Ключ розуміння» та «Месія праведний» І. Галятовського, «Меч духовний» та «Труби словес проповідних» Л. Барановича, «Огородок Марії Богородиці» А. Радивиловського, «Євангеліє учительне», «Перло многоцінне» К. Транквіліона та книги П. Могили, І. Гізеля, С. Косова, С. Полоцького, Ф. Софоновича.

Л. Барановичу так і не вдалося завершити облаштування своєї резиденції – Троїцько-Іллінського монастиря, Троїцький собор освятили вже після його смерті в 1695 р., як свідчив напис у барабані центрального куполу. Величний семикупольний трьохнальний собор із двома вежами на західному фасаді, прикрашений пишними бароковими фронтонами та великими фігурними вікнами у вигляді хреста, кінцівки якого мають трипелюсткоподібні завершення, що нагадували гербовий хрест Л. Барановича, мав надзвичайно врочистий вигляд, особливо виразний інтер'єр завдяки трьохярусним аркадам, і, певно, справляв чимале враження на сучасників, відповідав статусу головного храму митрополичого осередку. Як уже зазначалося, Троїцький собор побудували досить швидко архієрейським коштом владики, що на той час було дуже нелегкою справою, проте оздоблювальні роботи затягнулися. У 1689 р. Л. Баранович писав гетьману І. Мазепі: «А тисячі давати, яких я і сам небагато маю й інші тепер на образи до церкви святої Трійці оферовати положити», тобто у цей час собор уже оздоблювався іконами¹¹⁰.

Чому ж Троїцький собор освятили тільки через шість років? Відомо, що подібний, але трохи менший Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря був побудований за значно коротший термін: його заклали в квітні 1684 р. у надзвичайно урочистій обстановці, були присутні два сини гетьмана І. Самойловича, козацька старшина, закладені мощі святих у підніжжя фундаменту. У 1687–1688 рр. собор уже покрили залізом, бані увінчали хрестами. Одночасно в 1685 р. І. Самойлович заключив договір на виготовлення іконостаса, а в 1689 р. гетьман І. Мазепа уклав угоду щодо продовження цих робіт. Повністю собор був завершений у 1692 р., оскільки в цьому році його освятили¹¹¹. Відомо, що на будівництво Спасо-Преображенського собору гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа виділили більшу частину з необхідних коштів, чималі суми надав сам Мгарський монастир, а також інші численні ктитори: полковники, сотники, отамани, бурмістр та багато інших, про що промовисто свідчить Мгарський літопис¹¹². Думається, що й закладання Троїцького собору відбувалося не менш урочисто, адже будувався головний храм митрополичої резиденції, проте, на жаль, на сьогодні не виявлено документальних свідчень про цю подію. У відомих джерелах зазначається, що Троїцький собор почав будуватися коштом Л. Барановича, а завершився коштом гетьмана І. Мазепи: було пожертвовано 10000 золотих, які використані, певніше, на його оздоблення¹¹³. Припускаємо, як свідчить приклад будівництва Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря, що Л. Барановичу могли допомагати такі меценати, як чернігівський полковник В. Дунін-Борковський, інші представники козацької старшини та заможні міщани.

Щодо гетьмана І. Самойловича, то з вибором на київську митрополицю кафедру Г. Четвертинського відносини чернігівського архієпископа з гетьманом зіпсувалися: він його утискав, не дозволяв писати царям, про що зазначалося вище. Натяк про важкі обставини спорудження храму знаходимо в написі його центральної бані: «Семнадесять летъ здася, чем не успеваше, дело доброе скор-

¹¹⁰ Там же. С. 246.

¹¹¹ Величко С. В. Літопис. Т. 2. С. 388.

¹¹² Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682-1775). *Киевская старина*. 1889. № 4. С. 37–52.

¹¹³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. С. 170.

бей многих требовавше». Автором цього напису, певніше за все, був ігумен монастиря Л. Крищович, адже в ньому зазначалося, що роботи здійснювалися «усердием же тщанием и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крищовича нача и совершися в четвертое на десять лето игуменства его»¹¹⁴, тобто ігумен займався практично будівельно-опоряджувальними роботами й був безпосереднім свідком усіх труднощів та проблем, які виникали в процесі будівництва. Треба мати на увазі також і те, що на відміну від Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря, інтер'єр Троїцького собору був прикрашений настінним живописом. Ці роботи вимагали великих затрат та часу, адже площа його становила більше півтори тисячі квадратних метрів. Точно невідомо, коли собор був розписаний, але під час ремонтно-реставраційних робіт у 70-80-х рр. минулого століття були виявлені фрагменти первісного настінного живопису кінця XVII ст., зокрема, у центральному куполі та його підбаннику біля стародавніх написів, який могли виконати до освячення собору в 1695 р.¹¹⁵

Отже, останні роки Л. Барановича були затьмарені різними негараздами: він утратив статус місцеблюстителя Київської митрополії, тобто очільника православної Церкви в Гетьманщині, не міг більше впливати на політичні та церковні процеси, припинив літературну діяльність. Архієрей зазнав нападів та звинувачень у ересі й латинстві з боку церковників Москви, як й інше українське духовенство, оскільки московські ортодокси після перепорядкування української православної Церкви Московському патріархату активно продовжили процес викорінення її окремішності та самостійності. Усе це могло також уплинути й на закінчення будівельно-опоряджувальних робіт Троїцького собору. Не маючи підтримки гетьманів, позбувшись статусу місцеблюстителя Київської митрополії, Л. Баранович, можливо, не зміг завершити оздоблення собору й освятити його. Усі ці неблаполуччя підірвали здоров'я владики, і він увзяв собі в співслужники архімандрита Єлецького монастиря Феодосія Углицького. Певно, турбуючись про статус чернігівської архієпископії, щоб вона знову не потрапила в залежність від київського митрополита, Л. Баранович погодився, аби Ф. Углицького ще за життя владики, а саме 11 вересня 1692 р., було висвячено в Москві на Чернігівського та Новгород-Сіверського архієпископа. Проте ставлена грамота Ф. Углицькому була надана лише після смерті Л. Барановича. Помер владика 3 вересня 1693 р. і був похований у Борисоглібському соборі.

Після київського митрополита Петра Могили Лазар Баранович був найбільш дієвим архієреєм, який активно продовжив справу відродження та становлення національної Церкви України в складний і трагічний період її історії. Наслідуючи П. Могилу, чернігівський архієпископ енергійно відбудовував занепаді давньоруські храми та монастирі, споруджував нові, зокрема, у Чернігові й Новгород-Сіверському, оздоблював їх іконами, запрошуючи зодчих та іконописців із Великого князівства Литовського, Правобережної України.

Завдяки Л. Барановичу в Лівобережній Україні сформувався потужний релігійно-духовний центр православної Церкви. Владика прагнув перетворити Чернігів на провідний культурний осередок Гетьманщини, піднести його до рівня Києва, а то й перевищити. Для зміцнення і вивищення своєї єпархії Л. Баранович, який добився титулу архієпископа, запровадив у ній дві архимандрії – у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському та Чернігівському Єлецькому монастирях. Він благословляв та підтримував відкриття нових монастирів і церков як у Чернігівській єпархії, так і загалом у Лівобережній Україні, яка підпорядковувалася місцеблюстителю Київської митрополії. У Чернігівській єпархії були відкриті монастирі: Троїцький біля Почепа, Андроніковський у Сосницькій сотні, Пустинно-Рихлівський у с. Рихли Понорницької сотні Чернігівського полку, Катошинський Миколаївський на Новозибківщині, Каменський Успенський на

¹¹⁴ Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 777. Арк. 112.

¹¹⁵ Друг А. К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. [друге вид., перер. і доп.]. Чернігів, 2013. С. 12.

р. Снові¹¹⁶. Що стосується останнього, то Л. Баранович у 1681 р. надав у благословіння будівничому монастиря ієромонаху Іоні свою келейну ікону «Новодворська Богородиця», яка наприкінці XVI ст. була перенесена з Волині (пустинь в урочищі Новий Дворець на р. Раті) у чернігівський Єлецький монастир, списки цієї ікони зберігалися також у Суразькому Благовіщенському та Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирях. Владика благословив та надав 15 січня 1693 р. грамоту ієродиякону Іоні та монаху Інокентію Щирському на відродження Любецького Антоніївського монастиря. За часів Л. Барановича в архітектурі Гетьманщини сформувався новий тип барокового храму, який увібрав традиції давньоруського зодчества, елементи національної дерев'яної та форми й прийоми західноєвропейської архітектури. Цей тип тринавного багатокупольного храму був утілений у багатьох соборах Києва, Батурина, Глухова, Полтавщини та ін.¹¹⁷ С. Величко писав: «Преосвященный отецъ Лазар Баранович, премудрый і боговгодный муж, переселився у глубокой старости на вѣчный покой від цього життя після численних чернечих трудів, багато попрацювавши над викладом різних добропотрібних і душекорисних руських та польських книг... До того був він милостивий пастор і щедротливий для бідних, щедрий податель, дбалий майстер та невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт»¹¹⁸.

Архієпископ Лазар Баранович був надзвичайно плідним письменником, проповідником, особливо він захоплювався поезією. Його літературна творчість, зокрема польськомовна поезія, ще мало досліджена. Нині філологи починають активніше звертатися до аналізу цих творів. Церковно-політична й літературна діяльність Л. Барановича були тісно переплетені. Назріла потреба в сучасній синтетичній монографії, у якій би були проаналізовані й узагальнені нові відкриття та здобутки у вивченні діяльності цього видатного церковно-політичного діяча, письменника другої половини XVII ст.

References

- Adruh, A. K. (2013). *Zhyvopys Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII st. [Pictorial art of Chernihiv in the second half of the XVII – early XVIII centuries]*. Chernihiv, Ukraine.
- Karmanov, Yu. O. (2014). *Do istorii arkhiiereiskoi kafedry u Novhorodi-Siverskomu monastyri v XVII st. [To the history of the bishop's cathedra in the Novgorod-Siversky monastery in the XVII century]*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*. Hlukhiv, Ukraine.
- Mezentsev, V. I. (2008). *Adaptatsiia lytovskoho baroko v arkhitekturi y dekori soboriv Troitskoho Chernihivskoho ta Mharskoho monastyriv [Adaptation of the Lithuanian Baroque in the architecture and decor of the cathedrals of the Trinity Chernihiv and Mgar monasteries]*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*. Hlukhiv, Ukraine.
- Mytsyk, Yu. (1997). *Z novykh dzherel do istorii tserkovnoho zemlevolodinnia na Chernihivshchyni XVII–XVIII st. [From new sources to the history of church land ownership in Chernihiv region of the XVII-XVIII centuries.]*. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*. Chernihiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2019). *Uchast heneralnoho osavula Ivana Mazepy u vyborakh mytropolita 1685 r. ta perepidporiadkuvanni Kyivskoi mytropolii [Participation of General Osavul Ivan Mazepa in the election of the Metropolitan in 1685 and the reassignment of the Kyiv Metropolitanate]*. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

¹¹⁶ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. С. 40–41.

¹¹⁷ Мезенцев В. І. Адаптація литовського бароко в архітектурі й декорі соборів Троїцького Чернігівського та Мгарського монастирів. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Держ. іст.-культ. заповідник у м. Глухові. Суми, 2008. С. 72.

¹¹⁸ Величко С. В. Літопис. Т. 2. С. 424, 426.

Rudenok, V. Ia. (2016). Arkheolohichni doslidzhennia drukarni Chernihivskoho Illinskoho monastyria [Archaeological research of the printing house of the Chernihiv Ilyinsky Monastery]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*. Chernihiv, Ukraine.

Rudenok, V. Ia. & Novyk, T. H. (2019). Antoniievy pechery Chernihivskoho Troitsko-Illinskoho monastyria: 950 rokiv [Anthony's Caves of the Chernihiv Trinity-Ilyinsky Monastery: 950 years]. Chernihiv, Ukraine.

Stepovyk, D. (1986). Leontii Tarasevych i ukrainske mystetstvo barokko [Leontiy Tarasevich and Ukrainian baroque art]. Kyiv, Ukraine.

Travkina, O. I. (2002). Do pytannia pro datu narodzhennia Lazaria Baranovycha [On the question of Lazar Baranovich's date of birth]. Chernihiv, Ukraine.

Travkina, O. I. (2016) «Yedyne moie bazhannia, shchob zalyshyty po sobi pratsi moi... i zasluhyty vid liudei dobru pamiat» (do pytannia pro vidznachennia 400-richnoho yuvileiu arkhiepieskopa Chernihivskoho i Novhoroda-Siverskoho Lazaria Baranovycha) ["My only wish is to leave my works ... and to leave a good memory from the people" [On the question of celebrating the 400th anniversary of the Archbishop of Chernihiv and Novgorod-Siversky Lazar Baranovich]]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*. Hlukhiv, Ukraine.

Travkina, O. I. (2017). Do istorii chernihivskykh Yeletskeho, Troitsko-Illinskoho ta Liubetskoho Antoniivskoho monastyriuv u kin. XVII – ser. XVIII st. [To the history of Chernihiv Eletsy, Trinity-Ilyinsky and Lyubetsky Anthony monasteries in the late XVII – middle XVIII centuries]. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

Travkina, O. I. (2020). Pro chas budivnytstva pidzemnykh tserkov Illinskoho monastyria v Chernihovi. [About the time of construction of the underground churches of the Elijah's Monastery in Chernihiv]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*. Chernihiv, Ukraine.

Chernenko, O. (2019). Rannomodernovi perebudovy Spaso-Preobrazhenskoho soboru XII–XIII st. u Novhorodi-Siverskomu [Early modern reconstructions of the Spaso-Preobrazhensky Cathedral of the XII-XIII centuries in Novgorod-Siversky]. Kyiv, Ukraine.

Yurchenko, S. B. (2015). Perebudova Borysohlibskoho soboru v Chernihovi Lazarem Baranovychem ta yii vplyv na arkhitekturu khramiv Hetmanshchyny [Reconstruction of Cathedral of Saints Boris and Hleb in Chernihiv by Lazar Baranovich and its impact on the architecture of the churches of the Hetmanate]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*. Chernihiv, Ukraine.

Травкіна Ольга Іванівна – завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», кандидат історичних наук (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, Україна, 14000).

Travkina Olha I. – the manager of the department of museum, scientific and fund activity of Ancient Chernihiv National Historical and Architectural Reserve, the candidate of historical sciences (Preobrazhenska Street, 1, Chernihiv, Ukraine? 14000).

E-mail: travkinaoi@ukr.net.

A WISE AND GOD-PLEASING MAN, MERCIFUL PASTOR, A TIRELESS BUILDER FOR THE RESTORATION OF DESTROYED CHURCHES AND MONASTERIES OF HIS OWN EXPENSE

(to the official celebration of the 400th anniversary of Archbishop Lazar Baranovych of Chernihiv and Novgorod-Siverskyi)

The purpose of the article is that in connection with the celebration of the 400th anniversary of Chernihiv Archbishop Lazar Baranovych at the state level in 2020,

there is a need to analyze the activities of a prominent church and political figure, writer of the second half of the 17th century, focusing on "white spots", contradictory and unreliable facts that are still found in publications that are devoted to the life and creativity of the bishop. The methodological basis is based on the usage of historical-chronological method in combination with analytical, comparative and generalized approaches, due to the interpretation of historical events and terms took place in view of the studied era. **Scientific novelty.** Due to a critical analysis of the involved written and archival sources, the date of Lazar Baranovych's birth was specified – 1616, it was proved that Lazar Baranovych was ordained at Bishop of Chernihiv after the death of his predecessor Zosyma Prokopovych, not during his lifetime, as some researchers believed. It is substantiated the reason of choosing the residence not in Chernihiv, but in Novgorod-Severskyi in Spaso-Preobrazhenskyi monastery. It is established that when Lazar Baranovych had become the vicar of the Kyiv metropolitanate, in 1671 he decided to establish his own printing house, where he printed mainly author's books and which was transferred in 1679 to the Chernihiv Trinity-Elijah Monastery. **Conclusions.** After Kyiv Metropolitan Petro Mohyla Lazar Baranovych was the most effective bishop, who actively continued the case of revival and formation of the national church of Ukraine in a difficult and tragic period of its history. Thanks to Lazar Baranovych, a powerful religious and spiritual center of the Orthodox Church was formed in the Left Bank of Ukraine. During the life of Lazar Baranovych a new type of Baroque church appeared in the Hetmanate, which absorbed the traditions of ancient Russian architecture, elements of national wooden architecture, forms and techniques of Western European architecture. There is a need for a modern monograph, which would analyze and summarize new discoveries and achievements of studying the activities of Lazar Baranovych – the prominent church, political figure, the writer of the second half of the XVII century.

Key words: Archbishop of Chernihiv Lazar Baranovych, Novhorod-Severskyi Spaso-Preobrazhenskyi Monastery, Cathedral Monastery of Saints Borys and Hlib, printing house, the Holy Trinity Monastery.

Дата подання: 1 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна О. «Премудрий і боговгодний муж, милостивий пастор, невисипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт» (до офіційного відзначення 400-річного ювілею архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. DOI: 10.5281/zeno-do.4659889.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2021). «Premudryi i bohovhodnyi muzh, mylostyvyyi pastor, nevsypushchyi budivnychy dlia restavratsii zruinovanykh tserkov ta monastyriv za svii kosht» (do ofitsiinoho vidznachennia 400-richnoho yuvileiu arkhiepy skopa Chernihivskoho y Novhorod-Siverskoho Lazaria Baranovycha) [“A wise and God-pleasing man, merciful pastor, a tireless builder for the restoration of destroyed churches and monasteries of his own expense” (to the official celebration of the 400th anniversary of Archbishop Lazar Baranovych of Chernihiv and Novgorod-Siverskyi)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1. DOI: 10.5281/zenodo.4659889.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII ст.) (частина 20)

DOI: 10.5281/zenodo.4659687

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2021. CC BY 4.0

У публікації представлені документи гетьманів Івана Мазепи, полковників Іллі Новицького, Максима Ілляшенка, Леонтія Свічки, Тимофія Жоравки та інших старшин, різноманітна ділова документація (купчі, скарги тощо).

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, полковник, Сіверщина, Церква, купчі.

У черговому випуску ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже йшла мова в попередніх частинах цієї статті). Відзначимо, що ці публікації склали основу перших двох томів нашого збірника «Сіверщина гетьманських часів», які вже побачили світ¹, і тт. 3–4, які готуються до друку.

Усього в цій частині статті наводяться тексти 38 документів, у т. ч. 22 – XVII ст., 16 – XVIII ст., три у вигляді реєстру (№№ 12, 20, 22) та три – в уривках. Майже всі наведені джерела зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) і лише два (№№ 32, 37) походять із Центрального державного історичного архіву України в Києві (далі – ЦДІАК).

Серед документів цієї добірки необхідно знову виділити ті, що доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі старшини. У першу чергу, тут представлені документи гетьманів Івана Самойловича (1), Івана Мазепи (1), лубенських полковників Максима Ілляшенка (1), Лук'яна Свічки (1), ніжинського Івана Хруцова (1), стародубського Тимофія Олексійовича (Жоравки) (1), охочекомонних та охочепіхотних (3), лохвицького сотника Мартина Мартоса (1). Не менш авторитетно виглядає список адресатів. Ми навіть виділили в окрему частину публікації («Документи з архіву полковника Іллі Новицького») листи, які походять з 6-томного рукописного архіву охочекомонного полковника Іллі Новицького, який нині готується нами до друку. У цьому архіві зберігаються насамперед бл. 200 універсалів та листів гетьмана Івана Мазепи, з яких бл. 150 були опубліковані нами² (ще 50 публікувалися раніше Іваном Бутичем)³; 50 документів Івана Самойловича, 49 листів лубенського пол-

¹ Сіверщина гетьманських часів / Упорядники: Мицик Ю., Тарасенко І. Київ, 2019. Т. 1; 2020. Т. 2.

² Мицик Ю. Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 148–162; Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького (ч. 2). *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 102–121.

³ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Київ–Львів, 2002. Ч. І. № 314; Київ–Львів, 2006. Ч. ІІ.

ковника Максима Ілляшенка та ін. До речі, у них добре висвітлено події на території Лубенського полку, хоча є дані й по інших регіонах Гетьманщини, у т. ч. Сіверщини. Отримувачем цих листів й універсалів значився Ілля Новицький – упорядник цього унікального архіву останньої третини XVII ст., адже він фактично очолював прикордонну службу Гетьманщини за гетьманатів Самойловича й Мазепи та навіть городові полковники (формально рівні йому) нерідко ставилися до нього як до особи вищого рангу.

Першим за хронологією є лист 1680 р. ігумена Свято-Микільського Рихлівського монастиря Луки Григоровича. Основну масу листів цього ігумена ми надрукували на сторінках «Сіверянського літопису» та «Сіверщини...», але цей лист із числа тих, які ще не друкувалися. Тут мова йде про зустріч ігумена з Новицьким у Коропі, про обіцянку полковника дати ігумену 200 «драни» й подарувати коня до виїзду «цугом» чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу (під час зустрічі Новицького з ним у Батурині). Наступний лист (№ 2) від лубенського полковника Максима Ілляшенка писаний з Ромна в 1683 р., повідомляє про повернення із Гадяча від гадяцького полковника Михайла Васильовича дуже хворого гетьманича, чернігівського полковника Григорія Самойловича. У травні того ж року наказний стародубський полковник Тимофій Олексійович (Жоравка) стисло писав Новицькому, сповіщаючи про пересилку його листа до стародубського полковника Семена Самойловича (№ 3). Цей документ важливий тим, що вперше називає Жоравку в такій якості у 1683 р. Великий за обсягом четвертий лист 1685 р. написаний у Ромнах лубенським полковим писарем Федором Васильовичем, був отриманий Новицьким у Талалаївці (суч. Ніжинського р-ну). У ньому згадувалася і Стародубщина, і роменський протопоп й інше.

Усе ж найбільшу цінність являють листи І. Мазепи й згадки про них та про універсали в посланнях до І. Новицького. Сам лист гетьмана 1693 р. (№ 8) містить відповідь на послання І. Новицького, у якому полковник повідомляв про результати походу проти ординців осавула Івана Рубана (Максимовича). Гетьман схвалив дії осавула, але в той же час висловив невдоволення тим, що до походу були залучені не тільки компанійці, але й козаки городових сотень, котрі зазнали через цей похід збитків. На початку березня 1688 р. (№ 5) охочекомонний полковник Михайло Кузьмович повідомляв про отриманий ним лист І. Мазепи. Гетьман у свою чергу отримав попередження від кошового отамана (Григорія Сагайдачного) щодо намірів хана Селім-Гірея I вдертися з ордами в Україну й тому наказував Кузьмовичу зв'язатися із Новицьким. Лист 1689 р. (№ 6) був посланий охочепіхотним полковником Яремою Андрійовичем із Новобогородицької фортеці (нині – у межах м. Дніпро). Я. Андрійович зокрема дякував Новицькому за «лист од ясневелможного его млсти пана гетмана ... ко мні коммунтований». У листопаді 1690 р. вищезгаданий полковник Кузьмович сповіщає про два послання І. Мазепи (№ 7). Перше було адресоване компанійському осавулу полку Новицького та отримане ним 4.11.1690 р., а друге – усім найманим полкам, у т. ч. й осавулу, але на момент отримання 6.11.1690 р. він уже вирушив у похід. Тоді Кузьмович написав листа осавулу від себе й сам вирушив у похід. У згадках про зміст універсалів та листів Мазепи, на жаль, не говориться, хоча у двох останніх мова йшла про похід проти ординців.

Три інші листи містять конкретніші дані. Так, 1693 р. лубенський полковник Леонтій Свічка сповіщав про отримання ним 16 (6) жовтня гетьманського листа, що містив наказ розпустити по домах військо, яке приготувалося до походу (№ 9). У листі 1697 р. переяславський обозний (на той час виконував обов'язки наказного полковника) Леонтій Потапович (Панкевич) направив І. Новицькому копію гетьманського універсалу, у якому під страхом смерті Переяславському полку наказувалося після свята Успіння Пресвятої Богородиці (15 серпня за старим стилем) прибути на Оріль під командування миргородського полковника Данила Апостола (№ 11). Тут, поза сумнівом, мали на увазі Азово-Дніпровські походи. Згідно літопису Самовидця, частину військ гетьман лишив «на заставі, при полковнику мир-

городском Даніїлу Апостолу»⁴. Цей універсал досі невідомий, а тому згадка проливає світло на його зміст. До того ж, він уперше містить згадку про те, що Потапович (Панкевич) був наказним переяславським полковником. У тому ж році лохвицький сотник Мартин Мартос сповіщав гетьмана Івана Мазепу про отримання ним гетьманського універсалу на «млини полку Лубенського» (цей універсал досі невідомий) і про презентацію його лохвицькій старшині (№ 10). Хоча старшина позитивно сприйняла гетьманську волю, однак Трохим Пештич, батько майбутнього лохвицького сотника Степана (сотникував у 1694–1695, 1714–1718 рр.), став вимагати спеціального універсалу для себе (напевно, він мав свій інтерес щодо млинів, оскільки володів ними в с. Гудимах (нині – село Роменського району). Через це Мартос просив І. Мазепу роз'яснити це питання. Наприкінці цієї частини наводимо лист до І. Новицького понорницького сотника Н. Савченка (№ 11), у якому він клопочеться за рідного брата Олексія. Цим документом завершуємо цю частину статті та переходимо до іншої, яка не пов'язана з І. Новицьким.

У першу чергу, відзначаємо лист 1676 р. гетьмана Івана Самойловича до царя Федора Олексійовича. Гетьман інформував царя про дії правобічного гетьмана Петра Дорошенка, кошового отамана Івана Сірка, про зимові квартири компанійського полку Мовчана в Чернігівському й Стародубському полках. Під номером 29 вміщено універсал 1733 р. ніжинського полковника Івана Хрущова. Він був адресований насамперед конотопському сотнику Йосипу Костенецькому й стосувався запису козака Ничипора Єзучевського до Конотопської сотні, оскільки раніше він служив у Прилуцькому полку. Під № 20 вміщено регест жалуваної грамоти царів Петра I та Івана V, що була надана за заслуги конотопському сотнику Федору Кандибі «на село Куриловку и на слободу Кандибовскую» (остання – очевидно колишній населений пункт на території Оржицького району Полтавської області). Цікавим є атестат 1760 р., даний у Пруссії бахмацькому сотнику Михайлу Яновичу (№ 36). Ним засвідчувалася його участь у поході до Пруссії під час Семилітньої війни.

Першим же за хронологією у цій частині є документ 1638–1639 рр. (№ 12) – випис із чернігівських гродських книг, який містить акт розмежування Ніжина, Дівиці й Носівки. У ньому згадано не тільки важливих осіб регіону, але й перераховано ряд населених пунктів і топонімів, як от: Дівиця, Сальна, Талалаївка тощо. Далі розміщено два записи 1671 р., які стосуються Борзни. У першому (№ 13) затверджено обрання міського писаря Омеляна Середовича, другий (№ 15) містить у собі купчу. Цей вид приватно-правових документів взагалі непогано представлений у нашій публікації. Ще дві купчі, котрі стосувалися Борзни (№№ 14, 16), датовані 1671 р. У першій із них згадується знищення міста «под час московщини», очевидно військових дій недавніх часів, унаслідок чого до влади прийшов гетьман Дем'ян Многогрішний, а у другій – продаж греблі на р. Борзеньці. Важливо, що в 1671 р. згадано Семена Козаченка як повноправного городового отамана, тоді як у довідниках чомусь фігурує Костянтин Забіла⁵. Ще три купчі датовані 1673 р. (№ 17), 1689 р. (№ 19) і 1691 р. (№ 21). У першій згадано конотопського писаря Ярему Вілянця. Вона дає змогу уточнити його каденцію, яку обмежували 1680–1681 рр. У другій йде мова про Стародубщину, тому вона була укладена в присутності стародубського полковника Тимофія Олексійовича (Жоравки). Третя вміщена у випис із міських книг, і тут знову йдеться про Борзну.

Серед документів XVIII ст. важливим є лист 1720 р. (?) Опанаса Петрунченка до гетьмана Івана Скоропадського (№ 24). Він містить у своєму складі розгорнуту скаргу на сосницького сотника. Ним міг бути хтось із трьох осіб: Павло Сангурський, Василь Дорошенко, Опанас Запорожченко. У листі згадуються також чернігівський полковник Павло Полуботок і комендант Іван Іванович, а з інших населе-

⁴ Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. С. 159.

⁵ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. Ч. 1. С. 85.

них пунктів – м-ко Седнів і с. Купчичі (нині Сосницького р-ну). У скарзі порушено ряд питань, зокрема, про «можчир мосянжовий», тобто латунний, із жовтої міді, призначений для Чернігова. Але що це за «можчир», можна тільки здогадуватися. В іншій скарзі І. Скоропадському (№ 23), поданій Андрієм Кандибою, ідеться про незаконну конфіскацію в нього вищезгаданої Кандибівки російським полковником В. Салтиковим. У 1732 р. конотопський житель Семен Єзучевський скаржився гетьману Данилу Апостолу на заподіяні йому кривди від священника с. Обмачева Батурицької сотні Федора Лапки (№ 28).

Найраніша ж купча XVIII ст. датована 1700 р. (№ 22), фіксує продаж млина під Конотопом. У документі 1737 р. (№ 33) міститься скарга бунчукового товариша Василя Дорошенка на конотопського жителя Василя Кандибу, який у 1734 р. вчинив напад на підданих Дорошенка в с. Базилівці (нині – село Конотопського р-ну). Конотопщини (Конотоп, села Семенівка й Гути) стосується й розгляд конфліктної справи 1723 р. між удовою Бабиченко та Левком Гавренком, у якій йшлося про рубання гаю (№ 25). Два листа 1728 р. (№№ 26, 27), адресовані мглинському сотнику Олексію Єсимонтовському, стосуються конфлікту за землю у селах Стародубщини між стародубським полковим писарем у 1698–1707 рр. Опанасом Покорським і Дублянським. Цей же Покорський звертався у 1759 р. до Марії Григорівни Єсимонтовської (Скорупи) в аналогічній справі. Стародуба й Стародубщини стосується і купча 1757 р. (№ 35). Серед підписантів бачимо й хорунжого Новомиської сотні Федора Семеку (Семенка?). Досі вважалося, що він займав цю посаду в 1741–1755 рр., тепер же можемо продовжити його каденцію і на 1757 р.

Ще одна справа («извѣстие... канцелярии министерского правления малороссийских дел»), датована 1735 р. (№ 30), теж стосувалася земельного конфлікту між ніжинським війтом Петром Стерієвим, удовою Безбородко та Семеном Лизогубом. Постать удови Безбородко викликає особливий інтерес. Чи не вона була матір'ю Олександра Безбородка, наказного полковника ніжинського (1768–1773) та київського (1774–1779), а згодом – канцлера Російської імперії (1797–1799)?

Завершують цю публікацію два документи, які стосуються церковного життя. Насамперед це лист 1736 р. (№ 31) чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського до воронізького сотника Івана Холодовича про спірну справу навколо млина на р. Івоть, що належав Борисоглібівському монастирю у Чернігові. На жаль, бракує закінчення цього листа, але суть його вповні зрозуміла. У документі 1737 р. (№ 32) міститься «сказка» Івана Кривця, колишнього жителя Козельця. Посланий у 1732 р. до Києва лубенським протопопом із грошима для консисторії, він заїхав у Козелець на весілля дочки й підпилий виїхав до Києва. У селі «Димеровці» (нині – Велика Димерка Броварського р-ну Київської обл.) його заарештував компанійський сотник Соломка та забрав гроші. Через це й виникла бюрократична справа, яку Кривець й описав у своїй «сказці». Завершує статтю витяг із відомості 1782 р. про братію Свято-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами, серед якої бачимо й вихідців із Сіверщини (Борзни та с. Будища Понорницької сотні) (№ 37).

Насамкінець зазначаємо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені за сенсом слова. Датування, подане переважно кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами. У першій частині статті майже всі листи написані до охочокомонного (компанійського) полковника Іллі Новицького й тому ми будемо вказувати ім'я адресата.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими також краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, соціально-економічну, церковну та культурну історію краю.

Документи з архіву полковника Іллі Новицького

№ 1

1680, жовтня 15 (5). – Свято-Микільський Рихлівський монастир. – Лист ігумена Луки Григоровича.

«Мні велце ласкавий мсци пне полковнику Войска его црского прсвітлого величества Запорозкого комонный, добродію мой великий.

Сими часи будучи в Коропі, зичилем собі видітися з в. мс., моим мсцивим паном, еднaк же розние забави того мні заборонили, а найбарзій для того, же подобно в. мс. мс. пн. на маетности своїй на тот час зоставал. Тепер през умисльное писмо мое низкий законний при уставичных молитвах в ласку в. мсти, моего мс. пна, залецивши п[о]клон, ознаймую, же тому недель з килка як писал до мене его милость отц архидиякон архипастирский з Чернігова, просячи як то недалеко [...] в. мс. мс. пна отлеглого, абы ся упомніл обетници, меновите о коня, котор[ого] в. мс. мсци пн. в Батурині под час битности пастирской до цуг приобецад дати. Ежели юж ест отосланный, а ежели ніт, теди на сем тижню конечно замисл до его пастирской милости поіхати мію, слушне бы оногo през мене переслати, ежели на том воля в. мс. мс. пна будет. При той же оказії покорне в. мс., моего мс. пна, прошу: поневаж Леонтий Роганский, будучи у мнстру нашом, хвалился мні, же в. мс. мс. пн. оному драни сотец (?) три даровал и заліцал он же якобы над потребу у в. мс. еще драни ест, которой нам барзо пилно потреба. Рач з ласки своей панской яких сотен зо дві до містца стогo дати. О которую то дран повторе покорне в. м., моего мс. пна, и великого добродія попросивши, а о обетницу, так пастирскую, як и убогoгo мнстра нашoгo, упомнівшися, тепер и назавше ласце в. мс., моего мс. пна и великого добродія, з вшелякою моею поволностью и уставичными убогими законными молитвами яко найпокорній поліцаюся и зостаю в. мсци, моему мсцивому пну и великому добродіеві цале всего добра зич[ливий] слуга и уставичный бгомалец Лука Григориевич, ігумен, з братиєю.

З мнстра сттля Хва Николая Пустинно-Рыхловского мсця октоврия 5 1680».
(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14285. Оригінал).

№ 2

1683, березня 7 (лютого 25). – Ромни. – Уривок з листа лубенського полковника Максима Ілляшенка.

«[...] Братерско в. мс., м. мс. пану, щирым афектом зичу: рачыш в. мс. мсци пан через своего пана писара о приезді своем в Глинск нам ознаймуючы, писаты и о повороті з Гадячого, добродія велможного, его млсти пана Грыгорыя гетманьча, от нас увідомляетеся. Теды в. мс. мсци пану ознаймую, же сторож мой з Гадячого о полночы приехал и лист добродія ясневелможного, его млсти пана гетмана от пана полковника гадяцкого, зас (...)»* привез, який ораз (?) добродія у два кун послалисмо. Вправді ж до нас писма жадного не маш, еднaк сторож говорыт, же выділ очне пана Грыгорыя, барзо хорого, и докторов, мовит, звезли до его млсти. О яком выезді его панском, дай Бже, жебы здоров був, ціле відомосты не маемо и завше частими писмамы докучаю пану полковникови гадяцкому, просячы о певную відомост, абы о его млсти, як з Гадячого маєт выехаты, ознаймил нам. И скоро матимемо відомост, тоеи ж годыны и в. мс., мсци пану брату, не замешкаю ознаймиты[...].

З Ромна феврал[я] 25 1683 року».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14237. Оригінал).

№ 3

1683, травня 26 (16). – Стародуб. – Лист наказного стародубського полковника Тимофія Олексійовича (Жоравки).

«Мсци пне полковнику комоньний, мні велце мсцивий пне и приятелю.

Здоровя доброго и всяких от всіх добр давши помислностей в.м., м. мс. пну упрейме міти зичу. Писмо добродія велможного его мл. пна полковника ншого

стародубовского писаное до в. мс., м. мс. пана, через умисного козака моего посилаю по указу его панскому, не бавячи. Тое до ознаймения подавши, ласци в. м., м. м. пна, пилно мя полецаю

в. м., м. м. пну, всего добра зичливий пртель и рад служити Тимофій Алексіевич, от его мс. пана Симеона Івановича, гетманича, полковника Войска их црского прес[вітлого] вел[ячества] Запор[озкого] стародубовский, добродія моего, наказний.

З Стародуба 16 мая 1683».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14456. Автограф (?)).

№ 4

1685, серпня 11 (1). – Ромни. – Лист лубенського писаря Федора Васильовича.

«Добродію мсці пане полковнику комонный.

Сей козак полку в. мстиного з листом их в. мс. мсци пана до его млсти пана полковника нашого тут, в Ромен, вчера приехавшы, не застал в дому пана полковника и отехал з пані полковниковою еще в середу 29 июл. до его мл. пана полковника гадяцкого намистного, где посполу и его мл. отец протопопа роменский зостае, бо умисне его мл. пан полковник гадяцкий старого нашого у маетност ку собі жадал, щоб где о чом в потребах своїх розговорыти. Бо оттол по указу добродійскому без мало в край стародубовский пан полковник гадяцкий чы не отідет. Оттол мы своего пана полковника сего дня повороту сподіваючыся, велілисмо сему козакови час збавити, а же кгда сей козак почал тескнуты, убоячыся вашей уразы, що забавился и мы от него лист в. мстиного принявшы, а начытавши в нем о такой мові безрозсудной сотника лубенского, що губою своею якуос річ на гонор рейментарский плюскал и мы его почытаючы за неблагодарного ласки панское, тот лист в. мстин принявшы, мы обіцуюмо его мл. пану полковникови за приїздом отдаты. Подлуг якого так розумію, же п. сотникови будет безчестно, бо не тилко самому пану полковникови годится за тое его ганыты, але нам и меншым належыт за такую его губу неугамованную ганиты. А якие он слова на так висоце гонор говорыл, рач в. мс. мсци пан список до его мл. пана полковника нашого вскорі переслаты, жебы віддал пан полковник ему его слова на очы выкинуты. Бо он від[ат] певне будет невинностью вимовлятыся. Покорне в. мс. о присланне того списку именем пана полковника велце прошу. Кгда ж его мл. пан полковник скоро прибудет з сеи дороги, которого сподіваємося дня сего на ноч, албо завтра рано, то завтра по обіді на ноч з его млстю виберемося до монастира лубенского и во всем в. мс. мсци пана его мл. увідомит, а на сес час нызкий мой в. мс. уклон отдавши, зостаю в. мс. добродієви моему уныжоний слуга Федор Василевич, полковий лубенский писар.

З Ромна 1 август. 1685 року».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14197. Автограф. Запис на звороті: «Од пана писара полкового лубенского з Ромна под Талалаювку 1 августа подано 1685»).

№ 5

1688, не пізніше березня 15 (5) (перша неділя Великого Посту). – Лист хочочекомонного полковника Михайла Кузьмовича.

«Мці пне полковнику комонный, велце мні мсці пне и добродію .

Постом святым великим Чотиридесятодневным в. мсти, м. м. пна, усердно и миле поздоровляю, також вселюбезно и зычу сей же Пост свтый спостити и в добром здоровю радостно пресвітлого Воскрния Хрстова дождати. Пишет до мене ясневелможный добродій нш, его млст пан гетман, иж мае відомост з Низу от кошового пана атамана, же на сых днях мае хан своим злым наміренням з скуплеными уже ордами своїми под наши хрстіянские города вымірити дорогу. О якой відомости так розумію ясневелможный добродій, же и в. мсти, м. м. пну, дал знати, кгда мні з в. мс., м. м. пном, кажет зноситися. Зачым я моих резидентов до в. мсти, м. м. пна, посылаю, котрые з дней килка могут при в. мсти, м. м.

пану, забавитися для відомости от побережных городов. Если бы міл где неприятел бисурман вторгнути, велце прошу в. мсти, м. м. пна, моїми давати знати мні. Пры том застаю назавше в. мсти, м. м. пну, всего добра зичливым и готовым до услуг Михайло Кузович, полковник Войска их ц[а]рского пресв[ітлого] в[е]л[и]ч[ества] Зап[орозкого] комонный.

В Богу[родицкой?] в вечер 1 нед[ели] Посту 1688 року».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14440. Оригінал. Запис на звороті: «В Лукомле марта 5 1688 з верва (?) Прилуцкого полку от пана Михайла Кузова пол[ковника] комонного»).

№ 6

1689, вересня 17 (7). – Новобогородицька фортеця. – Лист охочепіхотного полковника Яреми Андрійовича.

«Мсці пане полковнику комоний, мні велце зичливый брате и приятелю.

За любовь и зичливість братерскую, которую показалисте противку мене, и есте без задержаня лист од ясневелможного его млсти пана гетмана добродія нашого, ко мні комматованый, подали, велце в. мсти дякую и отслужит братерско субмітуюся. А счо пишете в. мсть сторони відомостей, жебым вас чим увідомил, леч теперешнего часу жадних новын в себе ніотколь не маю, тилко копію з листу добродійского, слово в слово описанню, на жаданя в. мст мст пана посилаю. А відомост ежели якая притрафится днем и нощу готов застаю подати. При том ласце братерской и приязни зичливой полекаюся при зиливости доброго от Гсда Бга здоровья в. мсти мсти пану и брату.

З табору с-под города Новобогородицкого 1689 мсця септевря 7 дня.

В. мсти мсти пану брату и приятел[еви] зичливому всего добра зичливый их црского пресвітлого величества Войска Запорозкого полковник піхотний Ярема Андрієвич и до услуг поволний».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14441. Оригінал).

№ 7

1690, листопада 16 (6). – Під Городищем. – Лист охочекомонного полковника Михайла Кузьмовича.

«Моці пне полковнику охотнокомонный, велце мні мсци пне и добродію.

Ведлуг першого писма от ясневелможного его млсти пна гетмана добродія ншого, котрое прышло до рук пна Ивана Максимовича, асаула полку в. мстиного, во вторник прошлый, то ест числа 4 ноеврия, зараз пры борошні на недел тры або й далей з кожного полку товариства по пятьдесят з тим же п. Иваном Максимовичом того ж 4 чысла выправилисмо, а 5 чысла ноевр[ия] переправили Дніпр. Другое зас ясневелможного добродія писмо до в. м. писаное и прыналежное ку всім полкам так комонным, яко и піхотным, прышло до нас з середи на четвер преде днем 6 чысла ноевр[ия] и уже не застало пна асаула. Теды я зрозумівши волю ясневелможного добродія ншого, написалем от мене и втропце за оным же п. асаулом товариством моим послалем. А що и до рушеня в том же поважном добродійском писмі было спецификованого и тое з вышмененъным ознаймившы, застаю всего добра зичливый их црского пресв[ітлого] вел[ичества] Войска Запор[озкого] полков[ник] комонный Михайло Кузович.

З под Городьща з ноевр[ия] 1690 року».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14440. Оригінал).

№ 8

1693, квітня 25 (15). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонный [...]

З писма в. мсти, до нас присланого, відомо нам учинилося о повороті асаула вашого полкового Ивана Рубана, который ходил за промыслом военным в поле, а же ему в той дорозі нігде не тра[пи]лося поминутися през так долгый час неприятелями, теды умысл[и]л побавитися около Лебедина, який час, азали бы там

чи не достал якого бе[сурманина] языка, чим бы нам, гетманови, и всему Войску Запорозскому могл [прислуж]итися. Т[еды] мы его, пна асаула, похваляем охоту, о[днак же] дивуемся [...] и жалует, же городовое товариство при нем, асаулу вашом полковом, будет котрое з едного тылко плуга и домового господарства мiют хлiб. Так много часу в той дорозi утратили, нiчого по намірению не вскуравши, а и тут господарства свої чрез тот час утерали, то ест не приспособили нiчого в оном. Тое в. мсти наменивши зы[чим] ему доброго здоровья.

З Батурина априля 15 д. 1693 року.

Иван Мазепа, гетман Войска их царского вел. Запороз[кого]».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14206. Оригінал пошкоджений).

№ 9

1693, жовтня 16 (6). – Лубни. – Лист лубенського полковника Леонтія Свічки.

«Мосці пне полковнику охочокомонный охотный, велце мой мосці пне и брате.

Подан мні от добродія ясневелможного его млсти пна гетмана поважный лист у вечор числа 5, жебисмо сотен всіх полку моего товариство, якие были до отпору неприятелей бесурманов з домов двинутиися, распустил в дома. Теди розказавши оному товариству по их домовках розийтиися и сам з подручными своїми дня сего, на даті менованного, мiю рушити з Лубен ку Пирятину. Жадаю прето и в. мсти м. пна: хтiйте товариство сотні Чигириньдубровское, якие при боку в. мсти мосцівого пна на службі военной застають, распустити по их домовках, защажуючи на иншую вперед грядущую военную потребу.

О що велце в. мсти, м. м. пна братерско просячи, его ж неизмінной полецаю мя ласце, застаючи назавше в. мсти, м. мс.пну, всего добра цале зичливый прте-лем и братом до услуг поволний их црского прес[віт]лого влчства Войска Запорозского полковник лубенский Леонтьий Свічка.

Дат з Лубен октобра 6 року 1693».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14252. Автограф (?)).

№ 10

1697, червня 25 (15). – Лохвиця. – Лист лохвицького сотника Мартина Мартоса до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный пане гетмане, велце мой милстивий пане и великий добродію.

Прибувши я з поважним интьерцизним на млини полку Лубенского от велможности вашей мні данным універсалом, презентовалем пану атаману и всей старшине лохвицкой, что панове старшина лохвицкая и похвалила. Еднак кдим Троцькови Пестичови вельможный пне показал, тот яко живо віри не поймуючи, мовил: «А чему ж до мене особливого пньского писма не маш?» Зачим велможный милостивий пне, любо не хотілос велможности вашей потурбовати, еднак тое мя зневолило, же закупленьню моем не поймует віри. Другое. Кгдим запиталем его чи мiет от велможности вашей на млин свой оборонний універсал и жеби кди прийдет час тому, мірочьку доход войсковий зо млина его брати, упомонулься он своего анімушу, отказал мні, же хоч и універсалу не маш, а з млина моего доходов не будеш брати. До того велможности вашей ознаймую, иж еще у Гудимах млин на его идет; не відаю чи за відомом вашей рейментарск[ой] милости чили нiт. И через таковые его поступки по указу велможности вашей ревизию по вьсіх млинах полку Лубенского чинивши, что на него о[...] все списавши, вслiд до велможности вашей посил[алем?], а на сей час млстивому баченю отдавши, естем велможности вашей пна моего велце милостивого найнижший слуга и подножок Мартин Мартос.

З Лохвиці юня 15 року 1697».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14460. Автограф (?)).

№ 11

1697, серпня 7 (липня 28). – Жердев (?). – Уривок з листу наказного полковника і обозного переяславського полку Леонтія Потаповича (Панкевича).

[...] копия ясневел[можного] и его мил[ости] пана гетмана з універсалу его панского виписанная горлом страшит, абисмо с полком по Успеніі ораз становилис до боку его мил[ости] п. полковника миргородского на Орл [...].

Леонтий Потапович, обозный и наказный пол[ковник] переясловский.

З Жердева (?) 28 июл[я] 1697 року».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14459. Автограф (?).

№ 11а

1694, грудня 21 (11). – Понорниця. – Лист понорницького сотника Нечипора Савченка.

«Мсци пне полковнику комонный, велце мні мсци пне и ласкавий добродію.

При поволности услуг моих поклон мой звиклый в ласку в. мос. мос. пну залецившы, доброго здоровья от Гсда Бга веспул з єї милостю пнею и со чади зичу в долготу дний заживаты при щасливом повоженю. При сем покорную мою прозбу до млствой ласкавости в. мс. мс. пна вношу за рожоным братом Алексієм Гаврилченьком, Олешка небожчика того Гаврилченька дядком их рожоным Олихвіром Обуховским, жителей понорницких, которые, зачувши о небожчику Олешку, же юж преставился з маловременьного сего жития на вічную памят, з Бжия росказаня, оплакавши его, небожчика и помянувши як црков православная в себї содержит з повинности своєї пртелской, пришедши до мене з жалем немалим, ба и со слезами, просячи абым им дал писмо для увірення до в. мс. мос пна, же оны в покревности таковой найдуются. Що я, добре відаючи, же так ест, а не иначе в тот способ за ними и причиняс, рач в. мс. мсци пн. оных як близьких в крві не отпустить тще з позосталих вещей небожчикових з побожности своей, на чом будет милосердие вше пньское, що за дшу его що нїм (?) сиротам бідним на памят крвеного и рожоного их. А оны повинни за его дшу Гсда Бга благати и діти их, поки живота их на сем віку будет. А за в. мс. мос. пна и доброд. Отримавши милостивую ласку, должествуют Гсда Бга в Тройци Стой єдинаго маестат благати за доброе вше здорове и многолітное при щасливости пановане. О що и повторе в.мс. мости пна и добродія моего низко поклонившис, покорне прошу: не остав прозби моя для тых сирот. Гсд Бг будет в.мс. нагородою стократно за таковое помирковане и поділ побожний им, сиротам, бо тилко в них було отца и добродія. А я за дознанную в прошеніи моем ласку ласку (написано двічі – Ю. М., І. Т.) готовим застаю навсегда отслужовати и естем в. мсци, моему мсцивому пну и ласкавому добродієви, цал всего добра зичливий и поволный слуга Никифор Савченко, сотник понорницкий.

З Понорници декаврия 11 д. 1694».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14487. Оригінал).

Документи інших фондів НБУВ

№ 12

1639, березня 28 (18). – Чернігів. – Випис з чернігівських гродських книг, який містить акт розмежування Ніжина, Дівиці й Носівки (регест).

«Випис с книг кгородских воеводства Черниговского.

Року тысяча шестсот тридцат девятого месяца марта осмнадцатого дня.

На уряде кгородском в замку его корол[евской] милости черниговском передо мною, Миколаєм Дубницким, на тот час наместником воеводства Черниговского, ставши очевисто у книг кгородских черниговских урожоний пан Крыштоф Кгаевский именем ясневелможного мл. пана Миколая с Потока Потоцкого, воеводи брацлавского, гетьмана полного коронного, енерала подолского, каменец-

кого, лятчевського, нежинського etc старосты, подал пер облятам акты чотыри комисарские с ограничения нежинского, печатми и подписами рук ясновелможных, велможных и урожонных их мл. панов комисаров сеймом прошлым на успокоене дифференций граничных стверженные, которые то акты або декрета комисарские оригиналы уже и до книг подкоморских суть пред велможного его мл. пана Адама з Брусилова Киселя, подкоморого черниговского, старосты носовского, яко сусцептя руки его мл. на тих оригиналах сведчит вписанные и так ся в собі мают:

(далі йде текст латинською і польською мовами, котрий подаємо у вигляді регесту – Ю. М., І. Т.)

Ми, послані королем і Річчю Посполитою для розграничення власності замків і обивателів Чернігівського воєводства, визнання «прав і привілеїв кожному зокрема». Розмежування починається з Ніжина, «на місце згадане, Сальну (Salpa), Дуброву (Dąbrowu), де землі ніжинські, носівські і биківські зійшлися, і тут ніжинські беруть свій початок». Ми приїхали сюди на призначений час, щоб розглянути позов Потоцького до Адама Киселя. Представники позивача предявили документ, текст якого наводиться:

Мартин Калиновський, чернігівський воєвода, Олександр Пясочинський, київський, Улановський, Миколай Косаковський, чернігівські каштеляни і старости, Щенни Вишел, подкоморій новгородський, Анджей Косаковський, чернігівський, Миколай Кисіль – новгородські хорунжі, Станіслав Пясочинський, суддя, Якуб Война Оранський, підсудок, Миколай Солтан, писар судовий земський, чернігівські урядники комісари вельможному пану Адаму Киселю, чернігівському підкоморію і носівському старості. Повідомляємо, що до нас, комісарів до розграничення, визначених ухвалою минулого сейму, також до присудження реституції, доходять відомості про певні розходження між Дівицею й Носівкою, володінням Потоцького, та містом Ніжином. Прагнучи це заспокоїти згідно старого опису кордонів міста Ніжина, ми призначили розгляд справи на 9 грудня 1638 р. Вимога предявити Потоцькому документи й свідків.

30 грудня 1638 р.

Ми провели кордони і насипали копці від Сальни й Дуброви до Плоскої Могили. Ніжин представляли Дмитро Кузич, бурмистр, і два райці Ян Бучинський і Олекса Кудря. Був також возний Ян Сеницький з Ніжина. Від Плоскої Могили витікають дві річки: одна тече до Удаю в правий бік, друга – вліво до до містечка Дівиці і впадає аж у річку Остер. Ці дві річки називаються Дівицею. Ці річки згідно попереднього комісарського розмежування розділяють Носівку й Ніжин. Тут ми насипали копці. Лосинівка належить до Носівки, а в правий бік землі, які тягнуться до Талалаївки і Ніжина аж до ніжинського мосту, а з містечка Дівиці найближче до р. Кропивни. Зліва – дівицькі землі, справа – кропивенські й ніжинські. Над р. Остром, а потім над Плоським болотом аж в половину цього болота до останнього копця з Ніжина, поставили 9 копців.

«Которые то вси чотыри акты и декрети комисарские ограничения усих чотырох стен (?) месте Нежина, так яко афференс потребовал, уно волюмине до акът нынешних кгородских черниговских суть вписанные. С которых и тот выпис одного акту стороне требующой и аффектующой под печатю кгородскою черниговскою ест выдан.

Писан в замку черниговском.

Корикговал Турчынович».

(НБУВ. ІР. Ф. II. № 18432. Копія кінця XIX ст.).

№ 13

1671, березня 11 (1). – Борзна. – Запис в міських книгах про обрання писаря.

«Року 1671 місяця марта 1 дня.

Тарас Забіла, сотник.

Мы, уряд наш борзенский, Тарас Забіла, сотник Войска его црского прес. велич. Запорозкого борзенский, Семен Козаченко, атаман городовий, Плющ Гаврило, войт, Дмитро Дмитро (написано двічі – Ю. М., І. Т.), бурмистр борзенский, так же мешчане Данило Крамар, Андрій Прасол, Григорий Проскурня старий и многие посполитие люде зацние, обиватели борзенские, чинимо відомо и акти- кум до книг міських, ижесмо новообрали писара всему місту Емелияна Середови- ча и поступили из диму посполитого члвіка по шагови, а который называется Войску Запорозкому товаришем, теди по полтораку, а из усей сотні на що для ві- ри певной велілисмо в книгах записат. Що ест и записано року и дня виш опи- санного».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50902. Тогочасна копія).

№ 14

1671, квітня 16 (6) (?). – Борзна. – Купча.

«Року тисяща шесот сімдесят первого місяця апріля дня 16 (6) (?).

На вradі нашом борзенском, передо мною Тарасом Забілою, сотником бор- зенским, пред Семеном Козаченком, атаманом городовим, пред Гаврилом Плю- щем, войтом тамошним, Дмитром Федоровичем, Андреем Савелиевичем, бур- мистрами борзенскими, и при битности людей зацних пред Игнатом Савелиеви- чем, бурмистрами борзенскими, Иваном Савелиевичем, (...) Пивоваром, Гриц- ком Кулиничем (?), становши очевисте Ефимия Кондратиха зезнала тие словы: ижем доправила свое діти притомние сина из дочкою а на йменне Демяна и Ма- риню в своем кгрунті в той способ, же зять на ймя Трохим по збуреню города под час московщини постановил на моем грунті будинок своим коштом, докла- даючи и тепер юж нехай вічними часи я при Трофиму, зяті, кгрунт оний, на мене приналежитий, пускаю тож в посесію зятеві, а синові Демяну своєму наказую, абы половину плещу того Трохим заплатил, и що видячи Трохим, а слушаючи матчиних слов, и сплатил талярей тринадцат готових грошей. Знову оний Тро- хим за свою працу міуючую комору, в ринку стоячую окном против колоди и пу- даше (?) напрод з Мойсієвим стояче Демяну в посессию подал. Волно так ему, яко то своим дискеровати. На що для віри ліпшой просили уряду обі сторони, абы было прийнято тая реч до книг міських, же иж на часи вічніе о том розніх (?) не повинен ниhto з межи них болш турбації вщинати и так за потребоу тих сторон велілисмо в книгах записати. Што ест и записано року и дня вишей пи- саного».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50902. Тогочасна копія).

№ 15

1671, травня 12 (2). – Борзна. – Запис в міських книгах, який містить купчу.

«Продажа плещу (...)».

Року тисяща шесот сімдесят первого місяця мая дня 2(?).

На вrad наш борзенский пред Тараса Забілу, сотника борзенского, и пред Семена Козаченка, атамана городского, Гаврила Плюща, войта тамошного, Дмитра Федоровича и Андрея Прасола, бурмистров борзенских, становши Роман Баришполец, обивател курінский, объявил тие слова, иж я продал плещ свой пану Демяну Кондратовичу, жителю борзенскому, стоячий подле Андрея Проскурні, а напротивко Семена Козаченка в Пробитой улиці, за коп тринадцет готових гро- шей без ползолотого. И так гроши отобравши, мовит тие слова: я отдаляю себе и жону и діти вічними часи от того плещу и пускаю ему в посесию. Волно ему яко то своим власним дискеровати, продати и на який хотячи пожиток собі оберну- ти. Що таковую мову мівши, прохали нас, уряду, обі сторони яко Роман, так и Демян, абы било записано в книгах міських для віри ліпшой. И так за потребоу- нем ест и записано».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50902. Тогочасна копія).

№ 16

1671, серпня (?) 14 (4). – Борзна. – Купча.

«Року 1671 місяця августа (?) 4 дня

Продажа млина Лескова остатнего Кустовского Ивану Водовозу.

На вradі нашом борзенском пред Тарасом Забілоу, сотником борзенским, пред Семеном Козаченком, атаманом городовим, Андреем Семеновичем, войтом тамошним, становши очевисто Леско Семенович, мелник бывший греблі Кустовской, ясне и явне доброволне, без жадного усилованя признал в тие слова, мовячи: иж я, панове, ач маючи приржоним правом отчистим греблю, лежащую верху реки Борзенки, на Кустовцах в держаню своїм вечистом не пінную и в жадной сумі небожчиком отцем моим и мною не заведенную, а не могучому видолети (?) за примусом недостатков моїх, абы міли на двох лотоках два млини з двома каменями виставити. Теды учасником собі приймуючи славетного пана Ивана Водовоза, продадем ему половицу греблі моей в року 1660 девятом в місяці февралі, шестом дні за зол. сто сполна личбы и монети литовской. И тепер юж виш писаного року июня, не хотячи в Борзні мешканя міти, продадем и другую половицу зо млином моей роботи, працею и коштом збудований, з одним каменем уступами просяними и из валушними, так теж и из гаем, стоячим по той бок греблі от поля с приїзду от Стрілников, продадем за полпятараста зол личбы и монети литовской пану Ивану Водовозу, сам себе отдаляючи вічними часи и изрекаючися с приятелями своїми, близкими и далекими. Волно, мовит, оную греблю в держані тримаючи зо млинами, яко то за свою працу купленою, диспонувати яко хотячи на ліпший свой пожиток оборочати так от ему самому, яко и потомкам его по нем. Уряд, вислухавши признаня як от Леска Семеновича, мелника бывшего, без усилованя и без жадного примушеня по своей воли доброй, а видячи и могоричников, при которых торг и постановление было: Василия Шовгеню, Василия Якововича, Филипа Нагорного и многих людей зацних, варует под утраченъем совитости тоеи сумы данное за оную греблю зо млинами и под заплаченъем совитости накладов тысячу коп стороні и належному урядови. Если бы з Лесковой руки хто колвек мілса озвати и о держанъе спокойное, за свое гроши купное, Ивана Водовоза турбовати. Волно юж Водовозови спокойне оногo з греблю шафовати ему самому и потомком его на вічистие часи. А при таком обварованью за потребованъем стороны так, як ся стало, до книг міських веліл записати, што есть и записано року и дня вишей писаного».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50903. Тогочасна копія).

№ 17

1673, лютого 12 (2). – Конотоп. – Купча.

«Копия з купчой на хутор Скибенский.

Року Бжого тысяча шестсот сімъдесят третього мця февраля второгонадцят дня.

Передо мною, Феодором Сулимою, на тот час державцею городовим конотопским, и пред нами врядом конотопским, и меновите Иваном Жданенком, сотником конотопским, и Гаврилом Клименком, атаманом городовим, и Романом Коломийченком, войтом конотопским, Иваном Федоренком и Мойсієм, бурмистром, и при том будучи славетно урожайный пн. Яков Лизогуб и п. Тимофій Радич и п. Юрий Харевич и Василий Парпура и Григорий Кривецкий и при Семену Зимовцю, атаманом курінним, и при п. Стефану Сулімі и при Семену Мученику и при Супруну Романенку и при Мелешку и при Ивасенку, обивателей конотопских, и Панком Петренком, атаманом шепеловским, и при инних людей на тот час било немало зацних и віри годних, ставши пред нас, звиш именованных особ, очевисто, явно, ясне и доброволне Гарасим Скиба з жоною своею на имя Любка, обивател семеяновский, мовил так:

Мсці пнове уряд и всі особи зацние. Нехай будет явно Бгу и вам свідомо, иж продадем славетне урожоному п. Феодору Кандибі став з млином, в яком млині кол дві, коречники по дванадцет пядей, а третья заставка ялова и лісок низ

гребли аж за ярк до поля Примакового от міста, а от Вязовки з другого боку греблі гайок и що ест до поля пахатного и сіножати около гайка мое власное, нікому непенное и незаведенное ні в чом и тое продадем у вічност п. Феодору Кандибі, жоні и потомству его, вічне у посессию подаю за готовую и певную суму золотих осмѣсот сполне монети доброй. Теди я их възвзяши суму до рук своїх, отдаляю сам себе, жону и дітей своїх всіх, так теж и жадних приятелей и крєвних моіх вічними часи, иж не повинен иміет ні в чом за оний став и що звиш наменилем вічними часи турбовати як самого п. Феодора Кандибу, так и потомства его. Волно п. Феодору як своїм власним завідоват и пожитковат на свою користь оборочати як хотя, не міючи ни от кого жадной перешкоди и турбації. На що я, звиш речений Гарасим Скиба, для ліпшой имовірности и певности пред урядом и особами звиш писанными подаю п. Феодору Кандибі оное писмо мое врадовое з притисненем звиклой печати врядовой и подписом руки писарской.

Діялося в Конотопі року и дня звиш писаного.

Звиш писання особи. Яремій Вилянець, писар конотопський, рукою».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 57826. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано три кола, всередині яких написано «печат»).

№ 18

1676, серпня 6 (липня 27). – Лист гетьмана Івана Самойловича до царя Федора Олексійовича.

«Божиею милостию (далі йде царський титул – Ю.М., І. Т.) Иван Самойлович, гетьман з Войска вашего царского пресвітлого величества Запорожским, пав до лыца земного пред пресвітлым вашим царского величества маестатом у стопи ног, смиренно чолом бью. Иле колвек тими днями мілем у себе відомостий от (!) неприятелских бусурманских оборотах и Дорошенковых упорных завязотях, и пойманных разных языков, все тые до вашего царского пресвітлого величества з моей звиклой повинности з языками через умыслных посланных моих послалем. Зачим и тепер якие мене о том зайшли новины он полковника лубенского, таже и од полтавского и з Коша од Ивана Сірка, атамана кошового, и од всего Войска Запорожского Нызового, теды и тые до вашего царского пресвітлого величества при листах их помененных особо через почту посылаю для увідомления, з которых п[о]розумівшися, же Дорошенко з бысурманы знову взравши (описка, має бути «взявши» – Ю. М., І. Т.) ликгу, а без мало чи и не з запорожцями, настренчил свой злый замысл на сей бок Днепра неприятелским способом уторгнути; прето з чулости моей маючи сам завше пилное око, и будучи готовым зо всіми полками на одпор оному розказалем полковником подніпрянским з выборным их товариством комонно стати поблизу Днепра, каждому у своем полку на певных містцах, так и комонному Мовчановому полку, который през всю весну накрывался (описка, має бути «найдовался» – Ю. М., І. Т.) на становиску у полку Черніговском и Стародубовском, и иньшим всім охочим людем туда ж к ным для помочи велілем надблизити, жебы ставши неподалеку, себе остерегали, а звлаща под теперешние робочые часы сего малороссийского краю, и провідуючи о далшых замыслах неприятелских, мні ознаймали, од которых якую вперед буду міти відомость, днем и ночью не омешкаю вашему царскому пресвітлому величеству ознаймовати. А тепер тое наменивши вашему царскому пресвітлому величеству, тут же жал мой незносный прекладаю на Петра Рославца, бывшего полковника стародубовского, который власне подобно намовившися з неприятелскими сторонами, без данья од мене жадние и наименшие ему причины, хотіл замешкане яковое тут учинити, бо ставшися цале мні и всему Войску Запорожскому городовому противником, и людей зацных полку своего до того приводил, жебы рейменьтови моему не повиновалися. Людцкая однак справила то ростропность, и ку своему добру посполитому зычливость, же его превротное рады, не слухаючи, до мене одозвалися з своим неодмінным послушеством через значных своих присланных особ, и давши о его нестатку відати, про-

сили мя усилно о позволене на обранене иньшого собі полковника. Зачым и я, хотячи жебы оны непорушно при первом могли зостават и порядку, позволил им ведлуг давного звычайу войскового з межи себе обрати кого злюбят полковником. Он затым вдячи, же в нарічьи своїм к замыслу омилился да вся з тым на потом чути, же міл удалися, забравши всі знаки войсковые, до вашего царского пресвітлого величества к Москві. Который кгда там прибувши, міл бы що неслухного перед наяснійшым вашим государским маестатом клеветати, прошу покорно вашего царского пресвітлого величества, жебы ему не вірено, овшем жебы его яко розорителя покою святого добре там придержено до розправи, для которие вскоре до вашего царского пресвітлого величества особу якую од себе значную з щирским (?) чолобытьем моим выправлено. А на сей час притом полекаю на вашей царского пресвітлого величества милостивой ласце.

З Батурина июля 27-го 1676.

Вашого царского пресвітлого величества вірный подданный во віки неоступный и слуга найныжайший Иван Самуйлович, гетман Войска вашего царского пресвітлого величества Запоровского».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 18373. Машинописна копія. З машинописного заголовку: «Малороссийские подлинные акты 1676 г., июля 27, № 349/334». Запис біля печатки: «184-го августа в 4-й день через почту с калужским стрелцом с Андрюшком Барышниковым»).

№ 18a

1680, травня 26 (16). – Свято-Микільський Рихлівський монастир. – Лист ігумена Луки Григоровича до полковника Іллі Новицького.

«Мні велце ласкавий мсци пне полковнику Войска его [црского] прсвітлого величества Запоровского комонный, доброд[ію мой великий].

Писалем по килка разий писмо мое до в. мс., моего мс. пана, просячи на пра[здник] стого Николая, на которое жадного skutчного респонсу не одержалем, т[о] так розумію наша негодност, а в. мс. мс. пна забавы военние то спра[вити] могли. Зачим тое блгоугодное Гспдви и Его угодникови діло часу свое[го...] поволнійшого поветовати рач доброд[ію] мой покорне прошу. Под час бытности нашей в Батурині розних особ мовы до ушу в. мс. пана носилися, межи которими и я промовилем. На оние в. мс. мс. пан з ласки своей его милости пану и пастыру цугового білого коня дати приобецал. Зачим тепер по указу его пастырской милости и в пиной моей потреби в Чернігов о середі, даст ли Бг, виежжаю, тую вашу обетницу през мене его пастырской милости виполнити чи не можная бы. При котрой [...] ведлуг проможности моей от в. мс. мс. пана поклонитися могу. А на сей час з оним же моим поклоном в неотмінную любов и ласку в. мс. мс. пна полецаюся покорне и назавше застаю в. мс. моему мс. пну и [великому] доброд[ієві], всего доб[ра] зичливий слуга и уставичний б[гомолец] Лука Григориевич, [игумен, з братією].

З мнстра сттля Хва Николая Рыхловского мсця мая 16 1680».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 14552. Оригінал ушкоджений).

№ 19

1689, лютого 26 (16). – Стародуб. – Купча.

«Року тисяча шестсот осмьдесят девятого мсця февраля шестогонадцят дня.

Передо мною, Тимофієм Алексієвичом, полковником Войска их црского прес[вітлаго] влчства Запоровского стародубовским, ставъши очевисто Дороха Гучонок, житель Буди Рохмановское, ясне и доброволне признал, иж кгрунт свой пахатний власний, никому ни в чом незаведенний и непенний, з синожатми и з сноповщиною, з двором, з будиньком, з гумном, з огородом, в той же Буді найдуючийся, за певную суму грошей, то ест за шистнадцять коп литовских доброй монети, пну Василю Михайловичу, товаришови войсковому, жителеви села Борознина, на вічност продал и пустил от которого то кгрунту всего, пахатного и сіножатного, он, Дороха Гучонок, себе самого, жону дітей, близких и далеких

кровных своих в вѣчне и в неотзовные часы видидичует и отдаляет. Волно ему, Василию Михайловичу, оный кгрунт, яко свой власный, кому хотя дати, продати, даровати, заменяти и на який хотя свой пожиток обернути. Счо для ліпшої моци и твердості сее добровольное Дороха Гучонка продажное признание потребуемой стороны, то ест, Василию, при печати з подписом руки моеї даю.

Писан в Стародубі року, мсця и дня вижей писанного.

Их црского прес[вітлого] влчства Войска Запорозского полковник Тимофій Алексієвич. М. П.

(С подлинника)».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 18432. Копія кінця ХІХ ст. Зверху у документу запис копіста: «Купчая, совершенная перед полковником Тимофеем Алексеевичем, на продажу Дорохом Гучонком, жителем Буды Рохмановской, грунта Василию Михайловичу, товарищу войсковому, жителю с. Борознина, за 16 коп 16 февраля 1689 года»).

№ 20

1689 вересня 13 (3). – Москва. – Жалування грамота царів Петра І, Івана V (регест).

«Копия з подлинной грамоти их црского величества.

Бжиєю млстию (далі йде царський титул – Ю. М., І. Т.) пожаловали конопского сотника Федора Кандибу, повелели ему дать сию нашу [...] жалованную грамоту на село Куриловку и на слободу Кандибовскую. Для того прошлого от создания мира 7197 (1689 – Ю. М., І. Т.) году бил челом нам он, Федор, что в прошлых годех служил он отцу нашему [...] Алексею Михайловичу [...] и брату нашему [...] Феодору Алексеевичу [...], также и нам[...] служит, не щадя головы своей, против неприятелей крста стого в Чигринских и в иных во многих, также и в прошлых во 195-м и во 197-м (1687 и 1689 –Ю. М., І. Т.) годех во обоих Крымских походах бил и за сие ево служби [...] гетман Иван Стефанович Мазепа дал ему, Федору, в Прилуцком полку село Куриловку до слободу Кандибовскую, а [...] наше величество [...] – сею ншу[...] жалованную грамоту [...] в [...] Москве [...] 7198 мця сентевря 3 дня [...]».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 57826. Тогочасна копія).

№ 21

1691, травня 1 (квітня 21). – Борзна. – Запис в міських книгах, який містить купчу.

«Випустошіне гаю его мл. п. пол[ковника] ніжинского Стефана Забіли од Конашовцев Максименков.

Року тысяча шестот девятдесят первого місяця апріля 20 первого дня.

По розказанью добродія ншого, его мл. пна полковника ніжинского, мсцивого пна Стефана Петровича Забіли для нижей справи мененное ос(...)» подлуг отчистого гаю или притомного купного в суместо там же об меж Процика Світличного, конашовского жителя, лежачого. Мы, зсланные, Петро Макарович, атаман городовий, Андрей Шеверня, хоружий сотенный, Васил Бакало, значный товариш, Федор Романович, писар міський, подлуг того же близко окопу старожитного, завладілого од килкодесят літ, в держанню міючое до самое Дочи болота без жадного уступу и шкоды ненарушне в цілости оставал. А тепер в том держанню лежитого гаю самоволне одважним уступом за свой власный менячи Максименьки небожчик Микита и Борис, жителе конашовские, завладівши и посідши (?), вперед самы уезлом (!) спустошенье вирубом чинили потайным акы крадежным способом. А потым на вируб с кляку Аньдрею Шеверні, хоружому, витяты запродали. Его млсть пн. польковник ніжинский, узнавшись таковой шкоды и спустошеня своего притомного власного гаю, здаючися на стороны старожитные люде подошлие в літех жителей конашовських, котрие добре свідомие тых кгрунтьов и гаев кому од давных літ міли оставати и служили в поссесией кгда

сполъне з нами на тые містца выехали Иван Проценко, атаман Конашовский, Иван, войт, з значьними людьми тамошними ж, то зараз постановившись Харко Набережный, будучи подешлих в літех, признавал, таким дукоментом (!), як еще, мовит, блаженной памяти отц Василий Красовський, протопопа борзеньский, в держаню своим мил тот гай, а Харко на тот час в небожчика потопопі у опеці за дитину притомную оставал, на то, и нас зсланных виш мененных особ и конашовских старожитных жителей мененного Ивана, войта, Андрія Кушнера. Кгды по завоженю напрод оглядівши по тому и узнавши, кгды Харко Набережный и Борыс Максименко посідач гаю за ными ишли и нам знаки старовічные показовали, узавшы од рову пнского и до окопу Процика Світличного, поміжника. Потому ж при знятю старожитных людей як куды нас заводили, туды и знаки накаяковали стятіе на дереві. Там же при нас, висланных мененных, и конашовских жителей признаючи Борис и Никитиха Максименковая за визнанем людским, поневаж им неналежно было притомностю в держаню міти собі, так и тепер правом отдаляючися, не хотят оным завідовати и уступу міти, опроч часты своей там же близ гаю лежачого, домовляются що їм притомности належит; зась шкоды за вирубок часты немалой того гаю, оглядівши з тыми ж людьми конашовскими спускаючися на их увагу, шацунок чинили якобы на коп осм, то еще на увагу пнскую здаючися тих уступьцов и посідачов яко недобрих обьвинивши, до росправи слушнійшой до книг міских записат велісимо. Што есть и записано».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50902. Тогочасна копія).

№ 22

1700, грудня 10 (листопада 29). – Конотоп. – Купча (регест).

«Року Божого 1700 місяця ноеврия 29 дня пред нами, урядом конотопским, а меновите предо мною Феодором Кандибою, обозним полковим ніжинским, и Семеном Зимувцем, сотником на той час будучи наказним конотопским, Игнатом Макухою, атаманом городовым и Гавришем, войтом, Гаврилом Плаксенком и Андрієм Ярмировым, бурмистрами, ставши очевисте, явне, ясне з доброй волі своей без жадного примушення Степан Наталченко с женою своею Оленою Ювфимовною и при нем же будучие брат Степанов Гарасим и Иван, син того ж Степана...».

Продаю млин панам Григорию и Матвію. Це діялося при о. Димитрію, священнику Юрїївському конотопському, Кирилу, ніжинському крамарю, та інших.

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 57809. Копія XIX ст.).

№ 23

Не раніше 1715 р. – Конотоп (?). – Скарга Андрія Кандиби до гетьмана Івана Скоропадського.

«Доношу вашой панской велможности в крайней мні діючойся нужді и разоренїи таковое извѣстие, иж почтенний его милост гспдн Василий Феодорович Салтиков, полковник, в прошлую сюю среду прислал своего прикажчика вязовского з драгунами в селце мое Кандибовку, здавна отцем моім літ тому из пятдесят ест осаженное и за моего владіния грамотою монаршою стверженное, одобрал на себе з кгрунтом, двома ставами и млинами, гай, сіножат и поля, повідаючи будто Кандибовка на землі, до Вязовой належачой, поселилас. А прежде сего поміщики вязовскїи Скрипицин и иние до моего кгрунту не интересовали и не своїли, что их есть земля, навет еще имію сім дворов, купленных у Вязовом з кріпостмі, не чинили мні перешкоди. А тепер когда он, гспдн полковник Салтиков, чи насилно в Скрипицина тую деревню достал чили яким подобием иншим до себе привернул, зо всего мене вижил и провиянт уже прикажчик на его особу избрал. Прето умилосердис велможний пане, ратуй мене в таком разоренїи, ижби тое селце Кандибовка при мні знайдовалас по прежнему зо всім моім кгрунтом, бо отнюд нігде мні тепер подітися з статком и сіна узяти. А даст Бг дочекати весни и будет велможност вашой панской висланий и рассмотрит, ежели ему належатимет земля, уступ-

лю по розиску, а нні и повторе велможности вашей панской о призрітелный рес-
пект прошу велможности вашей панской нижайший слуга Андрей Кандиба».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 57824. Тогочасна копія).

№ 24

1720 (?). – Лист Опанаса Петрунченка до гетьмана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пане гетмане, велце нам премилостивийший пане и великий добродію.

Уже по отезді моем тут будучи в Глухові з поважним листом ясневелможности вашей прибулем в дом свой аже по звиклой злости пн. сотник на мене, убогого члвка, и старшина его також ненависна, если на кого он покажет, так писар его пришлет слуг міских пограбят можчир (!) мосянжовий без битности моей, за которий дадем коп осім, а то за церковный двор, в котором людовница. И тот двор тилко закупили на сей рок у его ж роженного брата отца Прокопия талярей за десят и много хто держал, не оплачивал погребщини тоей, тилко на мене насіли, и тот можчир отошлют в Чернігов аби вовся пропал. Еще на довліет ему, пну сотникові, же и так мя пригубил на килкасот золотих розними утисками и гонением. Але нарочно в сей час потреби, яко в себі міст, оная людница по весні и завод зо мною повщал пн. сотник. Люду, що навозил, то потал пива варов чотири сквасил, меду тож купилос било, то и тое до шкоди пришло и не ставилем болгоду (!), збавил своїм гонением и утисками. Зачим ясневелможный и премлстивийший пане прошу плачливе з кривавими слезами, абы болш уже збитков и тяжких долегливостий не поносил нам пн. сотник, бо отнюд невозможно закрытиса от фортелного наступства, як не окажется млсрдие всше панское на мене негодного подножка, то разві в світ за очима пойти. А як просилем в первой суплици ясневелможности вашей, абим знайдовался пот протечиєю сильной и мощной власти вашей, так и тепер по стокротне со слезами покорственно прошу и в походах войсковых тож могл би найдоватися. За що ест и должен за щасливое и многолітнее пановане и за ввес пре височайший дом Гспда Бга благати.

Ясневелможности вашей пану найпремилостивійшому и добродіеву нижайший подножок Афанасий Петрунченко.

При суплици докладая ясневелможности вашей, иж пн. сотник сим пунктом причепился до мене на завод в той способ.

Сей осени взяли сукна тонкого локот пятнадцат у пна писара полкового [...]вского же он мене просил, абим за оное сукно лисиць ему достал у Дніпр [...]ез]дилем тогди в тую сторону. А на потом п. писар остерегавшись, же узят [...]будку напасат юфтою обита и окована, зо всім коштует мене [...]цят не заведена ему ни в едином шелягу. Втим пн. писар согласив[...] сотником, аби оная будка вотще пропала, яко так по согласу и в справ[...]. Которую будку и листи маю от пна писара, аби его даровал и з яких [...] дойшло в руки, то первій пн. писар присилал позов до мене его [...] пна пана полковника в рукам сотницкие, а п. сотник удержавши [...]ко описует до его млсти пана полковника, же не слушаю. И так разов [...] трох писал пн. полковник, аби гроши привозил албо лисиці то всі [...]жавал, абим я[...] привести до згуб и неласки пна полковника як ціна то[...] усі сполна оное сукно заплатити, а будку остановил. Того ради при упори стал за оную, то не без того, же еще и до будки приложи[...]вья и худоби, на що и завод сей з того повстал. Зачим ясневелможности [вашой...] прошу, аби оная будка нагорожена была міні, убогому члвикові, чи от писар, чили от пна сотника.

Другая неласка и неприязнь пна сотника, але ціле утискивают, аби не[...] бит в той способ. Прибудут в город нш великороссийские люде члвк [дві]сте, то початком в убогий дом мой поставили прапорщика коний с пол[...], а члвк дванадцат. Теди просилем атамана и бурмистра, аби звели з дому [...] все до четвертого дня рознесли, бо велце збитки чинили, а тая москва [...]ску гоїлися и як великая улица всі доми порожнювали и вал[...]кой утрати при[...].

А що виписалем збитки, же починили не тилко в моем убогом дому, але и во всем городі. Хотіл прислужитися пну сотникові и їздили в Чернігов з суплікою, в якій виражено оных збитки. То не тилко в тот час не дали пнове уряд помочи, навет козака ані коня, сам собою един и конем своїм. И за тое в неласку пну сотникові впал, але люде, в громаді будучи, договорували старшині ув очи непорядок их. Атаман з двора пна сотника не виходил, а бурмистр и вуйт наказний тож безпечне мед шинковал в дому своем, окупивши себе міскими грошми, дал поклону талярій двадцат. А людей в смерть позабивали, худоби на вози брали, кгвалти бгомерзкие чинили. Теди ж за старанем его млсти пана полковника черніговского и его млсти гспдна комеданта черніговского Ивана Ивановича ездилем в Седнев з приданими рейтарами и там трусили сами они вози свої и много доброго позносили. Тилко ж я по чому могл бы чужое познати доброе, а пнове уряд міні на злуст [...] стали до мене принамній у Седнев, жеби свої коні и рабунки познавш[и], отбирали. Так у нас и завше таковие порядки в городі ведутся. Уже в сей час о средопостной нділ тож москва пришла в город. Зараз пн. сотник пред оной москві позбирал цехмистров и жадного до туремного казал д[ати], аби дали золотих по десят, яко и мусіли дат будто на поклон, аби минули город[...] аж гроши вибрал и дня четвертого вийшли з города.

Еще ж премлстивіший пане доношу відати при своїй суплици, що тилко я знаю кривди и долегливости нам, граждана, от пна сотника соснищкого:

Знатного міщанина Сидора Хвесенкового, зятя его ж сина, без винни всякой щось за причину ведрал (!) Под час пресвітлого празника Воскрсения Хрства так рок (?) первий осадил в турму против самого дня пресвітлого и сиділ тую ноч, а на самий празничний днь, уже в вечор, отпустил, а на завтрий день Бгородичний ж не втоливши своіе ярости, пн. сотник веліл, поймавши, положити пред ратушею посред міста, киями бити. Где сиділ один на голові, а другий на ногах, а два по боках с киями, яко отц и matka кривавими слезами омивали ноги пна сотника, горко плачучи, просил, би не бил и безчесне аби не задавал [...] години дзигаровой ледве на поблічном місцу и не могли упросити, аж ко[заки] крикнул з великим жалем и з договором (?), що ест за вина на том члвку, же та[кую...] світскую серомоту терпит и великий страх и кгвалт. Тогди уже у [...] гнів пн. сотник и мусіл отпустит, же люде не дали и и сей (?) члвк [...] же бите з суплікою д[о] ясневелможности вашой. Тил (?) не могл оса[...] яко гандлевий члвк ярмарку прилуцкого, а просил аби сей пус[...]тил] був ясневелможности вашой, а к тому многие люде очекива[ли...]дия вашого пнского висланого просят до города, Бга боячого члвка, аби [...]кри]вди и долегливости и утименження людские были знатне донесено велможности вашой.

То ж Стефан, сніцар, которого зненавиділ пн. сотник за тое яко убог[ий...] стал о собі промисл чинити, лиодъничку збудовал и пива щос з[гото]вавшись в людий уставил. Пн сотник, прибравши способу як оного погубити, аби не розвивался, пошлет свого атамана лио[до]вні побрат. Що перший, плачучи, просили атамана, аби не брал [...] упросити, а напотом жона его осмілившись, ставши при впорі н[е...] люду. За тое винним учинивши зараз казали пред ратушу привести, [не] уважаючи на жону, же она бременна, при своїм времю без всякого до[...] повеліли киями, положивши, бити. Так рок в великую суботу послі того бою взял вини коп десять грошій, а сая ненавист повстала, же той Стефан, сніцар, купивши дворик, лиодовничку пост[авил] меж атамановим двором шинковним.

Мищанин Прокоп Онищенко просил яко убогий члвк не міл чим би по[еднат?] до ясневелможности вашой з суплікою вдатися з скаргою на пна сотника, же пн. сотник строіл свої їзи, ліс его вирубал без всякой и причини и не дозволяючис и так плачливе доносил, же праві у мене тилко [...] млстину (?) за той би то ґрунтик всякую міскую повинност до посполства отдаю и жадние шарварки отбуваю, а в далший час не мію чим отбувати.

З городовие забори яко за млини, же на себе завладіл, село Купчичи в підданство собі подвернул, колода церковное ваговое, также частие побори в городі, от которых люде зболіли, а иние поросходилися. Міл в тим до ясневелможности вашой Иван Дашенко з нами совокупне ехати и докладати за

всі долегливости міськіє, Бг віст, зачим не маеш, разві чи не затруднен от пна сотника.

Тут же докладаем ясневелможности вашей: много народу било би, тил[ко] яко то час велце трудно, не маот отнюд чим поехати, а в том п[росим?...] ясневелможности вашей висланого в город для самих до куме[нгов] кривд и долегливостей людских.

Разсуждаю, что и пн. подскарбій з братвін (?) представленій не без того даби обо мні не примет (?) в мніе в признаниі моеі неправости. Того ради написавши відение и мой розцінки (?) соизволением при сем до в. м., м. м. пна, сообщив твердо надежен будучи по (?) вас, чтобы як сами, так и пн. підскарбію за сею в летем (?) о того (?) именны мог его одолжите протекцією, даби ему о сем не объявлено, впред осторожность и сие відене обратно до мене привезши, прощу».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 56285. Тогочасна копія (?). Текст виділений курсивом написаний пізніше іншою рукою на окремому аркуші і очевидно є фрагментом іншого документу).

№ 25

1723, лютого 25 (14). – Конотоп (?). – Розгляд конфліктної справи конотопським урядом.

«Справа суплікуючого Левка Гавренка, семяновского козака и жителя сотны Конотопской, з Степаном Бабиченком и его маткою, гутян, за поруб его гаю ним, Гавренком, яким порядком она пред нами точилас, так от слова до слова за получением от велможности вашей указу им, шкодуючим, удові Бабиченковой виписавши, вручил року 1723 февруария 14 числа.

Скаржачая удова Бабиченкова пред нас, уряд конотопський, ставши, презентувала свою виш писаним Гавренком шкоду в гаї учиненную, який ночной доби у свой гай поблизу тоей удови стоячий под Гути, прибувши а рубаячи у своем гаю, також и у ей, шкодуючой, гаю поліи мало не у воз дров нарубул и вже докладав воза, села Гут нижеписанние люде, именно Лукян Сергієнко, Иван Бабаненко и Иван Глуценко, чуючи ночной доби, у хуторі поблизу жиючие, совокупно из Иваном Глуценком того часу по дрова приехавшым, пошедши совокупно, и застали на том порубі его, Гавренка, что еї, удови, гай рубал, узали кляч з тими у возу будучими дрови и сокиру и ей, скаржачой, у село припровадивши, отдали, якая и по сей час держит за свою шкоду.

Отвітуючи, Гавренко Левко так сказав, что будто я на своем добром у гаю тие дрова рубал, а на еї, Бабичишином гаю не рубал.

На такое его отвітствие Гавренково, посилалем уз уряду двократне людей знатних, именно Григория Комісара и Григория Бондара. Якие осматривши того рубаного гаю и з ним же, Гавренком, до всякого пенка приходили и признался им, что за окопом над дорогою рубал (а тое місто есть Бабиченковой) и далі у гаї Бабичишин поруб учинен, до якого не признался Гавренко. А у другой час посилалем для лучшаго віроятія Якова Колодку и Василя Резника, конотопцов, з ним же, Гавренком, на той поруб пред тими людми он, Гавренко, от того порубу всего утаился, будто не рубал на еї гаю Бабичишином. Оние люде по его, Гавренковой, щербатой сокирі по тому всему порубу найверал и пенках яко и на его (...) *ло надрубал, а не стял, усмотрили и ціле его винность познали. Для видения пенков два вирубали и верво взявши на врьд припровадивши по якому поводу велілі погодити?? шкодуючому ему, Гавренку, однак он за своєю упорчивостію не склонялся и до вишшаго суду удался.

Вишей писаних гутян, якие на том порубу его, Гавренка, были, совістно питалем, чтоб самую совершенную сказали истинну: на яком місцу его, рубаячого, застали. Отказали, что як по истині на порубі, ним чиненном, Гавренки были, бо его Гавренков гай прошедшего году на вируб ст(...) * от еї шкодуючой гаю до половини. Так не уміючи писанию в(...) * вірность руками наши крести святии я Лукян Сергієнко и Иван Гобаненко, гутяне, написали. + +

Писано на ратушу конотопском року мця и дня вишей наміненного.
Мы, уряд конотопский, Григорий Костенецкий, сотник конотопский.
Степан Лобода, атаман городовий.
Мартин Брачий, войт з бурмистами».
(НБУВ. ІР. Ф. І. № 54989.Тогочасна копія).

№ 26

1728, липня 30 (19). – Яцковичі. – Лист Опанаса Покорського до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського.

«Мсці пне сотнику мглынский, мой всезычливый брате.

Щасливого повороту в. мс., м. млс. пну, віншую, что же знаючи в. мс., м. млс. пн., подлинно о моіх, напрасно пном Дублянским на Пелионці завладінних кгрунтах, под час неволі моеї купил собі оние якбы на потомную вічност и то мні чудно. А я не тако, но терплю и на Пелионці мешкающим людем без вашей бытности не чинил препятія користоват моім добрим. Тепер, любо знаю, что у каждого суду и права моего доброго мні не возбранят, спрашуюся у вас о своем власном добром: мні ли сего літа з моіх полвов и огородов и зо всіх пахатних и сінокосних кгрунтов, на Пелионце и при Пелионце будучих, корист збират. Прошу о сем мні неударжанный отвіт учинит, бо як прочитаеш в. мс., м. мс. пн., пана Дублянского грамоту, власною его рукою прежде сего давно ко мні прописанную, з прошением,чтоб я ему пелинковские кгрунта продав, то латво познаеш свою неслушную пелионскую куплю, ибо продати и куповат, знаючи чужое доброе, худо, в праві написано. Еще ж білогощанцов кгрунта пн. Дублянский в ратуши стародубской позаписовал и экстракта побрав, людем ні полушки не плативши. Ох горе купцу такому лукавому, а звлаща и судіи в польку славному, и Бг знает, хто будет нам [...]жылое платит, а в праві без того не обыйдется за щас[ливым] ясневелможного добродія поворотом, чего желаю зостаю в. мс., м. мс. пну, всего добра зычливый брат и слуга Афанасий Покорский.

З Яцкович юля 19 1728 года».

Адреса: «Его милости пану Алексію Єсимонтовскому, сотникові мглинскому, моему велце мсцівому пану и всезычливому брату».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 52519. Оригінал).

№ 27

1728, жовтня 25 (14). – Яцковичі. – Лист Опанаса Покорського до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського.

«Мсці пне сотнику мглынский, мой велце мсцівий пане, коханный друже и неперемінный блгодітелю.

За таковую любов в. мс., м. мс. пну, премного блгодарствую, что для самой сосідственной згоды кгрунтом своїм и моім в Білогощи и в Писаровці бажаєте крайнее учинит помірковане и о том зо мною повідатися в Білогощи. Такому з в. мс., м. мс. пном, повиданюся сердечне рад естем, понеже кромі кгрунтов по нашем давном невиданю увідівшися, тепер может з Бжею помощію нам на обі стороны быти полза. Но хочбы зараз и потрудитися в. мс., м. млс. пну, в Білогощу, то в чом я намірен, тоє толко з в. мс., м. мс. паном, переговорити мощно. А в кгрунтах сей час нечего конца учинит для того, что выпиcы ратушние о Білогощи, як и прежде я к вам писал, найдовалися при Данилові на Москві и тепер з ним сут. А нині пишу к нему: если по войсковим у ясневелможного добродія забавам смотряще не время мні ехат его велможности панской поклонитися, прислал бы ко мні оные мунімента, з которих верній мні будет о найменшую нивку мірковатися, що в руках наших есть, Бгу хотящу. А что з яких плиток написано вашою рукою дві сейбы хліба, тому вірити не хочется, понеже сміху подобное, од давних чы од недавних зводников оно пронеслося. Нехай бы зводником за их плиточки як здешным [...]сет пословица, кубар (?) и дегот, а нам дай Бже статечную любов и милост, з которою бы не постыдно на Страшный суд стати, понеже сего суетного мира ні переживем, ні пересварим, ні плиток не переслушаем. Я паки желающому в. мс., м. мс. пну, згоды и покою, то ест наміренію сердца моего, желаю даб[ы...] мира

вселяется в сердцу вашем богатно и вскорі могучи быт в Павловци, извіщу о себі писаним моім в. мс., м. мс. пну. При сем его любительной ласце полежаюся.

З Яцкович октября 14 1728 года.

в. мс., м. мс. пну, всего добра зычливый приятел и слуга поволный Афана-сий Покорский».

Адреса: «Его милости пану Алексію Есимонтовскому, сотникові мглинско-му, моему велце мсцівому пану брату и блгодітелеви».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 52518. Оригінал).

№ 28

1732, не раніше жовтня 13 (3). – Скарга конотопського жителя Семена Єзучевського до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетман и кавалер, всемлстивійший мні пне и доб-родію.

При иміючихся еще здавна дідизних грунтах отца нижей подписавшигося мене, прикупивши болш на тысячу золотих поля и гаюв, устроїв хуторець и гре-белку, где потому уже и я, суплікуючий, по определению отческом на мешканя себі строячи дом, кошту ложил талярей сот двох болше. А там же у Конотопі, будучи сотенним писарем, поп ннішний обмоческий Иоан Фіялковский, не ві-даю яким способом набув собі часть грунту. Тилко много ншого к своему полю принял за лист, которим отписовал от сотника старого Григория Костенецкого до пна гетмана Скоропадского, антецесора вшей велможности, о привозці им в продаж перел, тогда у моего отца иміючихся. А завладівши ншого поля немало, хатку постройл и держал сусіда оний Фіялковский, поп обмачевский, именем Феодора Лапка. Которий Лапка от 1727 году, когда начал я домом в своем хуторі жити, оний з хуторця попового сусід многие пакости и шкоди ділал, ибо когда що з коней или бидла в моем дворі обачил, тайно ворота отпирал и безвістно по гаям и в болота загаял потай, а двое коней в болото загнавши, поким могл за водою шкури познимал, пашню воровал, свині, також из дробини бив кури, гуси и прочия иния, которих мерзких пакостей писат нілзя. О чом я нарочне ездячи в Обмочев и многокrotnie писалем до оного попа, скаржачись, оний теж поп з мен-ного Лапка, сусіда своего, жадной не дал справедливости, не віруючи якобы тому, а когда явно уже минувшого тридцятого году на ншем же полі попов сусід ростровил собаками назимку нше волоского товару, а потом лоша при своему ж попові обмочевскому. Тогда оний поп, видячи убитки мої, просил мене чекать справедливости зе своего сусіда до осени и, не дожидаяючись осени, еще в Пет-ровку ночью тот поп своего сусіда забравши, тайно вивюз, а якобы о том сусіду не відаєт. А прошлого 731 году мимо мене, поміжчика, оной поп обмочевский, тот свой хуторець и нше при том поле обювши, продал своему тестеві Василю, прасолу конотопскому. Еднак я, самую видячи неслухность власне(?) не попус-тил прасолу своего поля и сего настоящего 732 году весною виоравши, овсом за-сіяв, а когда з тоей и инших нших нив вижавши овес, в дом позволил. Тогда на Преображние Гспдне будучому мні в церкві, наехавши прасол з синамы своїми на дом мой разбоем, овса тридцят коп забрав и жену мою непотцівими словами ругал и дітей перелякал и многие разорения ділаєт ибо або стаднику коней заняв прасол в том хуторці, потым (?) конмы посіянное мое жито весма потрутивши, знівечив, прищепи позривали и попсовали. Також согласуя з ним, прасолом, Ки-рило, прозиваемий Кот, не відаю почому, занявши свиней моїх троенадцатеро, побив и иние разорения и пакости ділаєт и пред мой дом разорити хвалится. То-го рады з доземним моім уклоном под стопи ясневелможности вшей покорне прошу преповажним указом рейментарским кого з товариства, поблизу будущих, заслать, дабы тот грунт, проданий обмочевским попом Василю прасолу, тестеві поповому, приарештоват, покамис тот поп или Лапка своего отищєт сусіда для оправдания за мої предложенные обиди, или за сусіда сам мні нагородит и при-казать розискати надлежит ли почому прасолові без жадного поміжєства тот грунт не тилко в ншем грунті, але и в городі дворовой купувати и почому буду-

чий писар конотопський, а ннішний поп обмочевський, отдавна владіл полем ншим; також мимо мене, поміжника, отвюв в продажю свою частку ґрунту и поле нше, которое по вышпредложенным власне содержится в ншей огорожі и купивши, прасол, тесть попа обмочевского, для чого разбоем наехал на дом, безчестил жену мою и ввес (?) дом, овес же забрал в гумні и Котові за троенадцатьеро свиней о занятті тим же товариством по указу вшему реиментарскому розискать. Понеже права надлежитого от пна сотника конотопского не дознал из чего по допущению его, пна сотника, на чולי и инние гултії чинит гвалти и разорения, ношно и дневно набігаючи, для чого сугубо подаючи преповажнїйшим стопам ясневелможности вшей з рабским уклоном всепокорственнїйше прошу.

Ясневелможности вшей всемлстивішого добродія найпокорнїйший слуга и подножок, товариш войсковий, жител конотопский Семен Езучевский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55001. Оригінал. Тексту документу передуює запис: «Подана д. 11 9бра 1732 року. Записав в книгу, доложит»).

№ 29

1733, січня 14 (3). – Універсал ніжинського полковника Івана Хруцова.

«Ея императорского величества Войск Запорожских полковник ніжинский Иван Хруцов.

Пну сотнику уві (!) конотопскому з старшиною сотенною объявляем сим нашим листом:

Сего 1733 году генвара 2 д. пн. Никифор Езучевский, козак сотні Конотопской, подал нам супліку свою, в которой виразил, что он, здавна будучи козаком в сотні Конотопской, а куплею набувши собі ґрунт в полку Прилуцком, перешол бил на оном мешкать и от того ж ґрунту в полку том войсковую отправлял службу. Потом знову перейшовши на первобитное свое мешкане в Конотоп, отбывает же службы войсковие. А при той своей супліці подал нам инъстанцияльный лист от его милости пна Якова Лизогуба, обозного войскового генералного, к нам писанный, в яком показанно его, пна Езучевского, войсковим товаришем. И просил он, пн. Езучевский, також и его млсть пн обозный войсковий енералний требовал, чтоб ми его, Езучевского, з сином до службы войсковой згодним приняли под знак наш полковий. Теди ми, не презрївши его, пна Езучевского, слушного прошения, а барзїй уважаючи на интерцессию его милости пна обозного войскового енералного яко принялисмо его, пна Езучевского, з сином его под знак наш полковий, так, аби пн сотник конотопский з старшиною и нхто инний жадних ему, пну Езучевскому, и сином его не затївали чинить обид, також до сотенных судов и до протчїих повинностей не потягали, но во всем он, пн. Езучевский, мїет рефероватися к нам, предлагаем.

В подлинном подпись таков:

Дан в Ніжині генвар[а] 3 д.

Полковник нежинский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55005. Тогочасна копія. Внизу документу намальоване коло, всередині якого написано «місто печати»).

№ 30

1735, травня 25 (14). – Конотоп. – «Извїстие».

«Ис канцелярии министерского правления малороссийских дел в войсковую генералную канцелярию извїстие:

Сего майя 8 дня 1735 году по указу ея императорского величества и по определению сенатора генерала лейтенанта кавалера лейбгвардии конного полку подполковника и ея императорского величества генерал адютанта князя Алексея Ивановича Шаховского велено имеющуюся в канцелярии министерского правления дело по челобитью нежинского войта Петра Стереева и вдовы Безбородковой на Семена Лизогуба о завладении земель их и о протчем при ведении отослат со учиненною описью в войсковую генералную канцелярию с роспискою и оною ево, Стереева, и вдовы Безбородковой дело с Семеном Лизогубом со описью и чертежем

на сто осмидесяти четырех листах, в том числе неписанных листов тридцать пять присем сообщено, майя 14 дня 1735 году.

Канцелярист Яков (...)*».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 57837. Тогочасна копія).

№ 31

1736 р. – Чернігів. – Лист чернігівського архієпископа Іларіона Роголевського до воронізького сотника Івана Холодовича.

«Мсці пне сотнику вороніжский.

Против писменного к милости вшей з консистории ншей прошедшаго 1735 года сентября 26 дня отправленного предложения о мельнице Ивотской: почему она вшею милостию в грунтах грамотами високославниа и вічностойниа памяти прародителей ея императорского величества всемилостивейшей государыни нашей во владіние катедралному Борисоглібовскому черниговскому мнстру утвержденнх от колико літ, з немалою катедрі ншей и подданим катедралним обидою владіния, и для чего не токмо надлежащего рокового денежного милост вша не уіщал по сю пору платежа, но еще в противност дому ншему архиерейскому наміревает виш помянутую мельницу нікоторой персоні завест в продажу, с требованиєм о всем том извістиа ответное млсти вшей писмо октября 22 дня того ж 735 года в домі ншем архиерейском в Чернигові получено. С которого писма изістившися мы будто мельницу прописанную як отц вш, так и милост вша, по куплі іміет и по фундушам покойних антецессоров нших преосщенних архиепископов черниговских владінием, за которой займище якобы положенную в первом фундуши цену тогда ж оплачено як отправленным ншим декабря 8 дня того ж 735 года к милости вшей писание выражено нше требование, так поневаж на оноє писание нше никакова извістиа и отвіту от милости вшей не імієм доселі и то нам іміється, что нши писаниа імійотся у вас в презрінії и тепер чрез сие повторительно предлагаем: хоти вша милост для совершенного нам відома по якой куплі и по каким именно фундушам тоєю мельницею владіет в катедралних грамотних грунтах[...].».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50971. Оригінал(?)).

№ 32

1737, липня 26 (15). – «Сказка» Івана Кривця.

«Копия.

1737 года мсця июня 15 дня я, Иван Кривец, прежде бывший жител козелецкий, а как с Козельца вишед, в Лубні жил первіе у отца протопиного Евстафия годов коло двадцяти, а потом в самого протопопи годов из сім, а посліжде в матки протопопской годов 2. Обявляю сею моею сказкою добровольною ни с какоко налогу, ані теж з наущения:

Будет тому годов зі пят, как мене послал отц протопоп в Киев за купленным там диогтем и дал мні денег в осщенную консисторию для отдачи 15 рублей и писание и, не іхавши прямо в Киев, заіхал в Козелец к дітем своїм и случил на веселле сина своего старшого Онуфрия и там подпил довольно и дал с тых денег невістці рубля, а рубля розмінял на харч (бо протопоп на харч мні ленег не давал) и оттуда подпилий поіхал прямо в Киев и заіхал по пути в село Димаровку и тамо стоящий на квартері сотник компнійский полку Часникового именно Грицко Соломка заарештовал мене с конми шестма и саними трома протопопскими и писма, от протопопи в катедру писание, и денег рублей 13 отобрал. А напотом коні мні отдал з саними, а денег не отдал, и я, не іхавши в Киев, восіят возвратился в Лубні. А когда приіхал я в Лубні, застал тут сина своего Грицка, горілку продающего, и отц протопоп забрал в его коней двое за 5 рублей, что ему за смуши прежде виноват заставлял и за тот мой вкупі долг, что потерял я 15 рублей. И я просил из сином своїм Грицком, чтоб возвратил нам тие приарештованные коні, іхал в Козелец, як тих денег, що я потерял, доискивался на Соломці, так и по тот долг, что за смуши виноват син мой и расписалися ему протопопі, что по-

винни тое исправити. И отц протопоп за намы писмо причинное дал и коні возвратил, и человека лубенского з намы послал, именно Яковця. А когда приіхали в Козелец, тих денег не вискали в помянутого Соломки, толко син мой дал за смуши коп восім для отданя отцу протопопі и уже син мой Грицко не похотіл был іхат со мною в Лубні. Так означенний Яковецъ, жител лубенский, ходил в ратушу козелецкую и тую росписку, данную от мене и сина моего протопопі, объявил старшині тамошней и старшина веліла воспят тие коні, которые заарештовал был протопоп, взят в Лубні, оцінивши по 4 рубля. И я тие коні приведши, отдал протопопі до рук и отц протопоп, чрез немалое время тие коні подержавши, продал едного рублей за 4, а другого рубле[й] за 3. А когда син мой Грицко приіхал до протопопи коней просити, так я, видя себе тому долгу виновным, дал місто тих коней первіе кляч от себе ціною рублей два с полтиною. А напотом за другим разом дал коня гнідого ціна 4 рублі и еще в Ніжині ему ж Грицку, дал за тие ж коні денег одинадцят коп и он чрез тие 4 года не турбовал никого аж до тых пор. И тепер не ведаю за що турбует протопопу, бо протопоп в том не виноват. Толок я в том был виноват и платился им за тое синам своїм и оны без відома моего почали позивати не відат за що. На що готов и совістію моею поднести и подписуюся, не уміючи писанія, крестом +.

С подлинного писал и сводил канцелярії катедрі Киевской копііст Григорій Шимоновский».

(ЦДІАК. Ф. 137. Оп. 1. № 37. Тогочасна копія).

№ 33

1737, жовтня 18 (7). – Скарга бунчукового товариша Василя Дорошенка.

«Всепресвітлішшая державнішшая великая гсдрня императрица Анна Иоанновна, самодержица всероссийская.

Ніжинского полку містечка Конотопа житель бунчуковий товариш Василь Кандиба в прошедшем 734 году на поміжном с ним, Кандибою, моем в степі Прилуцкого полку Красноколядинской сотні, близ моей деревні Базилювки будучом, во время сінокосное старості моему, тогда будучому з косарами, нещадные полусмертние побои и самовольное квалтовное немалое грабительство затіял, о чем в суді войсковом енералном иміес мое челобите, токмо по оному діла по сию пору еще не вершено. А настоящего 737 году сего октября 6 числа оный же Кандиба з новособранными козаками оружейными, а именно: Лубенского полку сотні Смілянської Андрієм Квачем, Иваном Алексіенком да Леонтием Миняйленком и Иваном Сторчакою, которые от службы войсковой укриваючись, нні на степі в новозанятой слободці за ним, Кандибою, живут, напав нечаянно близ той же моей деревні Базилювки и разбойнически разбив мой и мирский згон скотин ний, забрал моіх собственных лошадей дві и волов рабочих всіх до единого двадцять четири, которыми в в ннішнее способное самонужнїшнее осінное время и пахатной землі на хліб заготовлят міні пресікл и тім в конец мене разорил. А пастухов, которые скотинного згону смотрілы, был нещадно до полусмерти да еще и больше похваляется самовольные грабительства міні затівать и деревню мою Базилювку вовся разорить.

Всепресвітлішшая государиня императрица прошу вашего императорского величества да повелит державство ваше сию мою челобитную в енеральной войсковой канцелярії принять и указом определит помянутому бунчуковому товаришу Василю Кандибі самовольно разбойнически забратіе лошади и воли моі міні возвратити и впред до окончания діла с ним, Кандибою, по моему челобитію в суді войсковом енералном иміючимся самовольных грабительств и разбойничеств міні больше не затівать.

Вашего императорского величества нижайший раб, бунчуковий товариш Василь Дорошенко, 1737 году октября 7 к поданию надлежит в енеральную войсковую канцелярию».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55006. Тогочасна копія. Вгорі документу записано «...д. 14 Обтов (?), записав в книгу, доложит»).

1759, липня 15 (4). – Глухів. – Лист Опанаса Покорського до Марії Григорівни Єсимонтовської (Скорупи).

«Высокоблгородная гспжа Єсимонтовская, гсдрня моя.

По посланому в полковую стародубовскую канцелярию прошлого 758 году декабря 30 д. от бунчукового товарища гспдна Стефана Єсимонтовского и бунчукового ж товарища гспдна Михайла Бороздны от жены Агафії Єсимонтовскыи доношению о владении якобы неналежном ваших высокоблгородием движимыми и недвижимыми имениями, оставшимися по смерти мужа вашего высокоблгородия бунчукового товарища Михайла Єсимонтовского и о состоявшемся в полковой стародубовской канцелярии определению послан был с оной полковой канцелярии к вашему высокоблгородию чрез нарочного позов. Кой позов обратно в полковую стародубовскую канцелярию при доношении ваше высокоблгородие того декабря 15-о представили по означенной оном доношении причине, о чем в полковой канцелярии и в суд войсковый генеральный доношением представлено. А сего генваря 13 д. в указе ея императорского величества самодержицы всероссийской, з оного войскового генерального суда в полковую стародубовскую канцелярию по доношению означенного бунчукового товарища Михайла Бороздны жени его Агафії Єсимонтовской присланном, между иным изображено яко де по справке в суді генеральном иміється в оном суді діло по иску вашего высокоблгородия в захвачении сочиненного мужем вашего высокоблгородия Михайлом Єсимонтовским на владение в зачет данного вашему высокоблгородию от истца вашего, умершего Григория Скорупы, при выдаче в замуж де приданного движимыми и недвижимыми имениями, оставшимися по смерти его [...]. По которому де ділу по произвождении судебных річей з определения генерального суда от показаного Єсимонтовского тот за подлинной отобран и отдан вашему высокоблгородию и яко де иск, как выше значит, единственно состоял в захвачении Єсимонтовским записи и о (?) оной записи вашему высокоблгородию уже и отдан, вслѣдствие де чего уже ваше высокоблгородие стали быть против своего иску удовлетворены и затем никаких(?) [...] дальних производств ей (...) не надлежит и для того [...] оным суда генерального указом против того по занесеному на произшедшей от просителей означенной особой и [...] от вашего высокоблгородия спору учинить рассмотрение и решение в силі указов и прав, не приемля ненадлежащих и неправых споров. И по указу ея императорского величества в полковой стародубовской канцелярии определено означенной позов вашим высокоблгородием в полковую стародубовскую канцелярию при доношении пред сим представленной обратно при сем к вашему высокоблгородию отправить с требованием: дабы ваше высокоблгородие сами явились в полковой стародубовской канцелярии или от себе повѣренного представили в оную полковую канцелярию при вірующем доношении слѣдующего февраля на 30 число для отвѣту против означенного Єсимонтовского и Бороздиной иску. А ежели ваше высокоблгородие по сему в оной полковой канцелярии на оной срок не явитесь, то иміет быть поступлено, для чего по особой инструкции и нарочный з сим позовным указом в присутствии одного от уряду принадлежащего дават (?) отправляем и умершего бунчукового товарища Михайла Єсимонтовского жени его Марині Скоруповні учинить по сему указу.

Дан в Глухові июля 4 д. 1755-го (!) году.

Дамиан Оболенский.

Яков Минович (?).

Иван (...)*.

Петр (...)*.

Писар Василь (...)*».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 52597. Оригінал завірений підписами і печаткою).

1757, травня 28 (17). – Стародуб. – Купча.

«Тисяча сімьсот пятьдесят сего году мсяца мая сімнадцатого дня.

Мы, ниже подписавшиеся, всякому суду, праву и уряду и кому того тепер и впредь відати надлежит, сим нашим добровольным вечистим купчим записом чиним извѣстно, иж иміючи мы по запису нам данном от покойной матери нашей Анастасии Ивановны Тимошенковны по наслідію ей с розділу доставшуюся во всіх дідовских, отческих и материнских недвижимых добрах в полку Стародубовском, в разних містах лежачих, часть, в том числі и в городі Стародубі на предмісті против брамы дзегарной стоячий двор с небольшим строение межею с одной стороны двора церковного Предтечевского, с другой к самой Німецкой улиці на самом рогу к самому предмістю, а тилом от двора церкви Свято-Ново-ніколаевской стародубовской во владінии нашем спокойном чрез нісколко літ, нікому ни в чем не пенный не заведенный, с доброй нашей воли и общого соглашения продали оной и поступили в моць и в вечистое держание артилерии полковой пушкарю Петру Афанасиеву сину за сумму певную и сполна руками нашими отобранную, без осовистости пишущуюсь (?) за двісті двадцат рублей. Зачим отсели волно есть и будет ему, Петру Афанасиеву, жені его и наслідником показанним, нами добровольно проданным двором, спокойно владіти, кому хотя дати, продати, заменяти и на який ни на есть свой лучший обернути пожиток вічно и безповоротно. А мы, продавци, с сего числа, как самих себе, так дітей наших, наслідников, також родственников, близких и далеких, от того двора вічными и неотзовными часы відіди́чаем и отдаляем, до которого интересоватися, перешкоды и найменшой шкоды мы сами и наслідники наши чинити не повинны и не будем могли ни под каким видом, а ежели б хто над чаяние впредь могл его, Петра Афанасиева, за тот двор турбоват, либо во владінии ему какое препятствие чинить, то мы, продавци, сами и наследники наши, в том во всякого суда и права обстоюват своим коштом повинны. И во утверждение сей нашей добровольной продажи сию нашу вечистую купчую запись за руками нашими и от нас упрошанных нижеподписавшихся свидітелей ему, Петру Афанасиеву, дали.

В Стародубе, году и числа вышеписанного.

В подлинном купчом запису подпись такова:

К сему купчому запису подписался войсковий товариш Николай Мокриевич.

К сему купчому вечистому запису по прошенію Анни Петровни пании Бутовичевни Николаевой Мокриевичовой вместо еи міщанин почеповский Иван Куница подписался.

К сей добровольной вечистой купчой записи по прошенію войскового товариша Николая Мокриевича и жени его Анны Петровны Мокриевичевой Николаевой во свидітельство значковий полку Стародубовского товариш Василь Озерский руку и печат приложил. М. П.

К сей добровольной вечистой купчой записі по прошенію войскового товариша Николая Мокриевича и жени его Анны Петровны Мокриевичевой Николаевой во свидітельство хоружий сотенний новоміський Федор Семека подписался и печат приложил. М. П.

Писал сию вечистую купчую крепость по устному и очевистому прошенію выше сего прописанных продавцов войскового товариша Николая Мокриевича и жени его Анны Петровны Николаевой Мокриевичовой во свидітельство руку и печат приложил полковый канцелярист Стефан Журавка.

(Рум[янцевская] оп[ись], п[олк] Старод[убовский], л. 178–179)».

(НБУВ. ІР. Ф. ІІ. № 18456. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 36

1760, березня 26 (15).– Губин в Пруссії. – Атестат бахмацького сотника Михайла Яновича.

«Копия.

Дан сей атестат Ніжинского полку гспдну сотнику бахмацкому Михайлі Яновичу в том, что во время битности ево с набранными в Малой Росії в заграничном ея императорского величества армії волами в команді моей и июня 1 1759 году марта по 15 число сего 760 году в порученных ему по той воловой экспедиції отправлял службу по своей присяжной должности вірно и радітелно без всяких пороков. В чем ему, гспдну сотнику Яновичу, сей атестат при печати моей з засвідителствованием виш помянутой ево добропорядочной службы дан 15 марта 1760 году в пруском местечке в Губине.

На подленом тако:

Подполковник Димитрей Шмаков.

Свідителствовал с подлинной полковой писар Яков Почека свідителство-вал».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55153. Тогочасна копія. Наприкінці документу нама-льоване коло всередині якого написано: «місто печати»).

№ 37

1782, квітня 29 (18). – Свято-Преображенський Мгарський монастир під Лубнами. – «Відомость» о братії.

«[...] Ефим Усенко 23 [літ], уроженец малороссийской з города Борзны, и что он свободный. На то имеет данное ему из сотенной Первоборзенской канцелярії свідітелство.

[...] Максим Ґузенко 15 [літ], уроженец полку Черніговского, сотні Понурни-цкой, з села Будищ, с подданных монастырских Рихловского монастыря. Пис-менного вида не имеет, а зашел сюди малолітним.[...].»

(ЦДІАК. Ф. 137. Оп. 1. № 23. Арк. 1–4.Оригінал).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, голов-ний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавст-ва імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трох-святительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробіт-ник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушев-ського Національної Академії наук України (вул. Трохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 16 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 20). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 72–99. DOI: 10.5281/zenodo.4659687.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. (2021). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII–XVIII st.) (chastyna 20) [From new documents to the history of the Siverian region (17th–18th centuries) (part 20)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 72–99. DOI: 10.5281/zenodo.4659687.

РЕЛЯЦІЯ ПРО МАЗЕПУ 1707 РОКУ

Коментар та переклад джерела,
а також статті Карла-Густафа Гільдебранда
дослідниці-перекладачки **Марини Траттнер**

DOI: 10.5281/zenodo.4672113

© М. Траттнер, 2021. CC BY 4.0

Під час Другої світової війни Український науковий інститут у Варшаві (УНІ) планував надрукувати збірник матеріалів, присвячених Івану Мазепі, в трьох частинах. До третьої частини мала увійти новознайдена реляція про Мазепу 1707 р. Але, на жаль, сталося так, що архівні матеріали з реляцією були втрачені.

За твердженням польського дослідника Р. Потоцького, «архів та бібліотека УНІ спочатку були вивезені до Українського наукового інституту в Берліні. У 1945 році частина матеріалів згоріла дощенту під час бомбардувань, а частина була вилучена та вивезена до Москви»¹.

Я знайшла інформацію про те, що Карл-Густаф Гільдебранд надрукував статтю з перекладом цієї реляції з латини на шведську мову в щорічнику Каролінської спілки за 1935 р.² Примірники цього видання можна знайти в деяких бібліотеках Швеції та в бібліотеці ім. В. І. Вернадського в Києві.

На мій запит щодо цієї реляції, надісланий до Державного архіву Швеції, відповіли, що до 1935 р. архів був організований іншим чином, під час його реорганізації реляція зникла. Де вона знаходиться, наразі невідомо.

Богдан Кентржинський, український історик-емігрант, який після Другої світової війни жив у Швеції та співпрацював із Каролінською спілкою, цитував статтю К.-Г. Гільдебранда з текстом реляції в монографії «Мазепа», виданій 1962 р. шведською мовою³. Але, на жаль, усього тексту реляції він не надав.

Мені пощастило знайти у Швеції один з примірників щорічника Каролінської спілки за 1935 р. зі шведським текстом цієї «новознайденої і новозагубленої» реляції про Івана Мазепу. Я зробила її переклад українською мовою, оскільки вважаю цей документ важливим джерелом інформації для істориків і тих людей, яких цікавить історія України, Польщі та Швеції. Мої коментарі винесені в дужки та позначені «МТ». Примітки самого К.-Г. Гільдебранда подаються в посиланнях із позначкою: «З приміток». Підтвердження інформації, наданій у цій реляції, можна знайти у «Розповіді кароліна», яку я переклала й надрукувала в «Історичній правді»⁴.

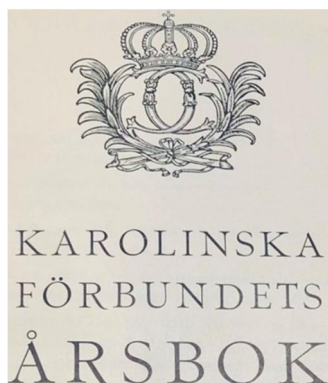
Нижче подається стаття К.-Г. Гільдебранда з реляцією, текст якої виділено курсивом.

¹ Potocki R. Ukrainiński Instytut Naukowy w Warszawie (1930–1939): jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. 1998. Z. 6–7. S. 257–266.

² Hildebrandt K.-G. En Relation om Mazepa våren 1707. *Karolinska Förbundets Årsbok*. 1935. S. 157–166.

³ Kentrzhinsky B. Mazepa. Stockholm, 1962. 539 s. В українському перекладі див.: Кентржинський Б. Мазепа / Перекл. зі шведської О. Король. Київ: Темпора, 2013. 496 с.

⁴ Див.: Карл XII в Україні. Розповідь кароліна / Перекл. М. Траттнер. *Історична правда*. 13 січня 2021 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/01/13/158807/>.

Зв'язки Івана Мазепи зі шведами до того моменту, коли він остаточно вирішив перейти на бік Карла XII, є малодослідженими. Головним джерелом інформації була невпевнена розповідь довіреної особи й послідовника Івана Мазепи Пилипа Орлика в листі 1721 року, який він написав, намагаючись налагодити стосунки з царем. Недоліки розповіді у листі Орлика можна пробачити, розуміючи те, що він описував давню історію і намагався виразити великоросійські симпатії. Цей занепокоєний гетьман разом із великою кількістю дослідників намагався описати Мазепу як авантюриста, який діяв за власним бажанням, незважаючи на волю та інтереси козаків. Через це цьому джерелу надавалося більше уваги, ніж воно на це заслуговувало. Чим більше українських істориків досліджувало це питання, тим очевиднішим ставало те, що таке бачення Мазепи було безґрунтовним. Сучасний погляд на проблему Мазепи, який різко відрізняється від створеного Орликом, чітко сформулював у 1909 році найвидатніший український історик М. Грушевський.

Для висвітлення загального положення Мазепи та його мотивів почали досліджувати матеріали, яким раніше не надавалося пильної уваги. Ці матеріали, безумовно, дуже цікаві та ілюстративні⁵. Але фактичний перебіг подій у деталях все одно залишається для нас невідомим. Єдиними матеріалами, які проливають світло на ці події, є обширні свідчення перебіжчиків від Мазепи: особливо полковника І. І. Іскри та судді В. Д. Кочубея. Вони не успішно намагалися викрити співучасть Мазепи у злочинах на початку 1708 року. Крім цього більше майже нічого немає. Власні документи Мазепи були знищені після його смерті, документація похідної військової канцелярії зникла, а про архів Станіслава Лещинського нічого невідомо. За таких умов деякі архівні знахідки заслуговують на те, щоб їх надрукували разом із короткими коментарями.

Ідеться про один меморандум, який був доданий до листа Станіслава Лещинського до графа Карла Піпера від 3 червня 1707 року. Він зберігається у Державному архіві Швеції (Kanslipresidentens arkiv. Brev till greve Carl Piper). Документ складається з трьох сторінок формату невеликого листа, акуратно написаного латиною у стилі, який можна побачити в документах у Лісенцице. Стиль розповіді легкий, але не без помилок. Переклад меморандуму на шведську мову надається нижче:

– Розповідь пана вінницького старости з дому Лещинських була відправлена кур'єром з фортеці Камінець 14 травня і прибула сюди 2 червня.

⁵ З приміток: особливо цікава недатована меморія Орлика, написана латиною у часи перебування в Бендерах. В ній описуються причини повстання Мазепи. Документ знаходиться в Державному архіві Швеції у розділі Cosasica. Також цікаві матеріали «Dédution des droits de l'Ukraine», які знайшли в архівах Орлика у Франції, і «Источники Малороссийской истории» / собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским.

Тільки-но вищезгаданий вінницький староста дізнався про те, що генералісимум козаків Мазепа прибув до царя, він одразу ж відправив одну духовну особу до міста Жовква, щоб з'ясувати його наміри, чи планував він стримати ту стару обіцянку, яку він зробив королю Станіславу, прийняти його законне керівництво і підпорядкувати йому всю Україну. Цей вінницький староста добре знав про всі наміри Мазепи. Тільки-но він дізнався про те, що ця духовна особа, яку він давно й добре знав, знаходиться в місті Жовква, то одразу ж прийняв його у себе й заключив із ним – як представником вінницького старости – взаємну клятву зберігати таємницю і розпочати листування, яке мало б організуватися з Камінця, і наказав, щоб наступне повідомлення передали Його Величності Королю Станіславу через раніше згадуваного вінницького старосту.

1. Що він – як тільки-но Його Величність запевнила б його у тому, що його прохання буде задоволено, – свято клядеться перед присутнім перед ним і підтверджує те, про що він раніше повідомив короля, а саме про свій намір підпорядкувати йому всю Україну і землі запорозжців на певних вигідних умовах, які забезпечать безпеку і честь його і козаків.

2. Московитська військова рада дала йому завдання зібрати сто п'ятдесят (?) тисяч козаків і відправити їх у Червону Русь, щоб підбурити усе місцеве населення на повстання проти польської влади. І вже зараз, на невизначений термін, відправити туди тридцять або сорок тисяч відібраних козаків. Він погодився на це і вже відправив туди сина своєї сестри Войнаровського з тридцятьма тисячами козаків. Для того, щоб підтвердити свої добрі наміри і вірність Його Величності, відповідає він від себе особисто, що як тільки Його Величність підготується до дії проти московитів у Польщі, він одразу відправить посланця до короля із запевненням своєї підпорядкованості й послуху. І вони самі розпочнуть всі необхідні дії. І те, що його оточили 10 000 московитів, не стане цьому завадою. Тому що їх зможуть вбити протягом однієї ночі, коли для цього буде сприятливий момент.

3. Намір царя – уникнути головної битви зі шведською армією, якщо вона не буде розділена на кілька частин; в разі розділення на частини – він планує напасти на той підрозділ, який створить найкращі умови для нападу. Але якщо щось серйозне станеться з ним особисто, він планує відступити з армією до міста Пінськ і чекати там на головну битву. Але надалі (згідно з планом) цар розташується у місті Любартів біля річки Вепр, у чотирьох милях від Люблина разом з приблизно 17 000 військових. Але решта армії, починаючи з міста Брест, розташується біля Вісли, поки не закінчаться повноваження Коронного сейму в Любліні.

4. Вибори короля цар переносить на майбутнє. Пропонуються наступні кандидатури. Спочатку Вишневецький, великий литовський гетьман, навіть якщо він не погодиться і його потрібно буде примушувати силою. Потім Денхофф, так званий маршал республіки. І зрештою Синявський, белзький воєвода і великий коронний гетьман.

5. Він хоче попередити на випадок, якщо шведська армія десь знайде московитський провіант або так званий магазин, і захоче скуштувати щось з нього, то там все отруєно отрутою, яка, як він запевняє, була підготовлена і зберігалася герметично у спеціальних ємкостях. Її перевозили через Україну до Польщі на 40 возах. Цю отруту винайшов француз або італієць.

6. Він прохає Його Величність якомога швидше надати йому впевнену відповідь на його пропозицію.

Реляція описує місію, яка не є невідомою для давньої Мазепинської літератури. Ця духовна персона, з якою гетьман давно знайомий і про яку йдеться в реляції, ніхто інший, як відомий єзуїт Томас Залеський, про справи з яким згаду-

ється в розповідях Орлика та звинуваченнях 1708 року (тут маються на увазі доноси Кочубея та Іскри – М. Т.). І цей візит у місті Жовкві, про який йдеться у реляції, має бути той самий візит, про який пише Костомаров (візит весною 1707 року). Датування дивним чином співпадають. Згідно з даними Костомарова, єзуїт зустрів Мазепу не пізніше 23 квітня. Згідно з реляцією, Залеський встигнув приїхати до Камінця й кур'єр зміг виїхати з цього місця 14, тобто 3 травня за старим стилем. Орлик міг розповісти тільки про останні частини у ланцюгу цих відносин, які йому дозволили побачити. Орлик вважав, що Залеський відповідав за прямий зв'язок зі Станіславом і був відправлений Мазепою у місто Leisnitz. У реляції повідомляється дещо інше. У ній йдеться про те, що Залеський був просто підпорядкованою людиною, яка передавала інформацію. Він взагалі не здійснив цю небезпечну подорож до двору Станіслава, де його легко могли помітити. Він просто надав послугу польському шляхтичу. Цього шляхтича, *capitaneus Winnicensis de domo Leszczynia*, можна легко ідентифікувати. Його звали Казимир Ігнатіус Лещинський і він був вінницьким старостою (латиною *capitaneus*). Він і Станіслав належали до одного роду Лещинських з головою бика на гербі. Своїм спільним походженням вони завдячують воєводи Рафаелю Лещинському у 1500-х роках. Казимир Ігнатіус став з часом каштеляном у Львові і досяг високого чину. Крім цього, він не залишив глибоких слідів в історії. Тим не менш, його роль у цій реляції завдяки родинним зв'язкам значна і важлива в історичному контексті.

У Казимира Ігнатіуса були дві сестри, одна з яких, Вікторія, – дружина великого польського магната – київського воєводи Юзефа Потоцького, а інша – Теофіла – дружина кузина своєї мами краківського воєводи Януша Вишневецького, який займав значне становище у Польщі і був братом славетного головнокомандувача Михайла Вишневецького. Останній у 1707 році дійшов згоди з Сапегою й перейшов на бік шведів. Таким чином, Казимир Ігнатіус мав родичів серед двох провідних родин шляхетного походження, які були у різних контекстах стосовно один одного. І цей зв'язок буде ще вагомішим, якщо ми побачимо, що мати графів Вишневецьких, яка вдруге вийшла заміж за великого литовського маршалка Яна-Кароля Дольського, стала одним із основних персонажів в історії Мазепи. Під іменем «княгиня Дольська» вона добре відома дослідникам як подруга Мазепи та найважливіший посланник його до Станіслава. Зайвим буде розповідати, що вся інтрига розвивалася за польською традицією, тісно пов'язаною з родинними зв'язками та подіями. Одним із поворотних пунктів попередніх зв'язків, про який розповідають кілька дослідників, є зимовий день 1705–1706 року, коли Мазепа став хрещеним батьком дитини Януша Вишневецького та Теофіли Лещинської.

Те, що все доведено, робить історію про Залеського більш цікавою. І його зв'язки ведуть нас до тих самих магнатських родин, до яких належав Казимир Ігнатіус, хоч єзуїт і не був членом цієї групи, а лише підпорядковувався їй. У 1706–1707 роках він був ректором єзуїтської колегії у Вінниці. Він представлявся як польовий капелан Юзефа Потоцького, якщо хтось взагалі пам'ятав про його зв'язки з домами Потоцьких і Вишневецьких.

Немає жодних причин для того, щоб сумніватися в розподілі ролей у реляції між Залеським і вінницьким старостою. Цей останній забезпечив дипломатичний контакт з Мазепою навесні 1707 року⁶. Це деталь, яка описує частину цього дипломатичного апарату, який пов'язував Карла XII з одного боку та Станіслава Лещинського з їхніми союзниками на сході та на півдні з іншого. Без сумнівів, це була мережа дружніх і приватних політичних зв'язків цих магнатських родин, яка зіграла свою вирішальну роль. Той дослідник, який одного дня

⁶ З приміток: одне вже те, що Лещинський організував усі зв'язки і вів листування з фортеці Камінець, яка знаходилася в руках царя і була ключовим пунктом у захисті Польщі, багато чого варте. Сиявський написав царю 6 травня 1707 року. Див. «Письма и бумаги императора Петра Великого. V, стр. 601 – Про Лещинського згадується як про російського полоненого, очевидно, захопленого через шпигунство.

аналізуватиме турецькі, татарські й козацькі зв'язки до російського походу, має надати належну увагу цим обставинам. Тут можна поставити технічне питання щодо джерел: якщо відомості про хитросплетіння переговорів можна було знайти в архівах польських магнатів, то, можливо, згадки про них є і в інших джерелах. Це викликає наступне питання: якщо уся ця східноєвропейська союзна політика, вся ця можливість сконцентрованого нападу на росіянина, яка залишилась важливим фактором в російському військовому поході Карла XII, спрямовується за польською ініціативою і є прямим спадком польської політичної традиції, то вона повинна відповідати певним передумовам у власній історії Швеції. Без детального аналізу подій можна стверджувати, що подібні обставини були і в переговорах з Блискою Портою, і що польське питання було одним із важливих пунктів у шведській політичній пропаганді стосовно Станіслава⁷.

Реляція цікава ще й з іншої точки зору. Вона надає чіткі докази того, що переговори з Мазепою у той проміжок часу вже набули конкретних форм і стосувалися прямих пропозицій, прямих вимог і обіцянок з боку самого гетьмана. Дивно, що Мазепа планував перейти на бік Станіслава, тільки-но той прибув би до Польщі і приготувався б до війни. Очевидно, що люди у канцелярії Станіслава бажали трактувати все в позитивному світлі, але ця реляція підтверджує, що їхня поведінка не була безпідставною, а мала реальне підґрунтя. І вже одна ця обставина, що це все можна довести, цікава сама собою. Це також дає певне підґрунтя тим даним, які ми знаходимо у Нордберга, що Мазепа у жовтні 1707 року пообіцяв перейти на бік Карла XII разом з козацьким військом, яке перебувало у Польщі⁸.

Згідно з інформацією Нордберга, шведський король відхилив цю пропозицію. Він недооцінив бойову готовність козацького війська в порівнянні з регулярною армією і подумав, що не варто було чимось жертвувати в той момент і розділяти з ним честь визволення Польщі. Він переніс вирішення цього питання на момент свого російського військового походу. Твердження Нордберга не мають доказів. Про них не можна сказати більше, ніж те, що це схоже на рішення короля в цих обставинах. Але необхідно також проаналізувати, наскільки надійними були обіцянки гетьмана. Згідно з реляцією, Мазепа з великою кількістю козаків повинен був увірватися до Червоної Русі, 30 000 козаків були вже відправлені під керівництвом сина його сестри Войнаровського і їхня кількість мала збільшитись. Ці дані – які підтверджують бажане у дружбі гетьмана – дивним чином відрізняються від усіх відомих джерел. Пункти Петра I до Мазеви 25 квітня 1707 року були збережені. Вони очевидно підсумовують весняні плани та цілі, принаймні ті, які стосувалися рішень останньої військової ради, принаймні щодо Мазеви. Крім того, цих планів, вочевидь, дотримувались. Вони базувалися на суто оборонних завданнях для козацького війська. Мазепа мав забезпечити укріплення Києва й Печерського монастиря, сконцентрувати там військо, а потім відправити певну кількість козаків до Волині, не так далеко від Києва. Група з 5 000 обраних козаків мала б поїхати до Любліну. Ці 5 000 згадуються в інших актах. Вони знаходилися під керівництвом Войнаровського⁹. Його напад – зі значно меншою кількістю козаків, ніж вказав Мазепа, – не був схожий на підготовку великої військової операції в Польщі та був незалежний від цього подію іншого характеру. Судячи з усього, дані про цю подію є ядром правди в цій реляції. Звичайно, можна подумати, що гетьман вірив у те, що він писав, і писав це з найкращими намірами, маючи на увазі те, про що він почув і що він планував здійснити. Але з його привабливих пропозицій нічого не здійснилося у реальнос-

⁷ З приміток: Улоф Гермелін писав 29 листопада 1707 року: «Але я знаю з новин з польського двору, що Турок бажав би заключити більш тісний союз з Його Величністю». Лист від Улофа Гермеліна Самюелю Барку. Надрукований С. Ф. Розеном у 1913 році, стор. 142.

⁸ З приміток: І. Нордберг. «Історія Карла XII», том 1, стор. 289.

⁹ З приміток: Письма. V, стор. 190. Петро I до Мазеви 19 серпня 1707 року. а. а. VI, стор. 44, порівн. зі стор. 228.

ті¹⁰. Переговори з Мазепою мали не досить чітку базу. Лише його обіцянки та політична кон'юнктура були чітко зрозумілими. Але ні польська політика, ні зміни у політиці західноєвропейського альянсу, ні переговори з козаками не допомогли досягти найважливішої мети – визначної перемоги шведської армії над армією царя.

Траттнер Марина – магістр європейського ділового права, журналіст, перекладач, автор блогу «Наша історія МТ» (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

Trattner Marina – Master of European Business Law, journalist, translator, blogger «Наша історія МТ». (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

E-mail: marina.trattner1@gmail.com

Дата подання: 12 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 27 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Траттнер М. Реляція про Мазепу 1707 року. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 100–105. DOI: 10.5281/zenodo.4672113.

Цитування за стандартом APA

Trattner, M. Реляція про Мазепу 1707 року [Report about Mazepa in 1707]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 100–105. DOI: 10.5281/zenodo.4672113.

¹⁰ З приміток: Орлик описував наміри Мазепи та повідомляв, що Мазепа лише хотів зачекати на результати битви.

УДК 352:94(477.51)«1914/1917»

Олександр Немченко

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.4663789

© О. Немченко, 2021. CC BY 4.0

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю науково осмислити гуманітарну діяльність повітових земств Чернігівської губернії в умовах Першої світової війни. На прикладі Ніжинського земства можна зрозуміти процеси, що відбувалися на місцях, проаналізувати масштаби викликів часу та простежити способи їх подолання на локальному рівні. **Мета** статті – з'ясувати внесок Ніжинського повітового земства у справу надання допомоги військово-службовцям та окремим категоріям цивільного населення в роки Першої світової війни. **Методи** дослідження дібрано відповідно до мети. У статті використано загальнонаукові методи опису та аналізу, застосовано принципи історизму, об'єктивності та системності. **Наукова новизна:** запроваджена до наукового обігу інформація допомагає суттєво доповнити історію Ніжинського повітового земства новими фактами, осмислити особливості гуманітарної діяльності в роки Першої світової війни. **Висновки.** Ніжинське повітове земство здійснило низку практичних заходів для надання допомоги військовослужбовцям та окремим категоріям цивільного населення впродовж Першої світової війни. Земство найбільш повно розуміло потреби населення, ресурсний та інфраструктурний потенціал повіту, що було одним з ключових чинників для розбудови ефективної стратегії гуманітарної діяльності на місцях. Земці сприяли налагодженню комунікації з губернським земством, міським самоврядуванням та низкою існуючих благодійних організацій, що дозволило втілювати багатовекторні ініціативи. Реалізацію заходів ускладнювали жорстка бюрократична система імперії та загальна соціально-економічна криза, однак навіть у таких умовах земство підтримувало існуючу соціальну інфраструктуру та реагувало на виклики воєнного часу. Досвід діяльності Ніжинського земства може стати в нагоді під час розробки відповідних стратегій вирішення сучасних проблем з точки зору аналізу та переосмислення практик підтримки різних категорій населення.

Ключові слова: Перша світова війна, Ніжинський повіт, земство, Чернігівська губернія, гуманітарна діяльність.

Перша світова війна стала серйозним викликом для держави та суспільства, своєрідною перевіркою на життєздатність усієї управлінської системи Російської імперії. Важливу роль у реалізації ініціатив у справі забезпечення війська, допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню, яке постраждало внаслідок війни, відіграли земські установи.

У цьому контексті вивчення діяльності Ніжинського земства, як й інших повітових земств, суттєво розширює розуміння реальних процесів, що відбувалися на місцях в означений період. Локальний вимір дає можливість повно й детально окреслити сутність гуманітарної діяльності, її масштаби, проблеми та результати.

Із часів здобуття Україною незалежності з'явилася низка наукових праць, присвячених діяльності земств Чернігівської губернії у роки Першої світової війни¹. Окрему увагу безпосередньо Ніжинському повітовому земству приділили в своїх статтях П. С. Гринь та П. П. Моціяка².

Земські установи впродовж усього періоду свого існування опікувалися створенням і розвитком соціальної інфраструктури на місцях. У практичному вимірі це виявлялося у відкритті медичних закладів, богаділень, шкіл, бібліотек і т. д. Війна суттєво розширила перелік цих завдань і збільшила масштаби проблем. Передусім це стосується низки нових викликів, які умовно об'єднаємо у два великі напрямки:

1) допомога війську (лікування хворих і поранених воїнів, допомога військовослужбовцям з інвалідністю, постачання для потреб війська спорядження і продовольства);

2) допомога окремим категоріям цивільного населення (сім'ям військово-службовців, біженцям, сиротам).

Важливою подією у формуванні основ гуманітарної діяльності в усій державі було створення Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС). Він заклав магістральні шляхи розвитку цієї сфери життя. Чернігівське губернське земство теж створило комітет, що координував зазначені процеси в межах губернії. На повітовому рівні були засновані осередки, що займалися практичною реалізацією ініціатив, розгортали діяльність у безпосередній близькості та комунікації із населенням та адресатами допомоги³.

У складі ВЗС земства впродовж війни створювали необхідні умови для лікування поранених і хворих воїнів. Упродовж 1915–1916 рр. у межах Чернігівської губернії було обладнано 3539 ліжкомісць, що перебували на обліку Земського союзу⁴.

Прикметно, що саме в Ніжинському земському шпиталі була відкрита найбільша кількість ліжкомісць у губернії – 1000. Це пояснюється низкою чинників: розташування на шляхах сполучення (Московсько-Київсько-Воронізька залізниця), наявністю необхідної інфраструктури (передусім приміщень), медичних кадрів, активних організаторів. До того ж, керівництво ВЗС першочергово передбачало створення медичних закладів поблизу залізничних станцій⁵. Таку кількість ліжок вдалося облаштувати поступово упродовж 1914–1915 рр. Надалі завдання Ніжинського земства полягало в підтримці вже існуючих медичних установ та, якщо

¹ Безугла О. О. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в 1914–1918 роках. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Серія: історичні науки. № 1: Чернігів, 2002. Вип. 15. С. 71–74; Петровська Ю. М. Особливості гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни за матеріалами «Черниговской земской недели». *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Серія: Історичні науки. № 5. Чернігів, 2008. Вип. 52. С. 271–276; Коваленко О., Рахно О. Чернігівщина в роки Першої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2018. № 6. С. 141–157.

² Гринь П. С. Ніжинське повітове земство в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК, 2017. Вип. 10. С. 342–343; Моціяка П. П. Створення Ніжинського повітового благодійного комітету (серпень 1914 р.). *Література та культура Полісся*. Серія: історичні науки. № 9. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. Вип. 90. С. 47–60.

³ Всероссийский земский союз. *Черниговская земская неделя* (далі – ЧЗН). 1914. № 32. С. 11.

⁴ Список госпиталей, состоящих на учете Всероссийского земского союза: на 1-е июня 1915 года. *Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам. Отдел эвакуации*. 2-е изд. 1915. С. 338–343.

⁵ Казимиров Н. Я. Земства и Всероссийский земский союз. *Война и культура*. Москва: Ист. Комиссия О.Р.Т.З., 1917. Вип. 25. С. 35.

можливо, покращення їх оснащення, щоб сповна задовольняти потреби хворих та поранених.

Станом на 1 березня 1916 р. у Чернігівській губернії функціонували 3544 ліжкомісць Земського союзу – тобто їх кількість порівняно з попереднім роком практично не зросла⁶. Водночас на губернському земському зібранні було зазначено, що мережа шпиталів у Чернігівській губернії досягла масштабів, передбачених Військовим відомством.

Окремої уваги в контексті допомоги хворим і пораненим воїнам та іншим категоріям населення заслуговує Ніжинський повітовий благодійний комітет, створений 8 серпня 1914 р. У цьому комітеті об'єднали свої зусилля й увійшли до складу правління земські діячі, представники міської управи та представники міської громади, а на теренах повіту виникло 24 опікунства («попечительства») в якості його підвідділів⁷.

Земська діяльність у справі допомоги військовослужбовцям не обмежувалася лікуванням поранених та хворих. Нагальною була потреба вирішення проблем протезування, соціально-медичної реабілітації та надання інших видів допомоги військовослужбовцям з інвалідністю.

Зокрема, Ніжинське повітове земське зібрання ще в листопаді 1916 р. розглядало питання створення професійних курсів для скалічених⁸. Утім, широко розгорнути діяльність у справі підтримки інвалідів заважала складна загальнодержавна політика та соціально-економічна реальність. Земства не мали можливості самотужки вирішити цю важливу проблему через «вкрай слабке надходження земських повинностей»⁹ і тому потребували додаткових коштів, організаційної допомоги, медичного та педагогічного персоналу й т. ін.

За даними переписів санітарного бюро Чернігівської губернської земської управи, повітового комітету та Союзу скалічених воїнів, станом на 16 жовтня 1917 р. у Ніжинському повіті перебувало на обліку 567 військовослужбовців з інвалідністю¹⁰. Із них 495 мали «наслідки важких поранень»¹¹. Водночас перепис цієї категорії осіб був проведений неповно через суттєвий брак медичних кадрів.

Ніжинський повітовий союз скалічених воїнів був створений 9 липня 1917 р. і складався із 25 членів. Перше його засідання відбулося 22 жовтня. У межах повіту постали волосні союзи. Однак із початку своєї діяльності вказані структури зіткнулися з гострою нестачею фінансування будь-яких ініціатив: «Надходження коштів випадкові від різного роду благодійних вечорів»¹². Подальше ускладнення політичної та соціально-економічної ситуації в країні ще більше погіршувало становище військовослужбовців з інвалідністю.

Масштабною була діяльність земств у справі забезпечення армії продовольством, спорядженням, фуражем і т. ін. Упродовж війни Ніжинське земство забезпечувало успішне постачання до армії зерна, худоби, сала. З моменту порушення на порядку денному питання про забезпечення фронту земства провадили свою діяльність спільно з ВЗС.

Наприклад, згідно з планом заготівлі шкір у Чернігівській губернії на потреби армії у 1916 р. Ніжинський повіт надав їх у кількості 16782 штук із 77541. Показник ніжинців щодо заготівлі цього виду сировини був другим після Черні-

⁶ Ведомость расходов по содержанию учреждений Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. № 6: на срок до 1 июня 1916 г. Москва, 1916. С. 5.

⁷ Моцяка П. П. Створення Ніжинського повітового благодійного комітету... С. 50, 53.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 145. Оп. 2. Спр. 793. Арк. 93–94.

⁹ Хворостанский М. Помощь увечным. ЧЗН. 1916. № 47. С. 14.

¹⁰ Заседание временного черниговского губернского комитета помощи военно-увечным. Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). 1917. № 69. С. 5–6; Заседание временного черниговского губернского комитета помощи увечным воинам. ЧЗГ. 1917. № 92–93. С. 6–8.

¹¹ Заседание временного черниговского губернского комитета помощи военно-увечным. ЧЗГ. 1917. № 69. С. 5.

¹² Заседание временного черниговского губернского комитета помощи увечным воинам. ЧЗГ. 1917. № 92–93. С. 7.

гівського повіту (17300)¹³. У цьому контексті важливою була посередницька діяльність Ніжинської земської каси дрібного кредиту в справі купівлі та переробки сирих шкір. Для більш успішної переробки сировини правління Земської каси уклало контракти з Ніжинським та Носівським шкіряними заводами¹⁴.

Значною була робота Ніжинського земства в справі постачання худоби до війська. Згідно з розверсткою, яка була затверджена в 1916 р., Ніжинський повіт мав поставити станом на 1 січня 1917 р. 5161 голову великої рогатої худоби. Загалом Чернігівська губернія мала надати 76665 голів¹⁵. Зрештою, земство виконало увесь обсяг поставки 1916 р. – 5222 одиниці «й мало запас на 1917 р. у кількості 61 штуки»¹⁶.

Показово, що Ніжинське земство прагнуло уникнути реквізиції, що було вкрай важливо для підтримки соціально-економічної стабільності в повіті. Відтак у 1917 р., незважаючи на виконання наряду, земство продовжувало закуповувати худобу¹⁷.

Уже в 1917 р. на шпальтах місцевої преси в зверненні до населення Чернігівської губернії йшлося про те, що в попередньому (1916 р.) «земства Чернігівської губернії з честю впоралися з покладеним на них завданням по забезпеченню армії і виконали свій обов'язок перед батьківщиною і армією, повністю виконавши призначений на губернію наряд»¹⁸.

Масштабну роботу Ніжинське земство здійснювало й у сфері допомоги цивільному населенню. Земці брали безпосередню участь у процесі призначення і надання державної допомоги сім'ям військовослужбовців. Роль земств полягала у вивченні матеріального становища потенційних адресатів підтримки з державної казни. Також земці передбачали опцію надання додаткової грошової допомоги, окрім державної виплати, тим сім'ям, які її потребували. Наприклад, Ніжинське земство в 1914 р. «на піклування над сім'ями запасних окремої суми не асигнувало. Управа видала найбіднішим сім'ям на посів полів та найм робітників 67 крб. 50 коп.»¹⁹.

Важливою була сільськогосподарська допомога для сімей, де не вистачало робочих рук. Цю проблему вирішували переважно завдяки толоці – добровільній допомозі всієї громади нужденним сім'ям²⁰. Затяжний характер війни серйозно загострював проблему браку робітників. Зокрема, станом на 1917 р. у Ніжинському повіті не вистачало досвідчених сіячів. Показовими є слова земців, що «цього року повсюдно можна було спостерігати на полях Ніжинського повіту, як посів здійснювали малолітні сіячі»²¹. Усе це негативно впливало на продуктивність сільськогосподарської галузі повіту.

Із метою організації всіх сільських сил, а також для більш продуктивного здійснення земських заходів у сфері сільського господарства Ніжинське повітове земське зібрання 15 листопада 1916 р. затвердило проєкт запровадження у селах Ніжинського повіту «сільських господарських комітетів»²². Такі комітети вже існували в інших губерніях, наприклад, Пермській, і «дали у своїй роботі позитивні результати»²³. Отже, ніжинські земці вивчали досвід роботи місцевого самоврядування в усій Росії і прагнули покращити існуючу організацію співпраці з громадою.

¹³ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 760. Арк. 146.

¹⁴ Там само. Спр. 793. Арк. 193.

¹⁵ Там само. Арк. 222.

¹⁶ Там само. Арк. 223.

¹⁷ Там само. Арк. 223 зв.–224.

¹⁸ К населению Черниговской губернии от Черниговской губернской земской управы. ЧЗГ. 1917. № 8. С. 2.

¹⁹ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 742. Арк. 11.

²⁰ Там само. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 2046. Арк. 129–129 зв.

²¹ Там само. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 793. Арк. 121.

²² Курочкин В. Земские волостные комитеты. ЧЗН. 1916. № 50. С. 2.

²³ Положение о волостных хозяйственных комитетах Пермской губернии. ЧЗН. 1916. № 50. С. 14–15.

Земці покладали значні надії на новостворену структуру та сподівалися, що завдяки їй вдасться об'єднати навколо себе розрізнені сили села²⁴. Проте впоратися із цим завданням і об'єднати сільські громади своїми власними зусиллями й авторитетом земським установам так сповна й не вдалося.

На сільськогосподарські комітети згідно з проектом покладалися завдання сприяти населенню у виконанні всіх сільськогосподарських робіт, а також у вирішенні питань, пов'язаних з обов'язковими поставками на потреби армії.

До складу комітетів мали входити місцеві земські гласні, а також представники повітового земства, члени повітової земської управи, агрономічний персонал, інструктори, земські спеціалісти, ветеринари²⁵. Амбіційні плани земців стосовно сільськогосподарських комітетів ще раз підіймали на поверхню питання гострої нестачі дрібної земської одиниці. Земські діячі постійно наголошували на потребі створення волосного земства для ефективнішої реалізації власних ініціатив. Згадані сільськогосподарські комітети якраз і розглядали як своєрідний прототип майбутньої інституції.

Окрема увага земства, як і в довоєнний час, була прикута до дітей-сиріт та загалом до дітей, які потребували опіки й піклування. Ніжинське земство в цьому напрямі притримувалося традиційної схеми: знаходили для дітей благополучні сім'ї.

У 1916 р. були затверджені правила утримання у сім'ях сиріт і напівсиріт, а також дітей мобілізованих на військову службу. Кошторис на 1917 р. передбачав виділення 3960 крб. (у 1916 р. – 2120 крб.) на опіку сиріт і дітей військових. Земство вирішило допомогти «тій самій кількості дітей, що і в 1916 р., збільшивши розмір утримання з огляду на дорожнечу»²⁶. Наголошуємо, що по 990 крб. виділили повітове та губернське земство. Романовський комітет надав 1980 крб. Отже, у черговий раз пересвідчуємося, яке важливе значення відігравали державні благодійні організації, які покривали значу частину витрат.

Урешті наведені вище спільні асигнування повітового, губернського земств та Романівського комітету забезпечували утримання:

- 1) 10 дітей дошкільного віку з двох років (по 9 крб. щомісячно на особу);
- 2) 10 дітей шкільного віку до 12 років (по 9 крб. щомісячно);
- 3) забезпечення школярів одягом та взуттям (по 30 крб. на особу);
- 4) утримання 5 дітей у гуртожитку при Дроздовській ковальсько-слюсарній майстерні (150 крб. на особу в рік)²⁷.

Водночас земство асигнувало Ніжинському Дамському комітету 120 крб. на утримання притулку для дітей вбитих і скалічених воїнів²⁸.

У 1917 р. Ніжинська земська управа запровадила стипендію дітям кавалерів ордену Святого Георгія. Було профінансовано 3 стипендії по 100 крб. кожна у Ніжинській чоловічій гімназії, жіночій гімназії П. І. Кушакевич та Технічному училищі відповідно²⁹.

Окремий вид допомоги, що був актуальний, – створення ясел-притулків, куди матері могли помістити дітей на час польових робіт. Це рішення було важливим як для опіки дітей загалом, так і для підвищення пожежної безпеки зокрема – адже діти без нагляду часто спричиняли пожежі в селі³⁰.

Проте Ніжинське земство підтримувало не всі ініціативи в напрямку допомоги дітям. Прикладом цього є відхилення клопотання педагогічної ради Дроздовського вищого училища щодо виділення коштів для видачі стипендій дітям загиблих і поранених воїнів. Управа пояснила відмову тим, що «Ніжинське зем-

²⁴ Организация сил деревни. ЧЗН. 1916. № 49. С. 6.

²⁵ Там же. С. 7.

²⁶ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 793. Арк. 96.

²⁷ Там само. Арк. 96 зв.

²⁸ Там само. Арк. 169.

²⁹ Там само. Спр. 789. Арк. 9.

³⁰ Приюты-ясли в губернии. ЧЗН. 1916. № 23. С. 2.

ство направило вже значну суму на справу опіки дітей воїнів, і ці витрати щорічно будуть збільшуватися»³¹.

Окремим напрямком діяльності земств у роки війни стало вирішення низки проблем, пов'язаних із напливом біженців, адже вже у жовтні 1915 р. ситуація із біженцями була досить складною.

Для обслуговування біженців у Ніжині було створено два харчувальних пункти: на Борзенському шляху – для вимушених переселенців, які слідували гужовими шляхами, та на вокзалі – для тих, хто переміщувався залізницею³².

Усі біженці мали можливість отримати гарячу їжу (юшка, іноді м'ясо) або чай та цукор (2 шматки на людину). Також усі отримували по 1 ф. чорного хліба. Окрему увагу на пунктах прагнули приділити дітям, яким «по можливості» видавали молоко, білий хліб та яйця. Крім цього, біженці отримували фураж для коней за половину вартості³³.

На харчувальному пропускному пункті на Борзенському шляху здійснювалися також медико-санітарні заходи для біженців. Хворих оглядав фельдшер. У разі відсутності інфекційних хвороб вони отримували амбулаторну допомогу й направлялися далі. Для цього була створена невелика аптека та кімната для прийому хворих. У разі діагностування інфекції біженців направляли до земської лікарні. Хворих на дифтерію, тиф та холеру влаштовували до міського холерного бараку. Безпосередньо на пункті завжди перебували декілька десятків осіб, які тривалий час там проживали. Зазвичай це були батьки та родичі хворих, які перебували в лікарнях³⁴.

Масова хвиля біженців углиб імперії призвела до появи значної кількості дітей, які губилися у метушні переїздів. Для допомоги у вирішенні цієї проблеми неподалік вокзалу створили притулок. Він був призначений для дітей, які відстали від батьків³⁵.

Окрім двох харчувальних пунктів у Ніжині, для забезпечення потреби біженців належним харчуванням на гужових шляхах повіту було створено ще один – у Носівці. До того ж, додатково були засновані два чайні пункти в Володзьковій Дівиці та Малій Кошелівці³⁶.

Повсякчас украй актуальною була медична допомога. Лише за 1915 р. наявні свідчення про 196 біженців із Галичини, які перебували на лікуванні в Ніжинській земській лікарні й були неспроможні оплатити лікарняну допомогу³⁷.

Яскравим свідченням поєднання земської ініціативи та державного сприяння у 1916 р. є асигнування 4000 крб. із військового фонду Ніжинській повітовій земській управі на будівництво бараків для біженців-галичан³⁸.

У Ніжині станом на 12 січня 1916 р. перебували 1070 біженців. 229 із них походили з Царства Польського, 170 – із північно-східних губерній, 108 – із прибалтійських губерній, 164 – із Холмської губернії, 70 – з південно-західних губерній і 266 осіб – із Волинської губернії. Усі біженці, які зупинилися у місті, були розміщені на квартирах, а в повітах – отримали роботу. Представники інтелігенції переважно стали вчителювати в селах або ж отримали різні посади в містах. Усього з початку евакуації, яка розпочалася в липні 1915 р., до січня 1916 р. у Ніжин прибуло 5414 біженців, 4048 з яких були евакуйовані в східні губернії згідно владного припису, а ще 296 осіб виїхали добровільно³⁹.

Загалом про успішність реалізації гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства говоримо, спираючись на відповідні звітні документи. Зокрема,

³¹ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 793. Арк. 148.

³² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 560. Арк. 76–77.

³³ Там само. Арк. 76.

³⁴ Там само. Арк. 77 зв.

³⁵ Там само. Арк. 76 зв.

³⁶ Там само. Арк. 179.

³⁷ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 793. Арк. 203–206.

³⁸ Там само. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1229. Арк. 27.

³⁹ О беженцах-поляках и др. *Нежинец*. 1916. № 1–2. С. 1–2.

16 липня 1916 р. Ревізійна комісія розглянула звіти повітового земства щодо утримання Ніжинського земського шпиталю, влаштування харчовальних пунктів для біженців, стану запасів продовольства та речового складу. Ревізія зафіксувала, що в період з 9 серпня 1914 р. по 1 січня 1916 р. звіт був складений правильно, усі витрати були підтверджені відповідними документами, діловодство велося у зразковому порядку, жодних упущень і помилок не виявлено. Разом із затвердженням звіту, комісія дала високу оцінку стану справ у вказаних напрямках і висловила «особам, що вели таку діяльність, глибоку вдячність»⁴⁰.

Отже, Ніжинське повітове земство доклало значних зусиль для вирішення гуманітарних проблем, що постали з початком Першої світової війни. Діяльність у справі допомоги війську та цивільному населенню велася у тісній комунікації із губернським земством, міським самоврядуванням та низкою існуючих благодійних організацій. Загальнодержавна криза в політичній, соціальній та економічній сферах суттєво впливала на можливості земства, його фінансову спроможність реалізовувати суспільно важливі гуманітарні ініціативи. Проте відмічаємо, що, незважаючи на комплекс негативних факторів, земці прагнули підтримувати існуючу соціальну інфраструктуру на відповідному рівні та надавати допомогу належним категоріям населення. Разом із тим, не можна й переоцінювати внесок земств, адже вони існували в сформованій у довоєнний час бюрократичній системі імперії, що була жорстко централізованою.

Вказаний напрям дослідження продовжує містити в собі значний пласт проблем, що потребують подальшого вивчення і розробки задля глибшого осмислення локального виміру діяльності земських установ у роки Першої світової війни.

References

Bezuhla, O. (2002). Humanitarna diialnist Chernihivskoho hubernskoho zemstva v 1914-1918 rokah [Humanitarian activity of the Chernihiv provincial zemstvo in 1914-1918]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. G. Shevchenka* – *Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University named after T. G. Shevchenko*. Chernihiv, Ukraine.

Gryn, P. (2017). Nizhynske povitove zemstvo v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.) [Nizhyn district zemstvo in the years of The First World War (1914–1917)]. *Siverschyna v istoriyi Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*. Hlukhiv, Ukraine.

Kovalenko, O., Rakhno, O. (2018). Chernihivschyna v roky Pershoi svitovoi viiny [Chernihiv region at the First World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

Motsiaka, P. (2018). Stvorennia Nizhynskoho povitovoho blahodiinoho komitetu (serpen 1914 r.) [The creation of the Nizhyn County Charity Committee (August 1914)]. *Literatura ta kultura Polissya – Literature and culture of Polissya*. Nizhyn, Ukraine.

Petrovska, Y. (2008). Osoblyvosti humanitarnoi diialnosti zemstv Chernihivskoi hubernii na pochatku Pershoi svitovoi viiny za materialamy «Chernigovskoj zemskoj nedeli» [Features of the humanitarian activity of the zemstvos of the Chernihiv province at the beginning of the First World War based on the materials of the «Chernigov Zemstvo Week»]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. G. Shevchenka* – *Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University named after T. G. Shevchenko*. Chernihiv, Ukraine.

Немченко Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

⁴⁰ ДАЧО.Ф. 145.Оп. 3.Спр. 1229. Арк. 61.

Nemchenko Oleksandr S. – post-graduate student of Department of History of Ukraine T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium». (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: alexnem28@gmail.com

Humanitarian activities of the Nizhyn district zemstvo during the First World War (1914–1917)

The purpose of the article is to scientifically comprehend the role of the Nizhyn district zemstvo during the First World War in providing assistance to servicemen and certain categories of the civilian population. On the example of the activity of the Nizhyn Zemstvo it is possible to understand the local processes, to analyze the scale of the challenges of time and to comprehend the ways of overcoming them at the local level. **Research methods** were selected in accordance with the purpose. In the article were used general scientific methods of description and analysis, principles of historicism, objectivity and consistency have been applied. **The scientific novelty** lies in the fact that the information introduced into scientific circulation helps to significantly supplement the history of the Nizhyn district zemstvo with new facts, to comprehend the features of humanitarian activities during the First World War. **Conclusions.** The Nizhyn district zemstvo implemented a number of practical measures to provide assistance to militaries and certain categories of the civilian population during the First World War. The zemstvo most fully understood the needs of the population, the resource and infrastructural potential of the county. These factors were one of the key factors for the development of an effective strategy for local humanitarian activity. Members of zemstvo contributed to the establishment of communication with the provincial zemstvo, city government and a number of existing charitable organizations, which made it possible to carry out multi-vector humanitarian activities. The implementation of local initiatives was complicated by the tough bureaucratic system of the empire and the general socio-economic crisis, but even in such conditions the zemstvo supported the existing social infrastructure and responded to the challenges of wartime. The experience of the Nizhyn zemstvo deserves attention when developing strategies for solving the problems of our time from the point of view of analyzing and rethinking the relevant practices of supporting various categories of the population.

Key words: World War I, the Nizhyn district, zemstvo, Chernihiv province, humanitarian activities.

Дата подання: 2 листопада 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Немченко О. Гуманітарна діяльність Ніжинського повітового земства в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 106–113. DOI: 10.5281/zenodo.4663789.

Цитування за стандартом APA

Nemchenko, O. Humanitarian activities of the Nizhyn district zemstvo during the First World War (1914–1917). *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 106–113. DOI: 10.5281/zenodo.4663789.

Інна Гулак

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.4678298

© І. Гулак, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – визначити та проаналізувати особливості становлення податкової системи Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на основі дослідження та вивчення архівних матеріалів). **Методи дослідження** дібрано відповідно до поставленої мети. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше зроблено спробу визначити особливості розвитку податкової системи Російської імперії на матеріалах Чернігівської губернії. **Висновки:** автор звертає увагу на економічний аспект функціонування повітів, детально розкриває економічну життєдіяльність найбільших повітових містечок та їх значення у наповненні губернської податкової скарбниці. Усі торгівельно-промислові заклади Чернігівської губернії були джерелами оподаткування. Чернігівська губернія була аграрним краєм, де збереглися кріпосницькі пережитки – велике поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянське малоземелля й безземелля, що теж є особливістю зазначеного регіону. Промисловість була слабо розвинена. І як результат, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. губернія займала останнє місце в Україні за кількістю кредитно-банківських та торгівельних закладів, адже банки й кредитні установи були наявні не в усіх повітах, що негативно впливало на її економічний розвиток. Особливістю Чернігівської губернії було таке: вона розвивалася в дусі загальноімперських процесів становлення податкової системи, пов'язаних із пошуком нових сфер оподаткування, засобів та можливостей для подолання недоїмок, які зростали за умов завершення юридичного закріпачення селян. З'являються нові виклики історичного часу, які система оподаткування намагається вирішити двома шляхами: підвищенням податків та зборів, пошуком нових засобів, які можна було б оподаткувати.

Ключові слова: бюджет, гроші, податки, податкова система, фінансова система, Чернігівська губернія.

Постановка проблеми: Сьогодення – це час активної розбудови економіки ринкового типу, що є важливим чинником реальної незалежності держави. Відтак в історичній науці принципово актуальними стають нові підходи до аналізу управління народним господарством. Серед них особливе місце посідають фінансові інструменти й важелі економічного процесу, зокрема, фінансова та податкова системи, адже саме вони повинні успішно вирішувати фінансово-розподільчі функції в державі шляхом оптимального розподілу прибутків та видатків бюджету. Система оподаткування має бути побудована таким чином, щоб сприяти розвитку виробничої діяльності в цілому. А яким же чином формувалася податкова система в імперії та які її особливості?

Аналіз досліджень та публікацій: привертають увагу праці таких дослідників-краєзнавців, як В. М. Половець¹, котрий описав історію кооперації Лівон-

¹ Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). Чернігів: Деснянська правда, 1996. 204 с.

бережної України, етапи її становлення, організаційні принципи, фундаментальні теоретичні питання участі земства в розвитку кооперативного руху та ставлення держави до кооперації. С. А. Леп'явко², В. Я. Руденок³, Г. Кузнецов та Ю. Новіцька⁴ намагалися висвітлити всі сфери життя, зокрема й економічного. Особливе значення мають краєзнавчі розвідки соціально-економічного життя Чернігівської губернії С. А. Леп'явка, який детально дослідив процеси перетворення Чернігова на губернський центр на початку XIX ст. У працях В. Я. Руденка простежуємо динаміку зростання населення, розвиток торгівельних і промислових закладів, діяльність у місті банків і кредитних установ, становлення культурної та освітньої сфер, будівництво доріг, появу водопостачання, перших електростанцій. О. В. Крупенко дослідила соціально-економічний аспект Чернігівської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.⁵

Виклад матеріалу: Чернігівська губернія – адміністративно-територіальна одиниця Лівобережної України, яка в 1802 р. була виокремлена з Малоросійської губернії (центр – м. Чернігів) і розташовувалася у середній смузі європейської частини Російської імперії. Вона належала до числа внутрішніх губерній, які не мали кордонів з іншими державами.

Чернігів згідно указу Сенату від 27 березня 1802 р. стає губернським центром у зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії, яку було поділено відповідно на Чернігівську та Полтавську. Її створення мало на меті позбавити Малоросію адміністративної внутрішньої єдності. Штатний розпис, запроваджений 18 квітня 1802 р., включав спочатку 9 повітів: Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Стародубський, Мглинський. Трохи згодом до складу Чернігівської губернії увійшли 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський та Чернігівський. На підставі указу Сенату від 27 березня 1803 р. Кролевецький, Суразький та Остерський повіти були приєднані до Чернігівської губернії. У 1808 р. з Нового Міста повітові установи були переведені в Новозибків і повіт став називатися Новозибківським. З цього часу й до 1917 р. в адміністративно-територіальному поділі Чернігівської губернії істотних змін не відбулося. Вона складалася з 15 повітів (187 волостей, 5780 населених пунктів, у тому числі 19 міст і 49 містечок⁶).

В економічному плані повіти розвивалися нерівномірно. Одним із визначальних факторів економічного розвитку став географічний детермінізм. Так, природно-кліматичні умови та територіальне розташування дають змогу виокремити в Чернігівській губернії три зони. Південна або степова включала Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський та південні частини повітів Глухівського, Кролевецького та Сосницького. Ця смуга належить до лісостепової, для якої характерний м'який клімат, сприятливий для вирощування майже всіх землеробських культур, а особливо зернових та технічних (бурак, тютюн).

Середню смугу складали північні частини Глухівського, Кролевецького, Сосницького та повіти Новгород-Сіверський, Городнянський, Чернігівський та Остерський. До третьої, північної частини, належали Стародубський, Мглинський, Суразький та Новозибківський. Ґрунти в цих повітах менш родючі, ніж у південних. Значну площу середньої та північної зон займали болота та ліси, тому кількість орних земель тут була незначною. А доволі часті бурі та град нищили й без того невеликі посіви.

² Леп'явко С. А. Чернігів. Історія міста. Київ: Темпора, 2012. 432 с.

³ Руденок В. Я. Наш губернский хутор (Чернигов в XIX ст.). Чернигов, 2002. 50 с.

⁴ Кузнецов Г., Новицкая Ю. Тайны древнего Чернигова и его клады. Чернигов: Деснянская правда, 2002. 56 с.

⁵ Крупенко О. В. Промислове підприємництво на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Історіографічні засади дослідження. *Література та культура Полісся*. 2014. Вип. 76. С. 107-120.

⁶ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 867.

Це дає змогу говорити про те, що лише в степовій зоні губернії було вигідно займатися сільським господарством. Решта ж повітів змушена була знаходити інший шлях заробітку: заняття ремеслами, влаштування закладів фабрично-заводського типу тощо.

Найбільшим містом губернії за чисельністю населення був Ніжин (18 тис. чол.), далі перебували Чернігів (14 тис. чол.) та Глухів (10 тис. чол.). З 1859 по 1897 рр. кількість населення губернії зростає на 58%. XIX ст. було періодом швидкого росту й економічного розвитку Чернігова. Так, у 1861 р. у місті проживали 14 тис. 612 чол., з них нараховувалося всього 250 ремісників. До 1897 р. населення Чернігова збільшилося майже вдвічі й досягло 27716 чол., із них 12829 належали до стану міщан. Саме ця категорія й була значною частиною виробників⁷.

«Губернський хутір», тобто місто Чернігів, до початку XX ст. перетворився у повноцінний губернський центр, у економіці якого важливе місце займала торговельна сфера. У цей час у місті нараховувалося до 500 різних лавок і магазинів: свої послуги покупцям пропонували 9 взуттєвих, 5 меблевих, 5 годинникових і 1 фотомагазин.

На середину XIX ст. у Російській імперії й на території Чернігівської губернії зокрема діяла станова система розподілу торгових прав, згідно якій набуття того чи іншого їх обсягу залежало від станової приналежності. Найбільшим обсягом прав володіло купецтво. Для селян доступ до торгових дій, які надавалися купцям і міщанам, ускладнювався через більш високу вартість документів на право ведення торгівлі.

Що стосується мануфактурних магазинів, то їх у місті було 38. Крім того, на двох площах Чернігова два рази на тиждень відбувалися торги з розміром обігу до 50 тис. крб.

Ціни на товари встановлювала Міська Дума. Так, наприклад, м'ясо першого ґатунку коштувало 16 коп. за фунт (близько 400 г.), хліб – 3,5 коп., склянка молока – 1,5 коп. Дорогими були огірки – 40 коп. за десяток, і полуниця – 10 коп. за фунт⁸.

Ніжин був одним із найбільших торговельних міст Чернігівської губернії, однак значення торговельного центру України, яким він був раніше, почав поступово втрачати. Протягом 1895–1898 рр. в місті щороку влаштовувалися величезні ярмарки: Всеїдний, Троїцький, Покровський, які тривали протягом 2–3, а то й 4 тижнів. На ці ярмарки з'їжджалися купці як із-за кордону, так і з різних міст Російської імперії (Москви, Курська, Брянська, Тули).

Окрім вище описаних видів товарів, у Ніжині торгували соболями, сибірськими білками, бухарськими овчинами, золотом, шовком, мереживом, рибою, килимами... Завжди можна було купити чай, цукор, сіль, каву, горіхи, чорнослив, мигдаль, фініки, маслини, родзинки, персики, кавуни... Наприкінці XIX ст. у місті проживало 364 купці, у тому числі 6 першої та 116 другої гільдій, діяли 277 лавок⁹.

В основному транзитною торгівлею займалися греки. З Туреччини вони везли до Ніжина шовк, червоні кумачі, бавовну, також через Чорне море – вина, тютюн, сап'ян, з Молдавії – вино, грецькі горіхи, чорнослив, з Угорщини – угорські вина, з Австрії й Італії – товари, виготовлені з шовку¹⁰.

Внесок в економічний розвиток Чернігівської губернії інших 13 повітів був невеликий. Жителі Борзнянського повіту торгували здебільшого хлібом, шкіряними виробами, сіллю, глиняним посудом. Упродовж року влаштовували три яр-

⁷ Домонтович М. Материали для географии и статистики России, собрание генералами генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Персона, 1865. С. 134–136.

⁸ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 3–6.

⁹ Петренко Л. Б. Ніжин: древній і завжди юний. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. С. 3–5.

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. Київ: Інститут історії АН УРСР, 1972. С. 428.

марки. У Глухівському повіті вели торгівлю переважно хлібом, цукровим піском, шкірами, лісом, дьогтем, фарфоровою глиною, камінням для виготовлення жорен, рибою, пенькою. Глухівські купці торгували в Курській, Московській, Полтавській, Харківській, Київській губерніях та в містах своєї губернії. Торгівельний клас Глухова за капіталом займав перше місце в губернії. Ярмарки в місті проводилися чотири рази на рік, а базари відбувалися двічі на тиждень.

Торгівля у Городнянському, Козелецькому, Кролевецькому, Остерському, Мглинському, Новгород-Сіверському та Новозибківському повітах була незначною. Місцеві жителі торгували хлібом, худобою, дерев'яними та глиняними виробами, смолою, рибою, сіллю, пенькою та конопляною олією. У Конотопському, Сосницькому та Стародубському повітах торгівля була розвинена мало й зосереджена переважно в руках євреїв, які займалися перепродажем товарів, зокрема хліба. Найбільш відсталим у торговельному відношенні виявився Суразький повіт, торгівля у якому була обмежена лише збутом пеньки¹¹.

Важливе значення в економічному житті губернії займала промислова сфера, а XIX ст. можемо впевнено назвати століттям зародження й розвитку чернігівської промисловості. У 1861 р., коли в Чернігові мешкало вже 14612 чоловік, нараховувалося всього лише 250 ремісників, діяли 12 невеликих фабрик і заводів, 8 із яких виготовляли цеглу. Відсоток промислових робітників залишався невисоким. У 1904 р. на 24-х промислових підприємствах Чернігова працювали лише 320 осіб. У 1872 р. відбулося відкриття Чернігівського єпархіального свічкового заводу. Діяли в місті й пивоварні заводи¹². У Ніжині діяли два миловарних (виробляли продукцію на суму 11250 крб.), один оцетний (2000 крб.), один пиво-медовий (13150 крб.), два цегельних (5260 крб.), два тютюнових (38470 крб.) заводи¹³.

У Борзнянському повіті займалися виготовленням чобіт, яких щорічно продавали до 10 тис. пар. Фабрик та заводів у повіті не було зовсім, діяли лише млини. Глухівський повіт належав до найбільш промислових центрів губернії. Фабричних і заводських закладів у 1862 р. нараховувалося до 50-ти, серед них: круп'яних – 1, свічно-сальних – 2, мильних – 2, шкіряних – 5, цегельних – 4, сальних – 2, медових – 1, пивоварних – 1, горілочних – 1, кахельних – 1, горшкових – 10, воскобійних – 1, маслوبيйних – 2, круподерень – 13, екіпажних – 1. Загальна вартість виробленої фабрично-заводської продукції сягала до 150 тис. крб.

Промисловість Козелецького повіту перебувала в незадовільному стані, хоча через нього й проходила Києво-Петербурзька залізнична магістраль та велика шосейна Московська дорога. У повіті діяли дві тютюнові фабрики, свічно-сальний і чотири цегельних заводи. У Конотопському повіті працювало два заводи – медовий та воскобійний. Промисловий потенціал Кролевецького повіту був незначний. Найбільша кількість ремісників займалися ткацтвом паперових рушників та скатертин. У Мглинському повіті працювали два салотопних та три цегляних заводи; у Новгород-Сіверському – шкіряний, свічковий та 5 цегельних заводів; Новозибківському – 5 вітрильних, 5 шкіряних, 4 салотопних та 5 сально-свічних; Стародубському – 12 шкіряних, 2 свічкових, 2 маслوبيйних, 2 пивоварних та ливарний заводи. Городнянський, Остерський, Сосницький та Суражський повіти на своїх територіях жодних промислових підприємств не мали¹⁴. Усі торговельно-промислові заклади Чернігівщини були джерелами оподаткування.

До відміни кріпосного права банківська система Російської імперії складалася із державних кредитних закладів, в основному з так званих дворянських банків, створених ще в 1754 р. За рік до селянської реформи 1861 р. влада здійс-

¹¹ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России... С. 592–605.

¹² Руденко В. Я. Наш губернский хутор... С. 3–6.

¹³ Історія Ніжина мовою дат. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. С. 90.

¹⁴ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России... С. 592–632.

нила реорганізацію кредитно-банківської сфери, що призвело до утворення Державного банку Росії. Російський уряд в умовах дефіциту бюджету активно шукає нові сфери наповнення казни, і в другій половині XIX ст. такою статтею стає кредитно-банківське оподаткування.

Чернігівське відділення Державного банку було створене на підставі указу Сенату від 31 травня 1860 р. про реорганізацію державних кредитних установ. Відділення видавало кредити та позики, приймало внески, купувало й продавало банківські білети, здійснювало інші операції. Воно очолювалося керуючим і підпорядковувалося Державному банку Росії¹⁵. Свою діяльність Чернігівське відділення Державного банку розпочало 16 жовтня 1879 р.¹⁶

3 8 червня 1873 р. на підставі Положення про міські громадські банки 1862 р. почав діяти Ніжинський міський банк. В його відділенні приймалися грошові внески й векселі, купувалися і продавалися цінні папери, видавалися позики¹⁷.

19 листопада 1875 р. в Чернігові розпочав діяльність суспільний банк, який виплачував до 7,5% за внески й отримував по 9–12% за кредити. Уже за перші 25 років свого існування банк отримав близько 1,4 млн. крб. чистого прибутку, із яких 677 тис. крб. було передано на потреби міста¹⁸.

Чернігівське відділення селянського й дворянського поземельного банків були створені на підставі указу Сенату від 18 травня 1882 р. і підпорядковувалися Петербурзькому селянському поземельному банку. Банк видавав селянам позики під заклад земельних наділів для придбання землі. Особливо активізувалася його діяльність після революції 1905–1907 рр. Під час столипінської аграрної реформи банк сприяв утворенню хуторів і відрубів. Користуючись послугами цього банку, селяни мали право купувати й продавати землі, отримуючи при цьому пільги¹⁹.

У 1905 р. в Чернігові розпочало свою роботу відділення Південно-Російського банку. Діяло воно до 1908 р., тобто до злиття Південно-Російського банку з Московським міжнародним й Орловським комерційним банками. У результаті утворився так званий Об'єднаний банк, капітали якого швидко зростали й у 1914 р. він став одним із найбільших акціонерних банків Російської імперії²⁰.

Наголошуємо, що всі банки й кредитні установи губернії, перш ніж надати кредит, зверталися до податкового інспектора з проханням перевірити платоспроможність клієнтів²¹. Таким чином, кредитні установи отримували достовірну інформацію і вже на засіданні вирішували питання стосовно надання кредиту тим чи іншим особам.

У 1881 р. в Ніжині розпочало діяльність товариство взаємного кредиту. Станом на 1 січня 1895 р. кількість його вкладників становила 556 осіб, а капітал складав 389,3 тис. крб. У 1919 р. товариство було націоналізоване радянською владою²².

Отже, наголошуємо, що Чернігівська губернія була аграрним краєм, де зберігалися кріпосницькі пережитки – велике поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянське малоземелля й безземелля, що теж є особливістю зазначеного регіону. Станом на 1905 р. дворяни, купці, сільські багатії володіли 1825624 дес.

¹⁵ Чернігівщина: енциклопедичний довідник... С. 860–893.

¹⁶ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 6–8.

¹⁷ Чернігівщина: енциклопедичний довідник... С. 860–893.

¹⁸ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 6–8.

¹⁹ Чернігівщина: енциклопедичний довідник... С. 860–893.

²⁰ Руденок В. Я. Наш губернский хутор... С. 8.

²¹ Державний архів Чернігівської області. Ф. 768. Оп. 1. Спр. 1. (Переписка с Черниговской казенной палатой о выдаче денег из местного коробочного сбора для ремонта здания молитвенной школы, образовании счетоводства и делопроизводства сберегательных касс. Сведения о числе торговых и промышленных заведений, недвижимом имуществе по 4-му податному участку губернии). 1902 г. Арк. 11, 28.

²² Історія Ніжина мовою дат... С. 78.

землі (41,7% земельної площі), а 367365 селянських господарств мали в користуванні 2329209 дес. Промисловість була слабо розвинена. У 1910 р. в Чернігівській губернії діяли 198 дрібних заводів і фабрик, на яких працювало 24,1 тис. чол., і саме цей сектор був основою оподаткування. І як результат, наприкінці XIX – на початку XX ст. губернія займала останнє місце серед українських губерній за кількістю кредитно-банківських та торговельних закладів. Банки й кредитні установи були наявні не в усіх повітах, що негативно впливало на їх економічний розвиток.

Отже, Чернігівська губернія розвивалася у руслі загальноімперських процесів становлення податкової системи, пов'язаних із пошуком нових сфер оподаткування, засобів та можливостей для подолання недоїмок, які зростали за умов завершення юридичного закріпачення селян. З'являються нові виклики історичного часу, які система оподаткування намагалася вирішити двома шляхами: підвищенням податків та зборів, пошуком нових засобів, які можна було б оподаткувати.

References:

Istoriia Nizhyna movoiu dat [History of Nizhyn in the language of dates]. (2004). Lutsk, Ukraine.

Krupenko, O. V. (2014). Promyslove pidpriemnytstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. Istoriohrafichni zasady doslidzhennia [Industrial entrepreneurship in the Left Bank of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Historiographical principles of research]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and culture of Polissya*.

Lepiavko, S. A. (2012). Chernihiv. Istoriia mista [Chernihiv. History of the city]. Kyiv, Ukraine.

Petrenko, L. B. (2006). Nizhyn: drevnii i zavzhdy yunyi [Nizhyn: an ancient and always a young]. Nizhyn, Ukraine.

Polovets, V. M. (1996). Kooperatyvnyi rukh v Livoberezhnii Ukraini (1861–1917 rr.) [Cooperative movement in the Left Bank of Ukraine (1861–1917)]. Chernihiv, Ukraine.

Rudenok, V. Ia. (2002). Nash hubernskiy khutor (Chernykhov v XIX st.) [Our provincial hamlet (Chernihiv in the 19th century)]. Chernykhov, Ukraine.

Гулак Інна Василівна – аспірантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кафедри історія України (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16600, Україна).

Hulak Inna V. – Nizhyn Mykola Gogol State University, graduate student of the history of Ukraine department (Grafka Street, 2, Nizhyn, 16600, Ukraine.)

E-mail: innahuulak@gmail.com

THE FEATURES OF CHERNIHIV GOVERNORATE TAX SYSTEM DEVELOPMENT IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

The article objective is to determine and analyze the features of Chernihiv Governorate tax system formation in the second half of the XIX – early XX cent. via archival materials studying. **The research methods** are selected in line with the objective.

The scientific novelty is in the first attempt to define the features of Russian Empire tax system development on the materials of Chernihiv Governorate.

Conclusions: the author focuses on economic aspect of local counties functioning; thoroughly reveals economic life of the largest county towns and their importance in filling the provincial tax treasury. All commercial & industrial institutions of

Chernihiv Governorate were the sources of taxation. The region was agrarian and preserved remnants of serfdom: large landownership, rent services, peasant lack of land and landlessness that was also a feature for the governorate. Industry was poorly developed there. As a result, in the late XIX – early XX cent. the region ranked last in Ukraine regarding number of credit & banking and trade institutions. Banks and credit organization were not present in all counties, and that negatively affected local economy development.

A significant feature of Chernihiv Governorate was that it developed in line with general imperial processes of tax system formation that were associated with search for new areas of taxation, means and opportunities to overcome arrears increased during completion of peasants legal enserfing. There were new challenges of historical time the tax system tried to address in two ways: by raising taxes and fees; by finding new means that could be taxed.

Key words: budget, money, taxes, tax system, financial system.

Дата подання: 23 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гулак І. Особливості розвитку податкової системи Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 114–120. DOI: 10.5281/zenodo.4678298.

Цитування за стандартом APA

Hulak, I. Osoblyvosti rozvytku podatkovoi systemy Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The features of Chernihiv governorate tax system development in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 114–120. DOI: 10.5281/zenodo.4678298.

Людмила Іваннікова

ФОЛЬКЛОРНІ СЮЖЕТИ, ІНКОРПОРОВАНІ В УСНІ МЕМОРАТИ ПРО ГОЛОД 1932–1933 РОКІВ

DOI: 10.5281/zenodo.4679456

© Л. Іваннікова, 2021. CC BY 4.0

Мета статті: з'ясувати фольклорне походження окремих сюжетів, інкорпорованих у спогади про голод. **Методологія.** Автор застосовує порівняльно-типологічний метод. **Наукова новизна.** Існує три найбільш поширені сюжети, які зустрічаються в багатьох розповідях. Автор наводить цілу низку доказів того, що це фольклорні тексти, а саме: наявність варіантів, побутування їх у дуже віддалених один від одного регіонах та майже повна ідентичність включених у них віршованих зразків. **Висновки.** На передній план виводять образ народного співця, який привселюдно виконував антирадянські пісні та думи й полатився за це життям або зазнав переслідувань. Такі випадки були непоодинокими. Автор статті вбачає в цих розповідях не реальні спогади, а типовий фольклорний сюжет. Однаковий не лише розвиток сюжету, а й текст пісні, яку виконує кобзар у момент, коли його ведуть до відділку міліції. На думку автора, оповіді про ці випадки фольклоризувались і поступово перетворились із меморату на фабулат, близький до анекдоту. Цей сюжет дійшов аж до наших днів. У правдивість цієї події вірять і ті, хто розповідає, і ті, хто слухає і записує. Така схема характерна для всіх варіантів сюжету. Варіюється лише кінцівка. Для обґрунтування своєї гіпотези автор наводить різні версії досліджуваного сюжету, записані в різний час і в різних регіонах України. На думку автора, пізнішими слід вважати ті, у яких йдеться про загибель кобзаря. Побутування низки віршів-моностроф про загибель під час голоду коней спричинило зародження ще одного фольклорного сюжету – про коня, який ходив із плакатом/запискою/табличкою на ший/коло хвоста/у гриві. На ній був написаний політичний вірш. Безсумнівно, що й цей сюжет породили цілком реальні події. Очевидно, що він був дуже популярним. За змістом він також близький до анекдоту. Сміховий елемент закладений у вірші, включеному в сюжет. На першому етапі творення цього фабулату сюжетотворчу функцію виконував вірш. Монострофа була стійким елементом сюжету, який практично залишався незмінним. Але згодом, у процесі трансляції, уже прозова частина стала сюжетотворчим елементом. Автор наводить яскраві приклади фольклоротворчого процесу. Третій оригінальний сюжет пов'язаний із куркою, яку господар використав для демонстрації протесту проти непомірних продподатків. Цей наратив також типологічно споріднений із попереднім і схожий на анекдот із трагічним змістом. Він так само фіксувався у різних регіонах України, і не лише як прозовий, але й як музично-вербальний текст.

Ключові слова: усні меморати про голод, фольклоризація, фольклоротворення, вірші-монострофи, політичний фольклор, протестний фольклор.

У монографії «Двадцять століття в українському фольклорі» професор Роман Кирчів ставить низку завдань перед наступними дослідниками народної творчості. Одне з них таке: «В зібраному серед народу матеріалі про голодомор треба уважно розібратися, що з нього характеризується ознаками фольклорності чи фольклоризації, а що просто залишається на рівні звичайних свідчень – спога-

дів, повідомлень, одноразових текстів»¹. Саме це завдання ми й спробуємо вирішити в нашому дослідженні.

Як відомо, усні меморати та оповідання про голод 1932–1933 рр. наповнені значною кількістю фольклорних текстів антирадянського спрямування – частівок, віршів-моностроф, приказок, прислів'їв, уривків дум, навіть молитов і проклять, у яких народна сатира та гумор поєднуються із глибоким трагізмом. Значну увагу в спогадах приділяють і виконавцям фольклору, і обставинам виконання, і навіть передумовам виникнення того чи іншого твору або сюжету. І тут на передній план виводять образ кобзаря, сліпого лірника, народного співця, який привселюдно виконував антирадянські пісні та думи й який, звісно ж, поплатився за це життям або зазнав переслідувань.

Характерний у цьому плані спогад Прокопа Карповича Чепіги, 1924 р. н., мешканця села Великий Хутір Драбівського району Черкаської обл., який у 1930-х роках був поводитирем кобзаря Івана Реміня з-під Полтави. Ходячи по хатах або співаючи на базарах, кобзар завжди остерігався людей «з великими вухами» – начальників-активістів. Тому найгостріші свої твори, за свідченням П. Чепіги, він співав у степу або в лісі з метою їх трансмісії для наступних поколінь через свого поводиря (просив поводиря все добре запам'ятати). Оповідач згадує типовий для того часу випадок переслідування сліпого кобзаря: «Під Золотоношею в одному селі був серед селян якийсь начальник – і потягли діда в сільську раду, лаючись: “Ти контра, опортуніст, петлюрівське охвістя!” Забирали в діда Івана Реміня кобзу, але дід вчепився в неї кліщем: хай катують його, а не віддасть, і я зчинив гвалт. Начальник сільради відступився, заштовхав нас у холодну кімнату, пригрозив, що дорога нам буде на Соловки. Вночі сторож нас випустив, сказав, куди йти, щоб не зловили, ще й дав по печеній картопл[ин]і і по шматку житняка»².

Безумовно, такі випадки були непоодинокими, тож не дивно, що серед народу поширювались і розповіді про них. Порівнявши розповіді респондентів із різних регіонів України, ми дійшли висновку: перед нами не реальні спогади, а типовий фольклорний текст. Адже окремі його частини переказують буквально тими самими словами, тобто мають певну формульність. Однаковий не лише розвиток сюжету, а й текст пісні, яку виконує кобзар у момент, коли його ведуть до відділку міліції. Основою цього твору міг справді бути спогад про конкретну подію. Тож основна лінія сюжету така: кобзар (лірник, сліпий жебрак) співає на базарі частівки про голод чи про певні політичні події. Його хапає міліціонер. Коли виконавець дізнається, хто й куди його веде, він голосно співає пісню про те, що міліціонер став поводитирем. Це викликає глузливу реакцію слухачів. Осміяний міліціонер відпускає старця. Але в процесі трансляції відбулася фольклоризація оповіді. Поступово образ кобзаря, лірника чи просто сліпого барда узагальнюється, перетворюється на трагічний образ-символ. У народній свідомості він не просто героїзувався, а навіть сакралізувався. Адже саме кобзарі й інші виконавці фольклору не лякалися смерті й виступали проти комуністичної системи. Й отже, у багатьох спогадах йдеться уже не про конкретні випадки, які спостерігали очевидці, а про загальну, типову ситуацію, можливу будь-де. Тобто ми маємо справу не з численними історичними фактами, як здається на перший погляд, а з варіантами фольклорного твору, пристосованого до географії певної місцевості. Усі ці варіанти включені до спогадів про зовсім різних людей.

На прикладі таких текстів спостерігаємо, як фольклоризувалися спогади очевидців, як поступово перетворювались вони із меморату на фабулат. Закріпивши в собі стійкі елементи сюжету, твір швидко поширився серед народу. Саме завдяки цим стійким елементам він дійшов аж до наших днів і в спогадах очевидців голоду «прикладається» до кожної розповіді, у якій згадуються виконавці

¹ Кирчів Р. Ф. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. С. 189.

² Воля Олесь. Мор: Книга Буття України. Київ: Кобза, 2002. С. 457.

антирадянського фольклору. Важливо й те, що в правдивість цієї події вірять як ті, хто розповідає, так і ті, хто слухає і записує. Така вже особливість людської пам'яті: адже ми запам'ятовуємо не лише ключові формули усного тексту, а й самі картини, які малює наша уява в процесі прослуховування певної оповіді. Якщо це було в дитинстві, то не дивно, що в похилому віці людина, коли відобуває з пам'яті певні символи та картини, впевнена, що бачила їх сама. Ця схема (виконання – арешт – висміювання міліціонера – звільнення або знищення виконавця) характерна для всіх варіантів сюжету, варіюється лише кінцівка.

Ще одна важлива причина швидкого поширення та надійного збереження тексту в народній пам'яті – близькість його фабули до анекдоту. На це вказує комічний розвиток подій та несподівана розв'язка, а також гротескний образ міліціонера. Власне, здається, саме в цьому й полягав увесь сенс оповіді: висміяти, знешкодити, принизити представника влади, який, будучи грізним і жорстоким, раптом знічується і втікає перед немичним старцем. Можливо, саме пісня кобзаря і стала прототекстом досліджуваного сюжету, адже вона немов вимагає пояснення, коментаря, контексту, і таким контекстом стало оповідання про арешт виконавця.

Для підтвердження правдивості нашого припущення розглянемо різні версії досліджуваного нами сюжету, записані в різний час і в різних регіонах України.

Одним із перших зафіксував його кореспондент Етнографічної комісії І. Я. Ільченко в селі Іванківці Глинського району Кременчуцької округи³. Вперше опублікувала його В. Борисенко у 2007 р. Наведемо її цитату повністю: «Такі пісні [про колгоспи. – Л. І.] співали у людних місцях кобзарі та лірники, за що їх арештовували, били, нищили їхні інструменти.

Пита зима у мороза:
Чи є чоботи у СОЗа?
Нема чобіт, самі лапті –
Розлитиця СОЗ на клапті.

Записувач занотував до пісні й примітку: «Цю пісню співав старий сліпечь на базарі, і коли міліціонер його за це арештував і вів у міліцію, то він ще далі приспівував:

Ой дивіця, люди добрі,
Який тепер світ настав,
Міліцай сліпому старцю
Поводатирем став!»⁴

Записи надісланих до Етнографічної комісії матеріалів датуються приблизно 1920–1931 рр., тож імовірний час виникнення цього сюжету – період утворення СОЗів, тобто 1924–1928 рр.

Фактично цю саму історію, але вже про кобзаря із Богуслава, якого заарештували й згодом розстріляли НКВДисти, розповів письменнику Олександру Міценку колишній в'язень сталінських таборів, мешканець с. Мисайлівка Богуславського р-ну Київської обл. Петренко Нечипір Никифорович. На жаль, О. Міценко зробив літературну редакцію цього спогаду, та все ж у ній простежується основна лінія сюжету: «Співав кобзар як ангел небесний, що нічого не боявся:

На наш край веселий, тихий
Сталін–кат накинув лихо...

Натовп, що зібрався навколо співця, шумів як ліс перед бурею. Раптом, як гробаки з-під землі, перед людьми з'явилися троє в шкірянках – енкаведисти.

³ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені М. Т. Рильського. Ф. 1. Од. зб. 866. Арк. 22.

⁴ Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: Стило, 2007. С. 68.

– Розійдись! Стрілять будемо! – закричав один, розмахуючи зброєю. Другий вхопив співця за груди, – старенька латана одіж розірвалася на шматки.

– Народ, мерзавець, баламутиш! – лютував третій.

Вхопили енкаведисти кобзаря під руки і повели кудись. Не втихав трагічний прихлип кобзаревого голосу:

Погляньте, людоньки,
Який тепер світ настав:
Енкаведист у сліпого
Поводирем став.

І повели його вулицею в напрямі тюрми. Натовп ішов за ними. Кобзар чув лише тупіт людських ніг. Як заповіт, він повторював:

Не забувайте моїх пісень!
Я сліпий, але я бачу,
Бачу, люди, ваше горе,
Станьте сміло, крикніть громом:
Дай нам хліба, людоморе!»⁵

Тут перед нами вже героїчний народний співець, що закликає народ до повстання проти сталінського режиму.

У спогадах Логвиненка Івана Михайловича, 1922 р. н., мешканця с. Ольшаниця Таращанського р-ну Київської обл., опублікованих Лідією Коваленко та Володимиром Маняком, старий кобзар, що співав у сквері біля вокзалу, відмовляється від запропонованого йому шматка хліба заради дітей, які вмирають з голоду: «Пріська Коса дістала окрасць хліба і поклала старому на коліна. А він навіть не глянув на той хліб.

– Мені, дочко, вже нічого не треба. Оддай дітям. Бережіть, люди, дітей. Нас не буде, а їх рятувати треба»⁶.

У тій самій Книзі-Меморіалі «33-й: Голод» опубліковано розповідь сім'ї Григорія Федоровича, 1918 р. н., уродженця с. Локня Роменського р-ну на Сумщині, про випадок на базарі в Ромнах. Ідеться про сліпого лірника, який сидів прямо на землі й грав на «катеринці» та співав заборонені пісні. Важливо, що одна з цих пісень була відома, «Я сьогодні щось дуже сумую» (оповідач її наводить повністю), а інша – уривок відомої «Думи про голод», авторство якої приписується Єгорові Мовчану:

[...] Забирають дітей України,
Засилають в далекий Сибір,
Щоб не чули, як плаче Вкраїна,
І не сміли вертатись звідтіль.

Скінчилася пісня. Та раптом додаток:

В тридцять першому году
Вже пізнали ми біду,
В тридцять другому году
Їли люди лободу.
В тридцять третьому году
Помирають на ходу.

То була, мабуть, остання його пісня. Зненацька підійшли двоє в цивільному і забрали співака»⁷.

⁵ Воля Олесь. Мор: Книга Буття України. С. 852.

⁶ 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Радянський письменник, 1991. С. 282.

⁷ Там само. С. 510.

І якщо про фольклорність двох останніх сюжетів ще можна посперечатися, то записана нами 1989 р. розповідь Марії Юхимівни Борисенко, 1914 р. н., уродженки с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл., про сліпого балалаечника Бориса, що співав по базарах у 1930–1940-х роках, спростовує всякі сумніви. У її спогад інкорпорований саме той фольклорний сюжет, який зафіксував кореспондент Етнографічної комісії у 1920-х роках.

Згідно з розповіддю М. Борисенко, родом він був із села Гороб'ївки Бориспільського району, звався Борис, ходив з поводирем (з дитиною або з жінкою), грав на балалайці, співав переважно жартівливі пісні й політичні частівки, – про розкуркулення, про колгоспне життя. «Міліція тоді його ловила, прогнали, щоб він не співав. Ну заберуть, до посідить там, в міліції – да шо з його, сліпого». Це все діялось до війни, а під час війни Борис викривав у піснях гітлерівських окупантів, які так само грабували Україну:

«Пришли, Гітлер, мила,
Бо вже в вошей крила,
Як до тебе полетят,
Тобі уші об'їдять⁸.

Дак його й били, і забирали в старостат. Ну й і випустят... Співав ще:

Жито, пшениця й горох
Поїхали в Німеччину втрох,
А ячмінь сміється,
Що на Україні хлібом остається»⁹.

Трагічно склалася доля цього виконавця: після пограбування, залишившись на вулиці без засобів до існування, він наклав на себе руки.

Важко сказати, що в цьому спогаді є правдивим, а що – плодом народної фантазії. Але от що важливо: академік Андрій Лобода у контексті статті «Від частушки до пісні “довгої”», опублікованої 1928 р. в «Етнографічному віснику», подає репертуар сліпого співця Бориса Олихванова, – його пісні записав 1926 р. учитель Г. Равчук на ярмарку в Броварах. За свідченням Г. Равчука, співець живе «у м. Барішполі, але більше буває в околичних селах і по ярмарках. Водить його жінка. Співає Борис частушки під акомпанемент балабайки. Люди різного віку, старі і молоді, люблять слухати Бориса. Найпопулярніші його частушки, що їх співає Борис, – це про зміну влад, “продрозверстку”, Махна. Бориса добре знають найбільш молоді хлопці і прохають, щоб співав»¹⁰.

Безсумнівно, йдеться про одну й ту саму особу. Тож біографічні дані, наведені Марією Борисенко, можуть відповідати дійсності. Однак епізод про випадок на базарі міг уже бути запозичений із фольклорної традиції:

«А в Дарниці співав якусь пісню. Так міліціонер його забрав да й веде в міліцію. Дак він питає:

– Куди ви мене ведете?
– В міліцію.
– А хто ж це мене веде?
– Сам начальник міліції!
Дак він почав співать:

Ой Боже мій милостивий,
Який же це світ настав,
Шо начальник міліції
Поводатиром став!

⁸ Записала Л. В. Іваннікова 15.05.1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н. Архів автора.

⁹ Там само.

¹⁰ Лобода А. В. Від частушки до пісні «довгої». *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7. С. 51.

Дак тоді його міліціонер покинув да втік. А той остався, сліпий. Вже ж не стояв коло його! Чого буде? Шоб ше що заспівав? Бо йому ж стидно, це ж не без людей же ж було!»¹¹

Безглуздо було би з'ясовувати, котрий із наведених варіантів давніший, а який має пізніше походження. Однак важливо, що всі ці варіанти включені до спогадів про зовсім різних виконавців, що яскраво засвідчує опис їхнього життя та репертуару. Проте, на нашу думку, пізнішими слід вважати ті, у яких ідеться про загибель кобзаря: дошкульна пісня у 1930-х роках уже не злякала міліціонера/енкаведиста, а стала смертним вироком для самого виконавця.

Наголошуємо, що ми не намагаємося спростувати правдивість подій, висвітлених у спогадах очевидців, чи заперечити самі факти побиття та фізичного знищення виконавців фольклору. Ідеться про фольклорний чи будь-який інший усний наратив, який у процесі трансляції втрачає зв'язок із автором та історичною дійсністю і починає жити за законами усної традиції.

Значна увага в спогадах про голодомор приділялася коням. Це й не дивно, адже кінь був найціннішим помічником у господарстві, не кожен селянин міг розжитись на власні коні. А в часи колективізації їх насильно відібрали в селян, прирекли, так само, як і людей, на голодну смерть у колгоспах. Багато згадок про те, як виснажені тварини блукали селом у пошуках їжі, як падали прямо на дорозі або в колгоспному дворі. Іноді їх дорізували та з м'яса робили ковбасу, яку давали дітям у школі. Ця ковбаса фігурує у різних частівках і віршах-монострофах:

Сидить Сталін на луку,
Гризе кінську ногу.
– Что это за гадина,
Советская говядина?¹²

Школярі ж у свою чергу виспівували на перервах:

Товарищ Ворошилов,
Кобыла без хвоста,
Давай ее зарежем –
И будет колбаса;¹³

або ж:

Товариш Ворошилов,
Война уж на носу,
А конница Буденного
Пошла на колбасу!¹⁴

У зв'язку з цим виникла низка частівок чи приказок, які співались/проказувались від імені коня чи кобили. Такі твори фіксували Г. Сенько, Ю. Семенко, В. Пахаренко та інші записувачі. «Так між людьми тихо співали частушки, щоб не почуло НКВД:

Ходю, блукаю,
СОЗа шукаю,
СОЗа не найду –
На миловарню піду», –

згадує Баштаненко Василь Васильович, 1924 р. н. с. Новопокровська Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.¹⁵

¹¹ Записала Л. В. Іваннікова 15.05.1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н. Архів автора.

¹² 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. С. 461.

¹³ Там само. С. 461.

¹⁴ Там само. С. 461; Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / Упоряд., передмова, вступ і примітки Ю. Семенка. Львів: Вечірня година, 1992. С. 38.

Не виключено, що саме побутування таких моностроф спричинило зародження ще одного фольклорного сюжету – про коня, який ходив із відповідним плакатом/запискою/табличкою на шиї/коло хвоста/у гриві. Цей сюжет має два варіанти: кінь живий, ходив сам по селу або зайшов у двір, у садок; кінь мертвий, політичні/сатиричні вірші знаходять де-небудь біля туші. Ось типова розповідь Макухи Марії Михайлівни, уродженки с. Сурська Михайлівка того ж таки Солонянського р-ну: «Запам'яталось, що під час голоду по селу ходили безпритульні коні. Один з них зайшов і у наш двір. Худючий – сама шкіра й кістки. А на шиї табличка з написом:

Ходжу, блукаю,
СОЗу шукаю,
А як найду –
На ковбаси піду»¹⁶.

Майже ідентичний випадок згадує Карпець Володимир Федорович, 1921 р. н., уродженець с. Бобрик Роменського району Сумської обл. Записала його 2002 р. студентка Національного університету Києво-Могилянська академія Мар'яна Новак:

«Одного разу у 1933 р. мій старший брат Олексій рано вискочив на двір. Дивиться, – аж до воріт прив'язаний кінь. І говорить: “Тато, кінь прив'язаний до воріт!” Ми всі повибігали у двір. Я і брати роздивилися – гарний кінь! Почали читати, що написано гарно чорнилом на фанері:

Іду, блукаю,
Світа шукаю,
Здохну, пропаду,
Но в колгосп не піду!

Всі ми: “Тату, ну давай заберемо коня!” Як ми сильно хотіли того коня! Батько у 30-му році здав у колгосп свого коня і 3 га землі. А тепер що він з ним буде робити? “Відв'яжіть і переженіть на другий бік шляху, хай пасеться!” Що і зробили»¹⁷.

Немає сумніву, що й цей сюжет породили цілком реальні події. Він також став органічною частиною усної традиції, у процесі побутування зазнав певних модифікацій. Імовірно велику популярність його в народі засвідчують фіксації у Дніпропетровській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій та інших областях. Вагомим доказом приналежності до фольклорної традиції є і висока довіра до зображених у ньому фактів, як історично правдивих і достовірних. Так, у 1940-х роках фольклорист Григорій Сенько зафіксував два варіанти вірша й опублікував їх у своїй збірці з таким коментарем: «В роки колективізації майже наполовину, в порівнянні з довоєнним часом, 1913 роком, занепадо тваринництво. Безпритульні сільськогосподарські тварини із “записочками” на шиї або хвості ходили без всякого догляду в степах і лісах, тому що їхні господарі були вивезені на Сибір або в іншій формі були ізольовані. Так, приміром, на Чернігівщині, у с. Гмирянці, у гриві коня була причеплена така записка:

Я кобила сіра,
Шукаю сіна,
Найду, не найду,
А в колгосп не піду
(запис від Миколи Гончаренка).

¹⁵ Записала студентка Дніпропетровського державного університету Вікторія Кулько. Див.: Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. Т. 1. С. 136; Народне слово. С. 37.

¹⁶ Записав 1995 р. студент ДДУ Половій С. Див.: Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. С. 129.

¹⁷ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицика. Київ, 2014. Т. 10. С. 203.

А в одному з повітових міст Полтавщини 1930 року на шию козі було прив'язано дощечку з написом такого змісту:

Шерсть – Італії,
Шкура – Болгарії,
М'ясо – Германії,
Ратиці – пролетарії
(запис від Пилипа Хорунженка)¹⁸.

Цікаво, що на ранньому етапі функціонування цього фабулату (а за змістом він також близький до анекдоту: сміховий елемент закладений у вірші, включеному в сюжет) сюжетотворчу функцію виконував саме вірш. Тому немає сумніву, що й у цьому випадку вірш був прототекстом прозового наративу. Монострофа стала стійким елементом сюжету, який практично залишався незмінним. І це простежується у кількох варіантах. Розповідає Хохич Іван Дем'янович, 1919 р. н. із с. Бреусівка Полтавської обл.: «Ще згадується чомусь, як кобила в садку ситниківському ходила. Стара-стара, нікуди на годяща. На шию їй хтось почепив табличку, де було написано:

Ходжу, блукаю,
СОЗу шукаю,
СОЗу не знайду –
На ковбаси піду...»¹⁹

Але згодом, у процесі трансляції, ролі їх змінились, уже не вірш, а прозова частина стала сюжетотворчим елементом, а оскільки вона почала варіюватись (кінь, дуже худий, але живий, ходив із табличкою; кінь уже мертвий, табличку знаходять ті, хто розробляє тушу), то відповідно це вимагало й варіювання самої монострофи, подібно до того, як, наприклад, варіювались зачин і кінцева формули частушки, коли одна частина твору вимагала модифікації іншої. Ось яскраві приклади цього фольклоротворчого процесу.

Розповідає Шульга Ілля Гаврилович, 1921 р. н., уродженець с. Верещаки Лисянського р-ну Черкаської обл., доктор історичних наук, професор Вінницького педінституту: «Пам'ятаю, як у колгоспі загинув кінь. Труп вивезли до провалля. Люди пішли рубати м'ясо, зняли бірку, прив'язану до хвоста. На ній написано:

Упала тут та і лежу,
Дожидаю фуражу,
А хто нами керує,
Нехай мене у с... поцілує»²⁰.

А ось розповідь Ростоцької (Лантух) Катерини Іванівни, 1927 р. н., із с. Козилівка Корюківського р-ну Чернігівської обл.: «Був і такий випадок. На фермі помер кінь і лежав на подвір'ї. Хтось написав такий вірш і поклав зверху:

Жито і пшеницю –
Усе за границю.
Ячмінь і овес –
Державі увесь.
А мені нема фуражу,
То я ліг і лежу»²¹.

¹⁸ Сенько Г. Правдивий український фольклор під совітами: Українські приповідки-частівки. Вінніпег: Новий шлях, 1947. С. 13, 14.

¹⁹ Міщенко О. Безкровна війна. Книга свідчень / передмова О. Гончара. Київ: Молодь, 1991. С. 15.

²⁰ 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. Київ: Радянський письменник, 1991. С. 295.

²¹ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. / Упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Київ, 2006. Т. 3. С. 185.

Звернімо увагу на те, що оповідач І. Шульга не був очевидцем події, адже в розповіді йдеться про коня, у вірші – про кобилу, отже він, імовірно, почув про це від своїх односельців, що само по собі підтверджує фольклорне походження сюжету. К. Ростоцька в п'ятирічному віці також навряд чи сама могла б прочитати записку, покладену на коня, – і це також доказ, що цей наратив, разом із текстом вірша, оповідачка перейняла від фольклорного оточення свого села.

Літературознавець із Черкас Василь Пахаренко в статті «Слово, що здолало смерть», наводить ще один, контамінований із двох різних формул, текст вірша-монострофи, якого він записав від Івана Денисовича Горобця, 1897 р. н., мешканця х. Удовоного Чигиринського району Черкаської обл.:

«Здохла чи вмерла –
Копитами небо підперла:
Масло, пшеницю
Вивезли за границю,
Ячмін та овес
Згноїв МТС.
Не дивуйтесь, добрі люди, –
Завтра й з вами таке буде»²².

У коментарі до тексту вчений повідомляє, що чув цю «співанку» в різних областях України – на Чернігівщині, Луганщині, Вінниччині, тобто як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні.

Запис В. Пахаренка, якби він був поданий без відповідного коментаря, можна було б сприймати як редукований текст, коли окремий елемент твору, у цьому разі вірш, функціонує самостійно. І це доказ того, що увесь наратив був добре відомим і дуже популярним, так що респонденти не мали потреби розповідати його повністю, достатньо було лише згадати найважливішу, ключову формулу, заради якої він розповідався. Однак із коментаря дізнаємося, що основний наратив також був і, очевидно, він, на відміну від віршованої частини, був стійким, оскільки В. Пахаренко подає його як загальне повідомлення про типову подію тих часів. Це зайвий раз переконує: і оповідачі-респонденти В. Пахаренка, і сам записувач, як і попередні кореспонденти, довіряли фольклорному тексту й вірили в правдивість висвітлених у ньому фактів: «В 1931, на початку 1932 років, люди були ще не настільки голодні, щоб сквапитися на падаль. І часто біля трупа через кілька годин знаходили на обривку паперу виведений карячкуватими буквами оцей монолог, що, до речі, дозволяло органам ГПУ робити висновки про діяльність глибоко законспірованих контрреволюційних організацій на місцях»²³.

Журналістка та письменниця Любов Сердунич у книзі «Барва смерті – 33-й» наводить ще цілу низку текстів, написаних на табличках, із якими нібито відпускали голодну, приречену на смерть худобу блукати по селу: «Нас любили, поки ми робили»; «Хочу кушати»; «Іду до комуні»; «Іду до колгоспу»;

«Нема господаря,
Нема їжі,
Нема кому доглядати,
Нема де ночувати»;
«Ходжу, питаю (блукаю),
СОЗу шукаю,
А як знайду –
На ковбасу піду,
Хто мене перезимує, –
Навесні в ноги поцілує»²⁴.

²² Пахаренко В. Слово, що здолало смерть (Насильна колективізація та штучний голод 1933 року в українській народній творчості). *Родовід*. 1991. № 1. С. 26.

²³ Там само. С. 26.

²⁴ «Барва смерті – 33-й»: Статті, спогади, фольклор про голодомор / Автор-упоряд. Л. Сердунич. Хмельницький, 2004. С. 28–29.

В. Пахаренко вказує на те, що всі ці тексти могли виникнути 1931 – на початку 1932 року. «У 1933 р. подібні “ідеологічні диверсії” раптом припинилися, – осатанілі від голоду люди зразу ж накидалися на конячі трупи»²⁵.

Третій оригінальний сюжет пов’язаний із куркою, яку господар використав для демонстрації протесту проти непомірних продподатків. Цей наратив типологічно споріднений із попереднім і схожий на анекдот із трагічним змістом. Він так само фіксувався у різних регіонах України, і не лише як прозовий, але й як музично-вербальний текст.

Розповідає вже згадуваний Василь Баштаненко із с. Новопокровка Солоняньського р-ну: «Неподалік жив дід, який славився мужністю й гумором. Коли він зневірився, що можна виконати норму здачі яєць, то повісив на воротах за шию мертву курку. На груди її почепив табличку з написом: “Не змогла знести 300 яєць. Покінчила життя самогубством”»²⁶.

Можна було б повірити в те, що це – реальні факти, однак разюча подібність структури й художніх засобів цих текстів усе ж переконують у тому, що вони є не що інше, як віддалені варіанти одного й того ж фольклорного наративу. Тим паче, що в науковій літературі вже є непоодинокі підтвердження висловленої нами думки. У збірнику «Українська народна сатира і гумор» (1959), який упорядкував Григорій Нудьга, опубліковано пісню «Про фашистські порядки» («На Вкраїні земля чорна»). У ній перелічують всі злочини окупаційної гітлерівської влади проти мирного населення України: відбирання харчових продуктів та худоби, спалення сіл, вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини тощо. І поміж іншим маємо й такі дві строфи:

Курка вішатися має, та курка має, та гей!
Що нестися не встигає, та не встигає, та гей!
Вішатись не маєш права, не маєш права, та гей!
Бо яєць ти ще не здала, та ще не здала, та гей!»²⁷

А фольклорист Євген Луньо в статті «Природа комізму повстанської сатиричної пісні “Післав Сталін свої діти”» цитує одну з сатиричних повстанських пісень «В большевиків руді морди», де є такі слова:

У Борщеві там коза втопилась в Нічвалі,
Бо не могла, бідна, здати молока державі»²⁸.

Отже, йдеться про фольклорний мотив «худобина покінчує життя самогубством через неспроможність виконати заготівельний план», який потребує докладнішого студювання.

Безсумнівно, що в цьому випадку розглянутий нами наратив ліг в основу обох куплетів. Отже, це прямий доказ того, що анекдот про курку не лише існував реально, а й також був популярним у народі, і навіть настільки, що його сюжет використовували в творенні зразків інших жанрів. Отже, народна творчість, як бачимо, навіть в умовах окупаційних тоталітарних режимів гостро відгукувалася на всі злочоденні події, особливо на ті, які були важливими й типовими для селянського середовища.

References

Borysenko, V. K. (2007). *Svicha pamiaty: Usna istoriia pro henotsyd ukrayintsiv u 1932–1933 rokakh* [Memory Candle: An Oral History of the Ukrainians' Genocide in 1932–1933]. Kyiv, Ukraine.

²⁵ Пахаренко В. Слово, що здолало смерть. С. 26.

²⁶ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Київ, 2005. Т. 1. С. 136.

²⁷ Українська народна сатира і гумор (вид. друге, доповнене) / Упорядкув. та вступ. ст. Г. А. Нудьги. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1959. С. 246.

²⁸ Луньо Є. Природа комізму повстанської сатиричної пісні «Післав Сталін свої діти». *Народознавчі зошити*. 2010. № 1–2. С. 141.

Kovalenko, L., Maniak, V. (Ed.). (1991). 33-i: Holod. Narodna knyha-memorial [33th: Famine. People's Book-Memorial]. Kyiv, Ukraine.

Kyrchiv, R. F. (2010) Dvadtsiate stolittia v ukraiïnskomu folklori [The twentieth century in Ukrainian folklore]. Lviv, Ukraine.

Lunio, Ye. (2010). Pryroda komizmu povstanskoïi satyrychnoi pisni "Pislav Stalin svoïi dity" [The comedy nature of the rebellions' satirical song "Stalin sent his children"]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographic note books*. Kyiv, Ukraine.

Mishchenko, O. (1991). Bezкровna viina. Knyha svïdchen [Bloodless war. Book of testimonies]. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (Ed.). (2005). Ukraïnskyi holokost 1932–1933: svïdchennia tykh, khto vyzhyv [Ukrainian Holocaust 1932–1933: Testimonies of Survivors]. Vol. 1. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (Ed.). (2014). Ukraïnskyi holokost 1932–1933: svïdchennia tykh, khto vyzhyv [Ukrainian Holocaust 1932–1933: Testimonies of Survivors]. Vol. 10. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu., Ivannikova, L. (Ed.). (2006). Ukraïnskyi holokost 1932–1933: svïdchennia tykh, khto vyzhyv [Ukrainian Holocaust 1932–1933: Testimonies of Survivors]. Vol. 3. Kyiv, Ukraine.

Pakharenko, V. (1991). Slovo, shcho zdolalo smert (Nasylna kolektyvizatsiia ta shtuchnyi holod 1933 roku v ukraiïnskii narodnii tvorchosti) [The word that overcame death (Violent collectivization and artificial famine in 1933 in Ukrainian folk art)]. *Rodovid – Genealogy*, 1.

Semenko, Yu. (Ed.). (1992). Narodne slovo. Zbirnyk suchasnoho ukraiïnskogo folkloru [Folk word. Collection of modern Ukrainian folklore]. Lviv, Ukraine.

Serdunych, L. (Ed.). (2004). "Barva smerti – 33-i": staty, spohady, folklor pro holodomor ["Colors of Death – 33th": articles, memoirs, folklore about the Holodomor]. Khmelnytskyi, Ukraine.

Volia, O. (2002). Mor: Knyha buttia Ukraïny [Pestilence: The Book of Genesis of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Іваннікова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ (вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна).

Ivannikova Liudmyla V. – Ph.D. in Philology, a senior research fellow at the Department of Ukrainian and Foreign Folkloristic of the NASU. Rylskyi Institute for Art Studies Folkloristics and Ethnology (4, Hrushevskoho Street, 01001, Kyiv, Ukraine).

E-mail: ivannikovafolk@ukr.net

FOLKLORE SUBJECTS INCORPORATED IN ORAL MEMOIRES ABOUT THE FAMINE OF 1932–1933

The article aims to find out the folklore origin of individual subjects incorporated into memoirs about the famine. The methodology is based on comparative & typological method. The scientific novelty. There are three most common subjects found in many stories. The author submits a number of proofs they are folklore texts. This includes presence of variants and their existence in very remote regions as well as almost complete identity of poetic samples they contain. Conclusions. In the foreground is the image of a folk singer who performed anti-Soviet songs and ballads in public and forfeited life or was persecuted for that. Such cases were not rare. The author considers these stories contain not real memories, but a typical folklore subject. Its' development is similar, but this is also true about a song text performed by a kobzar when being led to the police station. The stories about these cases were folklorized and gradually turned from memoir into fabulat close to

anecdote. This subject has survived to the present day. Those who tell a story and those who listen and writes it have confidence in its credibility. Such a scheme is typical for all the subject variants. Only ending changes. To substantiate this hypothesis, the author provides different versions of the subject recorded at different times and in different Ukraine regions. It is suggested the versions telling about a kobzar's death should be considered the later ones. The existence of a series of monostrophe poems about horses' death during the famine gave rise to another folklore subject about a horse carrying a poster / note / plate on its neck / at a tail / in a mane. A political poem was written on it. No doubt, that subject was generated by quite real events. Obviously, it was very popular. It is also close to anecdote by its content. The laughable element is embedded in the poem included in the subject. In fact, at the first stage of this fabulat creation the poem "invented" the subject. Monostrophe was a stable element remaining virtually unchanged. However, later during translation process a prose part became a creating element for the subject. The author provides striking examples of folklore creation. The third original subject is about a chicken used by its owner to demonstrate a protest against excessive food taxes. This narrative is also typologically related to the previous one and resembles anecdote with a tragic content. It was recorded in Ukraine different regions as well, being not only a prose, but also a musical-verbal text.

Key words: oral memoirs about the famine, folklorization, folklore creation, monostrophe poems, political folklore, protest folklore.

Дата подання: 11 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваннікова Л. Фольклорні сюжети, інкорпоровані в усні меморати про голод 1932–1933 років. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 121–132. DOI: 10.5281/zenodo.4679456.

Цитування за стандартом APA

Ivannikova, L. Folklori siuzhety, inkorporovani v usni memoraty pro holod 1932-1933 rokiv [Folklore subjects incorporated in oral memoirs about the famine of 1932–1933]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 121–132. DOI: 10.5281/zenodo.4679456.

УЧАСТЬ РОБСІЛЬКОРІВ У КАМПАНІЯХ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (ПОЧАТОК 1930-х РОКІВ)

DOI: 10.5281/zenodo.4664248

© М. Костів, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – проаналізувати залучення представників робсількорівського руху до так званих масових кампаній комуністичного режиму, а також з’ясування їхніх мотивів участі в них як активістів. У статті застосовано принципи історизму та системності. Дослідження спирається на мікроісторичний метод. Завдяки вивченню історій конкретних людей, організацій, сіл можна зробити загальні висновки про процеси більшого масштабу. **Новизна дослідження** полягає у запровадженні до наукового обігу матеріалів із районної преси Чернігівщини початку 1930-х рр. **Висновки.** Провідною масовою кампанією, до якої були причетні робсількори, були так звані «хлібозаготівлі». Позаштатні кореспонденти газет брали безпосередню участь у вилученні продуктів харчування в українських селян, а також у пропагандистських кампаніях та розповсюдженні газет. Головним стимулом для них була можливість створення репутації лояльної до режиму людини. Учасники руху долучилися до створення у пресі образу «куркуля-шкідника». Ще однією домінантною темою на початку 1930-х рр. була антирелігійна пропаганда. У низці дописів позаштатних кореспондентів викрито людей, дотичних до релігійних громад, яка також стала аргументом для звинувачень. Відсутність у населення будь-якого стимулу працювати в колгоспах преса висвітлювала як «куркульський саботаж», а в статтях робсількорів лунали вимоги покарати винних у «шкідництві». Незважаючи на відсутність публікацій, у яких прямо вказано на масовий штучний голод у 1932–1933 рр., з контексту деяких матеріалів зрозуміло про тотальні обшуки та вилучення продуктів харчування. Поодиноким виявом справжнього ставлення українців до політики комуністичного тоталітарного режиму в пресі є пряма мова селян, яку автори статей трактували як «куркульську агітацію».

Ключові слова: робсількори, місцева преса, Голодомор-геноцид, історія преси.

Преса наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в СРСР стала в першу чергу інструментом пропаганди режиму. Саме на цей період припадає масове створення місцевих газет, перед якими партія ставила завдання бути «організатором мас». Одним із механізмів його реалізації було якомога ширше залучення робітничих та селянських кореспондентів (робсількорів) до роботи на селі. Аналіз функціонування системи таких дописувачів та їх участі в господарсько-політичних кампаніях дає розуміння принципів формування кола лояльних до режиму активістів.

Історією робсількорівського руху загалом у Радянському Союзі займалися Г. Кожевников¹ та В. Алфьоров². Незважаючи на ідеологічну заангажованість, ці

¹ Кожевников Г. Партия – организатор рабселькоровского движения в СССР. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1965. 120 с.

² Алфёров В. Возникновение и развитие рабселькоровского движения в СССР. Москва: Мысль, 1970. 303 с.

праці багаті на фактичний матеріал. Серед українських науковців виділяємо розвідки Г. Рудого³, який звертає увагу на критику позаштатними кореспондентами партійної номенклатури та висвітлення у їхніх статтях найактуальніших проблем суспільного життя⁴. Робсількорівський рух на Чернігівщині досліджував М. Тимошик⁵.

Мета нашого дослідження – проаналізувати залучення до так званих масових кампаній режиму представників робсількорівського руху та їхні мотиви участі в них як активістів.

Робсількорівський рух був одним із більшовицьких нововведень. Зародившись ще на початку ХХ ст. у газеті «Іскра» від заклик В. Леніна до робітників і селян дописувати в газету, після жовтневого перевороту він поступово вплив у пропагандистську машину режиму. Особливо помітним це стало з кінця 1920-х рр., коли партія прямо наголошувала, що дописувачі газет є не просто інформаторами, а «організаторами мас». Однією зі складових цієї роботи була участь у господарсько-політичних кампаніях режиму.

Сількори вбачали у своїй діяльності певні вигоди, проте це призводило до осуду в селянському середовищі. Дж. Мейс наводить слова секретаря ЦК КП(б)У В. Затонського на розширеній нараді сількорів газети «Радянське село» у 1926 р. про те, що спілкування із позаштатними кореспондентами намагалися уникнути навіть сусіди⁶. Деякі з сількорів, які сумлінно дотримувалися партійних директив, змогли зробити журналістську кар'єру. Наприклад, на Чернігівщині відомими кореспондентами стали Пилип Рудь та Петро Носенко. Однак сількори часто були й одним із об'єктів помсти, через що режим у 1933 р. посилив покарання за насильство проти позаштатних кореспондентів⁷.

У 1932 р найбільше публікацій робсількорів у недригайлівській районній газеті «Колективіст-ударник» було присвячено темі так званих «хлібозаготівель». Наводимо приклади таких матеріалів: «Мироненко П. – бувший секретар сільради – куркульський агент. Про його дії в “К.-У” вже писали, але то йому байдуже. Він продовжує тримати активний зв'язок й діє на зрив господарчо-політичних кампаній»⁸. У цій замітці сількор під псевдонімом «Хміль» звинуватив колишнього секретаря колгоспу у співпраці з так званими «куркулями». Головну інвективу дописувач висуває саме за зрив «господарчо-політичних» кампаній.

Сількори-активісти звітували про роботу так званих «бригад по хлібозаготівлі»: «Контрактант Пушкарської с-р Пошутило А., підупав під вплив куркулів. Замість виконати плян контрактації по хлібу, він поховав його в ямах. Але бригада по хлібозаготівлі цей хліб відкрила»⁹. У дописі вміщено й заклик до продовження вилучення хліба в українських селян: «Бригади через розгорнуту масову роботу навколо хлібозаготівлі, забезпечмо виконання пляну хлібозаготівлі повністю»¹⁰. Інший сількор під псевдонімом «А. Г.» описує вилучення зерна в с. Іваницька (Недригайлівський район): активісти в цьому населеному пункті знайшли так звані «хлібні ями» в двох контрактантів: «Пеліпченко Степан Іванович, що виконав завдання по хлібу на 47 відс., ввесь час хникав, що в його хліба немає. А 25-ХІІ бригада викрила під соломою в ямі жита 30 пуд. Потім ночью під 26-ХІІ сам відкопав яму в конюшні й поховав у розкиданій соломі 25 пуд. жита. Другий контрактант

³ Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело. *Бібліотечний вісник*. 2008. № 1. С. 29–35.

⁴ Там само. С. 33.

⁵ Тимошик М. Районні газети як організатори сількорівського руху в умовах ствердження в Україні комуно-більшовицької системи. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 215–222.

⁶ Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося й чому? *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 191.

⁷ Мовчан О. Робсількорівський рух. *Енциклопедія історії України* // Інститут історії України Національної академії наук України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Robsilkorivskyj_rukh.

⁸ Хміль. Мироненко агент куркуля (с. Рубанка). *Колективіст-ударник (Недригайлів)*. 1932. 3 січня. С. 1.

⁹ Павлик П. Пошутило хліб поховав. *Там само*.

¹⁰ Там само.

Ручка М. П., в якого відкрили хліб, що був закопаний у 3 метри глибини. Таких злочинців, зривників хлібозаготівлі притягти до судової відповідальності»¹¹.

Режим так визначав функції працівників преси: «Робселькори, як справжні помічники партії у виконанні господарсько-політичних завдань мусять мобілізувати навколо себе колгоспників-ударників організувати випуск в кожній бригаді щодня»¹². Як бачимо, газета повинна була стати невід'ємним елементом колгоспного побуту, мобілізуючи селян до ударної праці. Інколи до такої пропагандистської роботи залучали листонош та навіть піонерів і школярів, які повинні були «забезпечити доставку газет та журналів колгоспникам на поле»¹³. Знаменно, що недригайлівська газета опублікувала слова члена управи одного з колгоспів: «Що мені твої газети, це чипуха, робить треба»¹⁴, які відбивають реальне ставлення до такої агітації, однак його розкритикували за недооцінку потреби в «культобслуговуванні». З інших матеріалів, що вийшли в районці¹⁵, бачимо, що таке ставлення керівників колгоспів до агітації на полі було непоодиноким.

Інколи в газетах виходили матеріали з прямою мовою так званих «куркулів», і саме в їхніх репліках простежуємо незаідеологізоване бачення ситуації. «Куркулі, що пролізли до колгоспу: Морщ І І., Сочок Гр., Олексенко Кирило – галасували, що “хліба немає, сіяти не будем, хай дає держава”»¹⁶, – ці слова подані як «куркульська агітація».

Ще однією з тем, на які звертали увагу робселькори, була відверта безгосподарність керівництва колгоспів та сільрад, їх постійні пиятики, що винесено й у заголовки дописів: «Усунути від керівництва колгоспів безгосподарників – п'янюг»¹⁷, «П'янюги зривають роботу»¹⁸, «Пиячів – геть з комсомолу»¹⁹. Утім, такі повідомлення належний «виховний» ефект справляли не завжди. Про це свідчить, наприклад, той факт, що повідомлення про грубість, недбале ставлення до роботи та алкоголізм голови хрещатинської сільськогосподарської артільі ім. Рози Люксембург вийшло в травні 1932 р. («Масово-виховну роботу Горошко підмінив грубим, бюрократичним»²⁰ поводженням з колгоспниками, часто називає їх турками, прусами і інш., від чого колгоспники обурені. Замість віддати всю увагу організації виробничих бригад та налагодити їхню роботу, тов. Горошко займається систематичною п'янкою»²¹), але навіть у серпні того ж року робселькор в іншому дописі визнавав: «Не дивлячись на те, що тов. Горошку давалися зауваження за п'янку та за халатність через райгазету, але т. Горошко на це не зважає»²².

Крім того, у газетних публікаціях звинувачували релігійні громади в зв'язках із куркулями та переховуванні їхнього зерна: «Куркулі та їх полигачі всіляко намагаються зірвати виконання плянів хлібозаготівель, не дати хліба державі – це їх гасло. Церква як класова зброя куркуля в Хустяниці використовується в боротьбі проти хлібозаготівлі. Куркулі поховали хліб: жито, пшеницю, пшоно та крупу в церкві»²³. Сількор звинувачує священика та церковного старосту в при-

¹¹ А. Г. Захований хліб знайдено. *Там само*.

¹² Випуску щоденних бригадних газет – більшовицький провід. *Там само*. 23 квітня. С. 1.

¹³ П-ло. Газети – в поле. *Там само*. 20 квітня. С. 2.

¹⁴ Там само.

¹⁵ П-ло. Головотеси зривають культ-обслуговування виробничих бригад на полі. *Там само*. 27 квітня. С. 2.

¹⁶ Комунар. К-г «Шлях до Соціалізму» організовує соцдопомогу іншим колгоспам. *Там само*. 29 березня. С. 3.

¹⁷ Око. Усунути від керівництва колгоспів безгосподарників – п'янюг. *Там само*. 3 січня. С. 4.

¹⁸ Бригада С. Н. та Жлобинського району. П'янюги зривають роботу. *Соціалістичний наступ (Сновськ)*. 1932. 9 квітня. С. 1.

¹⁹ Два селькори. Пиячів – геть з комсомолу. *Комуна*. 1931. 25 серпня. С. 2.

²⁰ Вочевидь, автор допису не розумів значення слова «бюрократичний» і вживав його як образливе тавро. Аналогічним чином вживали й інші запозичені слова, наприклад, «опортуністичний», «буржуазний» тощо.

²¹ Двоє. Негайно оздоровити колгосп. *Колективіст-ударник (Недригайлів)*. 1932. 4 травня. С. 2.

²² Безгосподарність в артільі «Рози Люксембург». *Там само*. 23 серпня. С. 1.

²³ П. О. Церква бореться проти хлібозаготівлі. *Там само*. 8 січня. С. 2.

ховуванні зерна. Він закінчує свою замітку закликом до сільради: «...куркулів зривників хлібозаготівлі віддати до суду»²⁴. Антирелігійний підтекст присутній і в інших дописах сількорів, які публікувалися у недригайлівській районній газеті «Колективіст-ударник». У номері за 8 березня 1932 р. опубліковано замітку про двох черниць із х. Саєво (Козелянська сільрада), у яких хлібозаготівельна бригада вилучила зерно. Автор замітки звинуватив у зриві планів хлібозаготівель «релігійні секти» і також закликав сільраду черниць «віддати до суду»²⁵.

Селяни, не маючи будь-якого економічного стимулу працювати в колгоспі, часто намагалися певним чином вплинути на ситуацію, «саботувати» роботу. Газети подають інформацію про такі випадки, здебільшого не вказуючи справжніх причин антиколгоспної агітації: «Жінки колгоспниці з обуренням ганьблять вчинок Павленкової Катрі, яка грубо лає ударників з бійкою кидається до них та підбурює не робить, їй потурає Ломейкова Мар'я»²⁶, – так описаний випадок у с. Вільшана. Про те, що схожі ситуації були непоодинокими, свідчить публікація у тому ж номері недригайлівської районки про так звану «чорну дошку» у Вільшаній, на яку занесені «ледарі та зривники, що не хочуть працювати в колгоспі»²⁷. Ця тематика розвинута й у наступних номерах газети: в с. Хоружівка на «чорну дошку» занесли вісім колгоспників, використовуючи ті самі ідеологічні штампи²⁸. Схожі матеріали є також в інших випусках районки, наприклад, «куркулів» Колісника Г. та Губського І. звинувачують у тому, що вони «не посіяли жодного ступня й відмовляються сіяти. Земля гуляє. Ці глитаї також не орють та не садять городів»²⁹. Сількор закінчує допис вимогою покарання «глитаїв». Юхима Ющенка з Хоружівки звинувачують у тому, що він: «злісно ухиляється від роботи в колгоспі, щоб його підорвати. Він агітує, щоб не виходити на роботу...»³⁰.

У газетних публікаціях за 1932–1933 рр. відсутня інформація про масовий штучний голод, організований комуністичним тоталітарним режимом. Проте трапляються замітки, із яких стає зрозуміло, що масштабність злочину Голодомору-геноциду була настільки значною, що навіть у повністю цензуровану пресу просочувалися побіжні згадки про голод. Наприклад, активний сількор під псевдонімом «Свій», замітки якого з с. Хоружівки вміщені чи не в кожному номері, вкотре написав про «куркульську агітацію». Цього разу причиною невдоволення селян стала «невеличка затримка із доставкою хліба» в місцевий радгосп³¹. Один із працівників, якому автор допису дає коротку характеристику «син куркуля», підбурив інших не виходити на роботу. Подальший розвиток подій сількор не описує, але закликає звільнити «куркуля», щоб «не дати будькому вести розладницьку роботу серед робітників»³².

Про справжнє ставлення українських селян до комуністичного раю, описуваного на сторінках преси, свідчить вірш мешканця с. Данівка Козелецького району бідняка Юхима Гридька:

З центра нам газети,
Вона [комуністична влада. – М. К.] присилає,
І до них плакати,
Гарні прикладає.

²⁴ Там само.

²⁵ Буйний О. Хліб поховали й кричать, що не вродило. *Там само*. 8 березня. С. 3.

²⁶ Свій. Ганьба зривщикам. *Там само*. 26 травня. С. 2.

²⁷ Чорна дошка (Вільшана). *Там само*.

²⁸ Чорна дошка (Хоружівка). *Там само*. 27 червня. С. 2.

²⁹ К. Не дозволимо глитаєм зірвати сівбу. *Там само*. 28 травня. С. 2.

³⁰ Свій. Не дозволяймо Ющенкові Ю. розвалювати колгосп. *Там само*. 27 червня. С. 2.

³¹ Він же. Розгромити куркульську агітацію. *Там само*. 6 липня. С. 2.

³² Там само.

На бумазі краской,
Новий мир рисують...³³

Вірші стали основою звинувачення Юхима Гридька в «антирадянській агітації» та «контрреволюційній діяльності» і висунення вироку – три роки концтраційних таборів. Про подальшу його долю нічого не відомо³⁴. Як бачимо з наведеного вище тексту, селяни усвідомлювали пропагандистське призначення преси і не вірили в утопічні ідеї, висловлювані в газетах.

Часто редакції надсилали сількорівські дописи на подальше розслідування (найчастіше – до КК РСІ³⁵), що перетворювало кореспондентів на «донощиків», а самі газети – на центри збору інформації, зокрема, і про настрої на селі, чим також користувалися каральні органи.

Отже, головною масовою кампанією комуністичного тоталітарного режиму на початку 1930-х рр., до якої залучали робсількорів, були так звані «хлібозаготівлі». Позаштатні кореспонденти газет брали безпосередню участь у вилученні продуктів харчування в українських селян. Їх залучали й до пропагандистських кампаній та розповсюдження газет. Головним стимулом для них була можливість створення репутації лояльної до режиму людини.

Позаштатні кореспонденти долучилися до створення у пресі образу «куркуля-шкідника». Очорнення так званих «куркулів» стало характерною особливістю дописів робсількорів у досліджуваній період.

Ще однією домінантною темою на початку 1930-х рр. була антирелігійна пропаганда. У своїх дописах позаштатні кореспонденти викривали людей, дотичних до релігійних громад, що було ще одним аргументом для звинувачень. Відсутність у населення будь-якого стимулу працювати в колгоспах преса трактувала як «куркульський саботаж», а частиною дописів робсількорів стали вимоги покарати винних у «шкідництві». Попри брак публікацій, у яких прямо вказано на масовий штучний голод у 1932–1933 рр., із контексту деяких матеріалів зрозуміло про тотальні обшуки та вилучення продуктів харчування. Поодиноким виявом справжнього ставлення українців до політики комуністичного тоталітарного режиму є пряма мови селян, яку автори статей визначали як «куркульську агітацію».

References

Mace, J. (2007). Shtuchnyi holod 1933 r. v radianskii Ukraini: shcho stalosia y chomu? [Artificial famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. Kyiv, Ukraine.

Movchan, O. (2012). Robsilkorivskyi rukh [Workers' and Farmers' Correspondents Movement]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv, Ukraine.

Kovalenko, O., Podkur, R., Vasyliiev, V., Lysenko O. (2012). Nastroi ta povedinka naselennia Chernihivshchyny v umovakh stalinskoi revoliutsii «zghory». 1928–1938 [Attitudes and Behavior of the Population of Chernihiv Region in the Stalinist Revolution «From Above». 1928–1938]. Chernihiv, Ukraine.

Rudyi, H. (2008). Periodyka Ukrainy 1917–1940 rr. yak istorychne dzherelo [Periodicals of Ukraine of 1917–1940 as a historical source]. *Biblioteknyi visnyk – Library Bulletin*. Kyiv, Ukraine.

Tymoshyk, M. (2017). Raionni hazety yak orhanizatory silkorivskoho rukhu v umovakh stverdzhennia v Ukraini komuno-bilshovytskoi systemy [District newspapers as organizers of the workers' and farmers' correspondents movement in the conditions

³³ Вірші жителя с. Данівка Козелецького району Юхима Гридька (31 березня 1931 р.). *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської «революції згори». 1928–1938*. Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів, 2012. С. 184.

³⁴ Чаус І. «Заарештований за те, що живе...» Реабілітовані історією. Чернігівська область. Книга третя. Чернігів: Десна-Поліграф, 2011. С. 299–302.

³⁵ В. О. Редактора Виноградський. Відповідь сількорам. *Колективіст-ударник*. 1932. 24 квітня. С. 2.

of establishing the commune-bolshevik system in Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Severyan chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

Chaus, I. (2011). «Zareshetovanyi za te, shcho zhyve...» [«Arrested for living...»]. *Reabilitovani istoriiei. Chernihivska oblast – Rehabilitated by history. Chernihiv region*. Chernihiv, Ukraine.

Костів Михайло Богданович – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16600, Україна).

Kostiv Mykhailo B. – Ph.D. Student of the Department of History of Ukraine of Nizhyn Mykola Gogol State University (2 Hrafka Street, Nizhyn, 16600, Ukraine).

E-mail: kostivmb@gmail.com

PARTICIPATION OF WORKERS' AND FARMERS' CORRESPONDENTS IN THE CAMPAIGNS OF THE COMMUNIST TOTALITARIAN REGIME IN CHERNIHIV REGION (EARLY 1930s)

The purpose of the article is to analyze how the representatives of workers' and farmers' correspondents' movement took part in so-called mass campaigns of the communist regime and their motives of participation in them as activists. In the article the principles of historicism and systematic were used. The research is based on micro-history method. Due to the study of the stories of particular people, organizations, villages, one can make general consequences about the large-scale processes. Novelty of the study is the introduction of the materials of the press of Chernihiv region of the early 1930s into the scholar use. Consequences. The leading mass campaign the workers' and farmers' correspondents participated in were so-called "grain procurements." Newspaper freelance-correspondents were directly involved in the seizure of food from Ukrainian farmers, propagandistic campaigns and dissemination of newspapers. Their main motivation was the possibility to create a reputation of a person loyal to the regime. The participants of the movement were also involved in creating the image of the "kulak saboteur" in the press. Defamation of the so-called "kulaks" became a characteristic feature of the publications of workers' and farmers' correspondents in the studied period. One more dominant topic in the early 1930s was anti-religious propaganda. In their articles, freelance-correspondents blamed people connected with religious communities, which was an argument for denunciation. The press treated the fact that the population did not have any motivation to work in collective farms as "kulak sabotage", and in many articles of workers' and farmers' correspondents, there were demands to punish those guilty in it. Despite the absence of publications with direct mentions of mass artificial famine in 1932 and 1933, from the context of some materials one can make a conclusion about total searches and seizure of food products. A single manifestation of the true attitude of Ukrainians to the policies of the communist totalitarian regime in the press is the direct speech of the farmers, interpreted by the authors of the articles as "kulak agitation".

Key words: workers' and farmers' correspondents, local press, Holodomor genocide, history of the press.

Дата подання: 22 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Костів М. Участь робітників в кампаніях комуністичного тоталітарного режиму на Чернігівщині (початок 1930-х років). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 133–139. DOI: 10.5281/zenodo.4664248.

Цитування за стандартом APA

Kostiv, M. Uchast robsilkoriv v kampaniiakh komunistychnoho totalitarnoho rezhymu na Chernihivshchyni (pochatok 1930-kh rokiv) [Participation of workers' and farmers' correspondents in the campaigns of the communist totalitarian regime in chernihiv region (early 1930s)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 133–139. DOI: 10.5281/zenodo.4664248.

Олена Жам

**ЕКСПЕДИЦІЇ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
У СУМСЬКУ, ХАРКІВСЬКУ, ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ ОБЛАСТІ
60-80-их рр. ХХ ст.:
МЕТА, ТЕМАТИКА, РЕЗУЛЬТАТИ**

DOI: 10.5281/zenodo.4678137

© О. Жам, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – висвітлити обставини організації та проведення етнографічних експедицій Переяслав-Хмельницького Державного історичного музею (із 1979 р. – Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник) у села Сумської, Харківської, Дніпропетровської областей у 60–80-х рр. ХХ ст. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше досліджені й детально описані в хронологічній послідовності експедиції музею в окреслений регіон. Для розв'язання цієї проблеми залучені книги наказів, обліково-фондова документація Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». **Методи дослідження** дібрано відповідно до поставленої мети. Використання методів джерелознавчого аналізу сприяло систематизації первинної інформації, а використання системного методу дозволило всебічно дослідити історію проведення етнографічних експедицій у Сумську, Харківську, Дніпропетровську області. Приділено увагу передісторії зазначених експедицій. Аналізуються тематика, склад учасників і результати експедицій. Зауважено, що основним завданням цих експедицій було виявлення пам'яток народної архітектури для Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, а також збір предметів музейного значення для комплектування етнографічних колекцій. Їх результатом стала музеєфікація трьох пам'яток: вітряного млина із с. Крисинога Богодухівського р-ну Харківської обл., вітряного млина із с. Довжика Липоводолинського р-ну Сумської обл. та водяного млина із с. Гамаліївки Шосткинського р-ну Сумської обл. **Зроблено висновок** про високу результативність експедиційної діяльності музею у цьому напрямку.

Ключові слова: Переяслав-Хмельницький державний історичний музей, скансен, експедиційна діяльність, пам'ятка народної архітектури, музеєфікація.

Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в м. Переяславі Київської обл. є визнаним науковим і культурним осередком краю, справжньою скарбницею духовності українського народу. Експозиція музею захоплює унікальністю пам'яток народної архітектури та розмаїттям колекцій. Формування цього унікального музейного зібрання стало результатом цілеспрямованої експедиційної діяльності Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (з 1969 р. – Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник) у 60–80-х рр. ХХ ст. На ранньому етапі становлення переяславського скансену (кін. 50-х – 60-ті рр. ХХ ст.) першочерговим напрямком обстежень стали населенні пункти Переяслав-Хмельницького, Бориспільського, Баришівського, Яготинського та інших районів Київської області. Надалі пріори-

тетного значення набули систематичні пошукові експедиції на Полтавщину, Черкащину, Чернігівщину з метою проведення комплексного збору польових етнографічних матеріалів, дослідження культури та побуту сільського населення, поповнення відомостей із регіональної етнографії, збір предметів музейного значення для комплектування етнографічних колекцій музею, виявлення пам'яток народної архітектури. Об'єктом для експедицій обиралися, насамперед, найбільш старі за віком села.

Наша увага зосереджена на польових етнографічних дослідженнях 60–80-х рр. ХХ ст. У цей період науково-експедиційна робота була одним із найважливіших напрямків діяльності Переяслав-Хмельницького Державного історичного музею (далі ПХДІМ) і зумовлювалася потребою виявлення пам'яток народної архітектури для Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Головними завданнями науково-експедиційної роботи були: збір та наукова обробка предметів музейного значення, виявлення пам'яток народної архітектури, фіксація відомостей нематеріальної культури. Надалі зібрані матеріали використовували під час створення музейних експозицій і комплектування різноманітних колекцій.

Аналіз історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що експедиційна діяльність Національного музею народної архітектури та побуту України загалом привертала увагу дослідників¹, однак експедиції, організовані ПХДІМ у Сумську, Харківську, Дніпропетровську області ще не виступали об'єктом спеціального дослідження.

Експедиційна діяльність є невід'ємною частиною музейної роботи. Необхідність польових досліджень у діяльності музею етнографічного профілю очевидна. Це найбільш ефективна й результативна форма систематизованого комплектування музейного зібрання етнографічними матеріалами. Вона передбачає обстеження конкретного регіону з метою пошуку й обстеження пам'яток народної архітектури, виявлення та збір предметів музейного значення за визначеною тематикою з подальшим всебічним дослідженням їх наукової та історичної цінності.

Першим відрядженням у досліджуваній регіон, згідно книги наказів по ПХДІМ, стала поїздка директора музею М. І. Сікорського в с. Крисине Богодухівського р-ну Харківської обл. наприкінці червня 1966 р. Вона була пов'язана із вітряком, що зберігся у цьому селі. За первинним задумом, у переяславському скансені мали бути представлені пам'ятки млинарства з усієї території України. З цією метою керівництво музею розіслало звернення до керівників усіх рівнів (голів колгоспів, радгоспів, клубів, музеїв, районних та обласних рівнів) із проханням посприяти під час виявлення млинарських будівель та інших пам'яток

¹ Жам О. М., Ткаченко Н. Г., Чередніченко Л. С. Польові етнографічні дослідження Чернігівщини науковцями Переяслав-Хмельницького історичного музею в 60–70-х роках ХХ ст.: історія, тематика, результати. *Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства* (серія: «Пам'ятки Північного регіону України», № 6). Київ, 2014. Вип. 18(21). С. 56–64; Жам О. М. Спільна експедиція науковців переяславського та київського скансенів на Чернігівщину в жовтні 1960 року: мета, тематика, результати та подальші перспективи (до 50-річчя Музею народної архітектури та побуту України). *Краєзнавство*. 2019. № 3 (108). С. 127–138; Петруня А. П., Ревага Н. М. Експедиційна діяльність на Переяславщині в 50–70 роках ХХ століття за офіційними документами Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Всеукраїнська наукова конференція «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (до 100-річчя започаткування музейної справи на Переяславщині; до 95-ї річниці від дня народження Героя України М. І. Сікорського)*, 29 листопада 2018 року: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 14 (16). С. 393–403; Ревага Н. Експедиції до Бориспільського району Київської області в 50–70 роках ХХ століття за офіційними документами НІЕЗ «Переяслав». *Проблеми розвитку краєзнавства на Бориспільщині: традиції національної культури та формування етносвідомості: [науковий збірник: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції; Бориспіль–Вороньків, 27 листопада 2018 року]* / наук. ред. та упоряд. І. Бакум, В. Литвин, О. Малишевська; ред. рада: В. Байчас, І. Бакум, А. Богуш та ін. Бориспіль: Медіа-центр «ТС», 2019. (Серія «Матеріали науково-практичних краєзнавчих конференцій Бориспільської районної державної адміністрації та районної ради». Вип. 1). С. 119–129.

народної архітектури. У листі-відповіді від 24.10.1965 р. директор радгоспу «Люботинський» відписав М. І. Сікорському: «На Ваше письмо от 15/X-1965 г. совхоз "Люботинский" сообщает, что на территории совхоза интересующих Вас экспонатов нет, т. к. совхоз организован не в селе. Такие экспонаты, а именно ветряк, имеется в Вальковском р-не Харьковской обл., с. Огульцы, а также в с. Крысино Богодуховского р-на Харьковской обл.»². Є припущення про те, що про існування вітряка в с. Крисині М. І. Сікорський міг дізнатися від П. Т. Тронька, уродженця с. Заброди Богодухівського р-ну Харківської обл. Дружні відносини М. І. Сікорського з Петром Тимофійовичем спонукали до активних дій щодо музеєфікації вітряка з його батьківщини. Загальновідомо, що саме завдяки сприянню П. Т. Тронька була виділена земельна ділянка для переяславського скансену. Тому встановлення у музеї зазначеного вітряка М. І. Сікорський розцінював як знак вдячності Петру Тимофійовичу за допомогу. Якщо М. І. Сікорському випадала нагода вести екскурсію у скансені, він неодмінно демонстрував гостям цього вітряка та наголошував, що він із батьківщини П. Т. Тронька. Організацією перевезення пам'ятки займався особисто М. І. Сікорський. У наказі № 18 від 27.06.1966 р. читаємо: «Для організації перевозки і розбори вітряка XIX ст. із Богодухівського району Харківської обл. виїжджаю в командировку на 3 дні»³. Лише через півроку вдалося переконати правління колгоспу «Батьківщина» с. Крисині про передачу пам'ятки Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Для детального обстеження вітряка 3 грудня 1966 р. в с. Крисині був відряджений М. І. Жам – завідувач філіалу «Музей народної архітектури та побуту» (наказ № 36 від 3.12.1966 р.). У липні наступного року в с. Крисині знову виїхав М. І. Жам з бригадою реставраторів для демонтажу та перевезення вітряка (наказ № 15 від 19.07.1967 р.). Роботи тривали з 29 липня по 6 серпня. Невдовзі вітряк було змонтовано. За рахунком він став четвертою пам'яткою вітряного млинарства.

Наступна експедиція відбулася в м. Дніпропетровськ 13–17 жовтня 1967 р. у складі завідувача філії М. І. Жама, старшого наукового співробітника В. І. Слюсаря, реставратора В. О. Осіпова, водія І. І. Теслі. Її метою було оформлення і перевезення половецьких баб для експозиції археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини та військової техніки для експозиції Історичного музею (наказ № 80 від 13.10.1967 р.).

У 1968 р. випала нагода музеєфікувати вітряк із с. Ярославець Кролевецького р-ну Сумської обл. Про нього повідомив мешканець цього села В. Д. Коваленко: «Товарищи Сикорский и Жам! Что же Вы не едете в с. Ярославец по ветрянную мельницу? Неужели Вы упустите момент? Спешите приобрести такой экспонат. У Вас такого нет. Прошу Вас не теряйте время, действуйте побыстрее. Внутри мельницы все в сохранности, она под замком. Прошу Вас быстрее шевелитесь»⁴. Невдовзі зібрання вітряків музею, яке на той час нараховувало 7 одиниць, поповнив перший вітряк шатрової конструкції. Записи у книзі наказів щодо організації експедицій в с. Ярославець відсутні. Лише відомо, що 10.07.1968 р. комісія у складі завідувача філії музею просто неба М. І. Жама, головного реставратора П. Ф. Щербини, техника-будівельника І. Г. Міненка склала акт обстеження вітряка. Імовірно, на цей період і припадає його перевезення.

Вище згаданий В. Д. Коваленко повідомив також, що в с. Гамаліївці Шосткинського р-ну на території Харлампіївського монастиря розташований діючий водяний млин (перебував на балансі радгоспу ім. Леніна). У червні 1969 р. «на розвідку» до с. Гамаліївки було відряджено лаборанта фондів музею Л. С. Кузь-

² Лист директора радгоспу «Люботинський» (м. Люботин Харківської обл.) І. Загребельного директору Переяслав-Хмельницького історичного музею М. І. Сікорському від 24.10.1965 р., вих. № 15 // Архів Жам О. М.

³ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 2.01.1965 г. окончено 5.05.1969 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] – [1965–1969]. 46 л.

⁴ Лист В. Д. Коваленка М. І. Сікорському та М. І. Жаму (1968 р.) // Архів Жам О. М.

менко (наказ № 26 від 09.06.1969 р.). Попередні перемовини з настоятельницею монастиря щодо переміщення млина до музею у Переяславі результатів не дали. Але М. І. Сікорський з колегами не полишав надію і врешті-решт умовив керівництво монастиря і радгоспу передати водяний млин музею. Пізньої осені 1970 р. будівлю було демонтовано й перевезено до музею. З цією метою у Гамаліївку 9 листопада 1970 р. були відправлені водії І. І. Тесля, М. І. Петруня та реставратори В. М. Сулима, Г. Г. Кулічевський терміном на 5 днів (наказ № 54 від 15.10.1970 р.). Перевезти споруду за одну ходку не вдалося. Наступного місяця знову була відряджена бригада в складі водіїв І. І. Теслі й М. І. Петруні та реставраторів В. М. Сулими, А. Ф. Федоренка, М. Ф. Заболотнього, О. С. Горбенка, В. П. Савика, Г. Г. Кулічевського, Залізінського, Сапунова (наказ № 56 від 01.11.1970 р.). Роботи тривали 15 днів, були призупинені у зв'язку з похолоданням і відновлені навесні–влітку 1971 р.

Одночасно з перевезенням гамаліївського водяного млина в Шосткинський р-н 2–14 листопада 1970 р. для збирання предметів музейного значення був відряджений старший науковий працівник В. П. Шаблевський (наказ № 54 від 15.10.1970 р.). 12–14 лютого 1971 р. його знову направили в Сумську обл. з метою пошуку етнографічних матеріалів (наказ № 4 від 26.01.1971 р.). 15–19 липня 1971 р. В. П. Шаблевський укотре побував на Сумщині (наказ № 18 від 01.07.1971 р.). Цього разу із водієм М. І. Петрунею вони обстежили села Липоводолинського р-ну. Першочерговим завданням був пошук млинарських пристроїв, механізмів, знарядь праці. У вітряку в с. Капустинці були виявлені два молотки ковальської роботи (інв. № Е–1139 (І–ІІ), датовані кін. XIX ст., які використовувалися для наковування млинових каменів, котрі мають два ударні загострені кінці. Нині вони експонуються у Музеї хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». В. П. Шаблевський з'ясував, що в районі збереглося 5 вітряків: у с. Бєсєве, Грабщина, Кимличка, Капустинці, Довжик. Вітряк у с. Довжик правління колгоспу «Леніна» погодилося передати до переяславського скансену. Демонтували та перевезли його в серпні 1971 р. Першими, 8–14 серпня, на місце проведення робіт виїхали В. П. Шаблевський та Л. І. Присяжний (наказ № 22 від 30.07.1971 р.). Після того, як організаційні моменти були узгоджені, 11.08.1971 р. для демонтажу та перевезення вітряка виїхали музейні водії І. І. Тесля, М. І. Петруня, Ф. Чирка (наказ № 23 від 10.08.1971 р.). Особливий інтерес викликає параграф 9 вище згаданого наказу, у якому йдеться про те, що І. І. Петруня та В. П. Шаблевський після завершення демонтажу вітряка з с. Довжик 18–20 серпня 1971 р. були відряджені в м. Гадяч Полтавської обл. для виявлення вітряка. За декілька місяців, з 9 по 14 грудня В. П. Шаблевський виїхав до Харківської обл. з метою виявлення вітряків для колекції музею (наказ № 34 від 16.11.1971 р.).

Серед пошукових експедицій ПХДІМ окрему групу складають експедиції на виконання Постанови Кабінету Міністрів УРСР № 105 від 6 лютого 1969 р. «Про виявлення та відбір експонатів для Музею народної архітектури та побуту УРСР» та однойменних рішень Виконавчого комітету Київської обласної ради депутатів трудящих від 25.08.1969 р. № 646 та Виконавчого комітету Переяслав-Хмельницької районної ради № 224 від 25.11.1969 р. З метою виявлення пам'яток для київського скансену 4–14 вересня 1971 р. в Дніпропетровську область виїхали Є. С. Нестеровська та О. І. Юзвікова (наказ № 25 від 30.08.1971 р.). Невдовзі, 22 грудня у 12-ти денне відрядження з цією ж метою і в цьому напрямку був відряджений головний архітектор музею М. Г. Ліхтман (наказ № 39 від 20.12.1971 р.).

З кінця 1970-х рр. акцент експедиційної роботи ПХДІМ змістився із пошуку пам'яток народної архітектури в напрямку проведення комплексного збору польових етнографічних матеріалів в окремих регіонах. Розширення територіальних меж польових досліджень було пов'язане з набуттям досвіду експедиційної роботи, поліпшенням науково-методичної підготовки, технічного забезпечення і, звісно, із тим, що райони, розташовані в безпосередній близькості до Переясла-

ва, великою мірою вже були обстежені. У жовтні 1971 р. була споряджена комплексна експедиція у Сумську та Чернігівську обл. у складі заступника директора з наукової роботи М. Н. Єрмольєва, головного архітектора М. Г. Ліхтмана, наукового співробітника Т. А. Козачковської (наказ № 27 від 08.09.1971 р.). Експедиція тривала 7 днів, із 7 по 14 жовтня включно.

Наступна експедиція у досліджуваний регіон відбулася 16–21 серпня 1977 р., але охоплювала лише Сумську обл. (наказ № 39 від 02.08.1977 р.). Її учасниками стали наукові співробітники О. І. Юзвікова, В. І. Шавейко, Л. О. Годліна, О. Р. Коломієць, водій М. І. Приходько. 20–25 лютого 1979 р. в Сумську область була виправлена ще одна етнографічна експедиція у складі М. І. Жама, Ю. М. Мисюри, М. Ф. Хоменка (наказ № 5 від 17.02.1979 р.). Ще одна експедиція на Сумщину, організована в 1984 р. (наказ № 47 від 18.10.1984 р.), тривала з 30 жовтня до 4 листопада. Її учасниками були науковці О. М. Мельник, Л. О. Годліна, І. В. Кабанова, Л. І. Кірпи́кін, Л. І. Доброскок, Л. В. Харченко, Л. В. Пучкова, С. С. Дембіцький, Г. І. Козій, водій М. І. Петруня.

Серед наукових відряджень окремо згадаємо стажування старшого наукового співробітника Л. О. Годліної у Дніпропетровському історичному музеї 20–27 квітня 1981 р. (наказ № 15 від 17.04.1981 р.).

Отже, регіональні етнографічні експедиції у науково-пошуковій діяльності Переяслав-Хмельницького державного історичного музею 60–80-х рр. минулого століття займали одне з провідних місць. Поважне місце серед них посіли етнографічні експедиції до Сумської, Харківської, Дніпропетровської областей. Усього за досліджуваний період сюди було здійснено 20 експедицій. Попри відносну нечисленність, вони мали високу результативність. Їх наслідком стала музеєфікація трьох пам'яток народної архітектури (двох вітряків та водяного млина) та збір великої кількості предметів музейного значення, що згодом були використанні під час створення експозицій Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Огляд цих музейних предметів плануємо зробити в подальших наших дослідженнях.

References

Zham, O. M., Tkachenko, N. H., Cherednichenko, L. S. (2014). Polovi etnografichni doslidzhennia Chernihivshchyny naukovtsiamy Pereiaslav-Khmelnytskoho istorychnoho muzeiu v 60–70-kh rokakh XX st.: istoriia, tematyka, rezultaty [Field ethnographic research of Chernihiv region by scientists of Pereiaslav-Khmelnytsky Historical Museum in the 60–70s of the XX century: history, topics, results]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*. Nizhyn, Ukraine.

Zham, O. M. (2019). Spilna ekspedytsiia naukovtsiv Pereiaslavskoho ta Kyivskoho skanseniv na Chernihivshchynu v zhovtni 1960 roku: meta, tematyka, rezultaty ta podalshi perspektyvy (do 50-richchia Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy). [United expedition of scientists of Pereiaslav and Kyiv open-air museums to Chernihiv region in October 1960: purpose, subject, results and further prospects (to the 50th anniversary of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine)]. *Kraieznavstvo – Local History*. Kyiv, Ukraine

Petrunia, A. P., Reveha, N. M. (2018). Ekspedytsiina diialnist na Pereiaslavshchyni v 50–70 rokakh XX stolittia za ofitsiinymy dokumentamy Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav». [Expeditionary activity in the Pereiaslav region in the 50–70s of the XX century according to the official documents of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereiaslav"]. *Pereiaslavika*. Pereiaslav-Khmelnytsky, Ukraine.

Reveha, N. M. (2018). Ekspedytsii do Boryspilskoho raionu Kyivskoi oblasti v 50–70 rokakh XX stolittia za ofitsiinymy dokumentamy NIEZ «Pereiaslav» [Expeditions to Boryspil district of Kyiv region in the 50–70s of the XX century according to the official documents of NHER "Pereiaslav"]. *Materialy I Vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii «Problemy rozvytku kraieznavstva na*

Boryspilshchyni: tradytsii natsionalnoi kultury ta formuvannia etnos vidomosti. Boryspil, Ukraine.

Жам Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., 08400, Україна).

Zham Olena M. – Ph.D. in History, leading scientific researcher of Bread Museum, National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav» (Shevchenka Street, 8, Pereyaslav, Kyiv region, 08400, Ukraine).

E-mail: zham.olena@ukr.net

EXPEDITIONS OF THE PEREYASLAV-KHMELYNYSKY STATE HISTORIC MUSEUM IN SUMY, KHARKIV, DNIPROPETROVSK REGIONS IN THE 60–80s OF THE XX CENT.: PURPOSE, SUBJECT, RESULTS

The article objective is to cover the circumstances of organizing and conducting ethnographic expeditions of the Pereyaslav-Khmelnytsky State Historic Museum (since 1979 – Pereyaslav-Khmelnytsky State Historic and Cultural Reserve) to the villages of Sumy, Kharkiv, Dnipropetrovsk regions in the 60–80s of the XX cent. **The scientific novelty** is that for the first time the museum expeditions to mentioned area are studied and thoroughly described chronologically. To address this issue, the order books, accounting & fund documentation of the National Historic and Ethnographic Reserve “Pereyaslav” are used. **The research methodology** is chosen in accordance with its objective. The methods of source study analysis contributed to systematization of primary information, while using systematic method promoted a comprehensive study of history of ethnographic expeditions in Sumy, Kharkiv, Dnipropetrovsk regions. Attention is paid to their background; the subject, participants and results are also analysed. It is noted the expeditions principal task was to identify showplaces of folk architecture for the Museum of Folk Architecture and Life of Middle Dnieper, as well as to collect items of museum importance for ethnographic collections acquisition. The expeditions resulted in museification of three monuments: the windmill from Krysyne village of Bohodukhiv district of Kharkiv Region, the windmill from Dovzhyk village of Lypova Dolyna district of Sumy Region, and the watermill from Hamaliivka village of Shostka district of Sumy Region. **The conclusion** suggests high efficiency of the museum expedition activity in this sphere.

Key words: Pereyaslav-Khmelnytsky State Historic Museum, open-air museum, expeditionary activity, showplace of folk architecture, museification.

Дата подання: 3 січня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Жам О. Експедиції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею у Сумську, Харківську, Дніпропетровську області 60–80-их рр. XX ст.: мета, тематика, результати. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 140–145. DOI: 10.5281/zenodo.4678137.

Цитування за стандартом APA

Zham, O. Expeditions of the Pereyaslav-Khmelnytsky state historic museum in Sumy, Kharkiv, Dnipropetrovsk regions in the 60–80s of the XX cent.: purpose, subject, results. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1 140–145. DOI: 10.5281/zenodo.4678137.

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

АМПЛІФІКАЦІЯ В ЛІТУРГІЙНІЙ ГІМНОГРАФІЇ ТА СТИЛІ «ПЛЕТІННЯ СЛОВЕС»: ДО ПИТАННЯ ПРО БОГОСЛУЖБОВІ ДЖЕРЕЛА

DOI: 10.5281/zenodo.4662585

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Мета розвідки полягає в поетикальному та джерелознавчому дослідженні творів «прикрашеного» стилю, що були поширені в XII–XV ст. в літературі Православного Сходу, а також в історичному розгляді одного з головних художніх прийомів цього стилю – ампліфікації. **Актуальність** роботи полягає в недостатній вивченості літературних джерел багатьох середньовічних творів, браком досліджень, присвячених розгляду гімнографії як основного літературного джерела для стилю «плетіння словес». Використані **методи**: порівняння – під час спостереження за історичним розвитком художнього тропу, співставлення – у джерелознавчому аналізі обраних творів, підрахунку та лінгвістичного аналізу – під час дослідження синтаксичних особливостей ампліфікаційних періодів у творах, частково застосовано герменевтичний аналіз проповідей та житій. **Висновки**. Ампліфікація є головним художнім тропом «прикрашеного» стилю, інші тропи – антитеза, повтор, анафора, епіфора, гомеотелевтон – є лише складниками ампліфікації. Джерело цього важливого тропу – середньовічна гімнографія, яка природно пов'язана з ампліфікацією, покликаною затягувати час богослужіння, якомога довше зосереджувати думки вірян на євангельських подіях. Ампліфікація в цьому відповідає головному аскетичному завданню богослужіння, її вислуховування є своєрідною вправою на вдосконалення, увагу та безперервну молитву. Найбільш повно цей троп втілений в жанрі акафісту, який і диктує специфічні синтаксичні конструкції ампліфікаційним періодам житійної літератури. Особливості цих конструкцій, їхня числова, світлова та інші види символіки простежені на прикладі піснеспівів Тріоди, творів різних проповідників та агіографів Православного Сходу періоду пізнього середньовіччя.

Ключові слова: ампліфікація, «плетіння словес», акафіст, Кирило Туровський, Єпіфаній Премудрий, Григорій Цамблак, Пахомій Логофет.

Найбільш важливим художнім прийомом у творах стилю «плетіння словес» є ампліфікація.

Ампліфікація (від лат. Amplificatio – збільшення, поширення) – посилення аргументу шляхом «нагромадження» рівнозначних виразів, надлишкова синонімія; в поезії використовується для посилення виразності мовлення¹.

¹ Фесенко Э. Я. Теория литературы: учебное пособие для вузов. Москва: Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. URL: <http://scibook.net/teoriya-literaturyi-istoriya/poeticheskiy-sintaksis-17001.html>.

Прийом ампліфікації в творах стилю «плетіння слів» неодноразово розглядався літературознавцями і лінгвістами з точки зору особливостей метафорики², символіки³, зокрема, числової⁴. Медієвісти, як правило, бачать в ампліфікації стилю «плетіння слів» викарбовування того особливого розуміння слова-Логосу, яке пов'язане зі вченням ісихазму⁵. У перерахуваннях однорідних членів одні дослідники, наприклад, Л. А. Дмитрієв, убачають «стремление автора как можно полнее выразить охватывающие его чувства» і вважають, що «за этой риторичностью лежит глубокое, искреннее чувство любви и восхищения автора своим героем»⁶; інші ж, наприклад, Д. М. Буланін, навпаки, стверджують, що в середньовічній літературі «личность автора подвергалась сознательной и целенаправленной стилизации», тому перерахування синонімів, як взятий з античної літератури прийом, штучно вставляється в текст для ампліфікації, перетворюється в «загальні місця» («*loci communes*»), а вони, будучи перенесені з одного твору в інший, «становились набором формул, которые употреблялись независимо от содержания»⁷. Г. М. Прохоров, кажучи про творчість Єпіфанія Премудрого, уводить визначення «панегіричної медитації» для позначення синонімічних періодів у тексті⁸. Д. С. Лихачов пояснював довгі синонімічні періоди в «плетінні слів» так: «Автор как бы колеблется выбрать одно, окончательное слово для определения того или иного явления и ставит рядом два или несколько синонимов, равноценных друг другу. В результате внимание читателя привлекают не оттенки и различия в значениях, а то самое общее, что есть между ними»⁹. Але природа ампліфікації донині залишається нез'ясованою.

Ампліфікації трапляються в проповідях Іларіона Київського та Кирила Туровського, в агіографічних творах Єпіфанія Премудрого та Пахомія Логофета, у творах сербських авторів Доментіана й Феодосія Хіландарського. І. П. Єрьомін вважав риторичну ампліфікацію основою стилістичного ладу «Слов» Кирила Туровського¹⁰. Д. С. Лихачов указав на стилістичну близькість текстів Єпіфанія Премудрого й гомілетики Іларіона Київського та Кирила Туровського¹¹. Синонімічні перерахування, цитатні ряди, ланцюжки епітетів і метафор, а також ритмування мови – все це властиво як агіографії Єпіфанія Премудрого, так і гомілетичі Київської Русі. Ці паралелі дозволили вченим говорити про прагнення Єпіфанія уподібнити свої твори до церковної проповіді, зробити їх найбільш доступними і легкими для запам'ятовування¹².

² Коновалова О. Ф. Об одном типе амплификации в Житии Стефана Пермского. *Труды отдела древнерусской литературы*, Т. 37. Санкт-Петербург, 1983. С. 73–80.

³ Топоров В. Н. Сергей в «Слове похвальном» Епифания. Автопортрет автора. Стил. *Святость и святые в русской духовной культуре*. Т. 2. Москва, 1998. URL: <https://predanie.ru/book/111318-svyatost-i-svyatye-v-russkoj-duhovnoj-kulture-2/#/toc4>.

⁴ Кириллин В. М. Епифаний Премудрый: Умозрение в числах о Сергии Радонежском. *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 1993. Сб. 6. Ч. 1. С. 80–120.

⁵ Рогожникова Т. П. «Житие Стефана Пермского» Епифания Премудрого: лингвостиллистический анализ. Автореф. На соиск. уч. ст. канд. филол. н., специальность 10.02.01. Ленинград, 1988. 16 с.; Калиганов И. И. Тысячелетние традиции болгарской литературы. *Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы XI–XVIII вв.* Москва: Художественная литература, 1990. С. 23; Бахтина О. В. Старообрядческая литература и традиции христианского понимания слова. Томск: Изд. Томского ун-та, 1999. 261 с.; Конявская Е. А. К вопросу об авторском самосознании Епифания Премудрого. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2000. № 1. С. 16–41.

⁶ Дмитриев Л. А. Нерешенные вопросы происхождения и истории экспрессивно-эмоционального стиля XV в. *ТОДРЛ*. Санкт-Петербург, 1964. Т. 20. С. 80.

⁷ Буланін Д. М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. München: Verlag Otto Sagner, 1991. С. 218, 220.

⁸ Прохоров Г. М. Епифаний Премудрый. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланін, 1996. Вып. 2. Ч. 2. С. 213.

⁹ Лихачев Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. *Исследования по древнерусской литературе*. Ленинград: Наука, 1986. С. 30.

¹⁰ Еремін І. П. Ораторское искусство Кирилла Туровского. *ТОДРЛ*, Ленинград, 1962. Т. 18. С. 51–63.

¹¹ Лихачев Д. С. Некоторые задачи изучения... С. 50.

¹² Так, О. Ф. Коновалова пише про це: «...несмотря на усложненность, ученость, насыщенность цитатами текста Жития Стефана Пермского, писатель явно заботится о доступности своего произведе-

Що спонукає агіографа до нескінченного «уповільнення» тексту, яке досягається за допомогою ампліфікації? У чому причина такої стилістичної «барвистості»? Для опису того чи іншого героя або для підтвердження правомірності того чи іншого його вчинку цілком було б достатньо однієї або двох біблійних цитат, двох-трьох епітетів або метафор. Для чого ж письменник творить у стилі «плетіння слівес», деколи приводить їх більше двадцяти? І що є літературним джерелом цього прийому? Кому наслідували проповідники й агіографи, посівши в стилі «плетіння слівес»?

На наш погляд, одним із прикладів тієї «вітюватої лірики», у якій ампліфікація найбільш доречна, є гімнографія. Уважаємо, саме вона стала головним літературним джерелом для давньоруських авторів щодо використання цього прийому. За своєю природою богослужіння – це свого роду велика ампліфікація, розлогі описи того, про що можна було б сказати в двох словах. Євангеліє або житіє святого часто описують щось коротко і лаконічно, а гімнографічні твори, присвячені тій самій темі, відштовхуються від лаконічних оповідань і розширюють їх за допомогою ампліфікації. Це обумовлено змістовими особливостями, властивими творам гімнографічних жанрів: богослужіння не прагне передати сюжет, його завдання – викликати співпереживання і молитовний настрій. Розглянемо використання ампліфікації спочатку в гімнографічних текстах, а потім – в епідейктичних та агіографічних творах Давньої Русі.

Ампліфікація в пам'ятках гімнографічного жанру (за ркп. Тріодь пісна, РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 385 і Часослов, РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 16)

Звернувшись до богослужбових текстів великопісного циклу, ми побачимо, що більшість пісень, які входять в ці служби, створені за допомогою прийому ампліфікації. Так, стихир першого тижня Великого посту дають розгорнуту характеристику того, що таке піст. Розглянемо дві стихир *на хваліtex* (прийом ампліфікації підкреслено):

«Всѣчестное воздержаніе начнем свѣтло, лүчами озаряющеся святыхъ заповѣди Христа Бога, любезною свѣтлостію, молитвеннымъ блистаніемъ, честнымъ цѣломудріемъ, благомүжства крѣпостію...»¹³;

«Принде пост, мати цѣломудрію, обличитель грѣху, проповѣдникъ покаянія, слүжити с ангеломъ и спасеніе чловѣкомъ...»¹⁴

Висока поетичність цих стихир досягнута синонімічним перерахуванням образних характеристик посту, так би мовити, тлумаченням його значення. Метафоричність цих характеристик передбачає не визначення того, що таке піст, а створює його привабливий образ як однієї з вищих християнських цінностей.

За допомогою тієї ж синтаксичної фігури гімнограф дає й конкретні рекомендації тим, хто поститься, про те, яким має бути їх утримання (прийом ампліфікації підкреслено):

«Постимся постомъ приятнымъ, богоугоднымъ Господеви: истиненъ постъ єсть злыхъ отчюжденіе, вздержаніе языку, ярости отложеніе, похотемъ отлученіе, клеветы, и лжа, и клятвoprеступленія, еже снх ѹмаленіе постъ истиненъ и благоприятенъ» (стихира *на стиховні*)¹⁵.

Такі перелічення покликані роз'яснити реципієнту справжню суть явища через перерахування його характеристик. Вони трапляються в богослужбових текстах досить рідко. Найчастіше ампліфікація виконує естетичну функцію, посилюючи емоційний вплив тексту. Нерідко її використовують у фрагментах, що містять похвалу Богу, Богородиці і святим:

ня... Ритмическое звучание облегчает слушание, вместе с тем создает особое расположение духа, некую поэтичность, лиричность, задумчивость» (Коновалова О. Ф. Об одном типе амплификации в Житии Стефана Пермского. *ТОДРЛ*, Ленинград, 1983. Т. 37. С. 73–80).

¹³ Тріодь Пісна, XV ст. РДБ, збір. ТСАР. Ф. 304. I. № 385. Арк. 45 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 46 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 48 зв.

«Нескверная, Неблазная, Нетленная, Пречистая, Чистая Дево, Богоневестно Владычице...» (молитва до Богородиці *на повечір'ї*)¹⁶.

Ампліфікація, посилена прийомом повтору, трапляється в покаянних фрагментах різних молитов, зокрема, в богородичній молитві *на повечір'ї*, – для підкреслення покаянних мотивів:

«Не гнушайся мене, грешного, скверного, скверными помысли, и словесы, и деяньми всего себе непотребна сотворша, и разумом лености сластей жития раба бывша...» (продовження цитованої вище молитви *на повечір'ї*)¹⁷.

Використання ланцюжка синтагм, перерахувань – це прийом ампліфікації у вузькому сенсі цього терміну. У широкому ж розумінні ампліфікація – це розширення теми, яке може відбуватися не тільки завдяки нанизуванню синонімічних найменувань, а й за допомогою драматизації оповіді, уведення в нього докладних описів, багаторазового варіювання однієї й тої самої теми. За такого розуміння багато гімнографічних творів, такі як покаянні та молебні канони до Бога або Богородиці, можна назвати однією великою ампліфікацією.

Ампліфікація в канонах (за ркп. Часослов, XIV ст. РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 16; Мінея службова, міс. Березень, XV ст. РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 534)

На відміну від канонів святим, покаянні та молебні канони не містять сюжетної основи, вони повністю присвячені одній темі – як правило, покаянній. Кожен тропар канону є варіюванням цього мотиву, і весь канон може бути розглянуто як одна велика ампліфікація. Розглянемо кілька найбільш уживаних канонів з Часослова.

Молебний канон Богородиці має в Часослові позначку *на повечірниці*¹⁸, тобто він рекомендований до регулярного прочитування, а тому, треба припустити, більшість книжників знали його напам'ять. Такі тексти найчастіше ставали літературними джерелами для оригінальних богослужінь, а також проповідей і житій.

Головна ідея молебного канону – прохання про помилування й допомогу в різних життєвих обставинах. Усі тропарі в тій чи іншій мірі однотипні: моління про допомогу в різних видах. Вони не пропонують реципієнту ніякої нової інформації про Богородицю – це текст для молитовного читання, тому він не інформативний, але максимально емоційний. Сам жанр канону незмінно пов'язаний з необхідністю використовувати прийом ампліфікації, щоб у кожному тропарі запропонувати реципієнту варіювання однієї і тієї ж самої теми.

У молебному каноні прохання про допомогу написані за допомогою розширення трьох великих метафор: по-перше, бурі пристрастей, якій протистоїть Христос як «начальник тиші», по-друге, гріховної недуги, у якій допомагає Богородиця як цілителька, і, по-третє, метафори гріховного суму, який скасовує радість думки про порятунок.

Метафора бурі (часто морської бурі) пристрастей або гріховних помислів починається з першого ірмоса, у якому йдеться про перехід через Червоне море, і проходить через перші три пісні канону, так що вони є однією великою ампліфікацією – розкриттям теми «життєвого моря». Так, у третій пісні Богородиця представлена як керманіч, який управляє кораблем, молиться, уводячи його в «тиху пристань»:

«...Ты мене окорми к тихому пристанищу своему...»¹⁹

Тут душевне збентеження названо бурєю, яка протиставляється Христу як джерелу тиші:

¹⁶ Часослов XIV ст. збір. ТСЛ, Ф. 304. I. № 16. Арк. 244 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 245–245 зв.

¹⁸ Часослов, XV ст. РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 16. Арк. 225.

¹⁹ Там само. Арк. 227.

«Молю, Дѣвице, душевное смѣщение и печали буря разорити ми, начальника тишины, Христа, родила еси...»²⁰

Четверта пісня практично повторює третю, знову розвиваючи тему бурі пристрастей:

«Стастей монахъ смѣщение, яже Кормчия рожьши Господа, и буря ѹтиши монахъ прегрѣшени, Богоневѣстная»²¹.

З цим мотивом узгоджується і метафора «безодні», яка використана для зображення нескінченності Божого милосердя:

«Милосердия бездну призывающу твою подаждь ми, яже благосердаго рожьши и Спаса всѣмъ, поющимъ тя»²².

Метафора гріховної недуги – центральна тема канону. Гімнограф пише:

«Исцѣли, чистая, души моя неможение и здравие мольбами си подаждь ми»²³.

Ця ж тема звучить в інших піснях канону:

«На одрѣ болезни моя и немощи низълежащу ми, и нѣсть исцѣления плоти моеи. Но яже Бога, и Спаса миру, и Избавителя недугомъ рожьшия, тебе молюся, благой, отъ истлѣния болѣзней возстави»²⁴;

«На одрѣ болезни моя и грѣховнѣ слежаща мя, яко человекъколюбива, помози ми...»²⁵

Метафора гріховної печалі і радості порятунку, що їй протистоїть, часто зустрічається в останніх піснях канону:

«Исполни, Чистая, веселия живота нашего, твою нетлѣнную дающе радость, веселия рожьши сущаго Вину»²⁶.

Гріх зображується як печаль, туга, плач і тьма, порятунок – як веселість, радість і світло:

«Раздреси мглу прегрѣшени монах, Богоневѣсто, свѣтомъ твоєю свѣтлости, яже свѣтъ рожьшая божественный и превѣчный»²⁷;

«Тока слез монахъ не отвратися, яже от всякаго лица вся слезы отъѣмша, Дѣвице, Христа рожьши»²⁸;

«Радости мое сръдце исполни, Дѣво, яже радости приемши исполнение...»²⁹

Варіативність – один з найпоширеніших прийомів побудови ампліфікації в середньовічній гімнографії, його можна спостерігати практично в усіх Господніх та Богородичних канонах. Повтор метафор відіграє тут організаційну роль: він важливий для створення стрункої композиції та підпорядкування всіх частин твору єдиній темі. Ампліфікація в широкому сенсі є одним з жанростворювальних чинників канону.

Більшість канонів на Господні та Богородичні свята використовують ампліфікацію як головний художній прийом. Одним з найяскравіших прикладів ампліфікації, побудованої за рахунок драматизації оповіді, є канон Благовіщення, що являє собою, від першої до останньої пісні, довгий діалог Архангела Гавриїла та Марії. Наведемо один приклад з першої пісні:

«Вопию ти, веселяся: приклони ѹхо твоє и вѣнми ми, Божіє повѣдающу безсѣмное зачатие, обрѣте во благодать пред Богомъ, яже не обрѣте другаа николіже, Пречистая.

²⁰ Часослов, XV ст. РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 16. Арк. 227.

²¹ Там само. Арк. 229 зв.

²² Там само. Арк. 229 зв.

²³ Там само. Арк. 231.

²⁴ Там само. Арк. 232 зв.–233.

²⁵ Там само. Арк. 230.

²⁶ Там само. Арк. 230 зв.

²⁷ Там само. Арк. 231.

²⁸ Там само. Арк. 237.

²⁹ Там само. Арк. 237.

Да разумѣю, Ангеле, твоихъ словесъ силу, какъ будетъ, еже рече, глаголи явственно: какъ зачнѹ, Дѣвоюсѹщи; Отроковица, како же и Мати бѹдѹ Зиждителя»³⁰.

Це розлогий гімнографічний текст зі вкрапленнями догматичного й екзегетичного характеру. У Новому Завіті ми не знайдемо нічого подібного: Євангеліє описує подію, що відбулася, коротко, і розмова Марії з Гавриїлом міститься всього в парі фраз. Очевидно, гімнограф, використовуючи прийом ампліфікації, має на меті таке: не поспішати, пожити якийсь час євангельським життям, стати свідком зустрічі Архангела і Богоматері, завмерти перед цим дивом як перед іконою.

Ампліфікація в акафісті (за ркп. Тріодь пісна РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 27)

Ампліфікація є жанростворювальним прийомом акафісту. Акафіст як твір зі своїми характерними жанровими ознаками виник в VI ст. у творчості Романа Солодкоспівця³¹. Потім кілька століть цей жанр перебував у забутті, і лише в XIII–XIV ст. до нього знову звертаються візантійські й афонські гімнографи, серед яких відомий захисник і проповідник ісихазму константинопольський патріарх Філофей Коккін³². Хвиля актуалізації жанру повинна була досягти й Русі, де саме в ці століття поживаються культурні контакти з усім Православним Сходом.

Ікоси акафістів є перерахуванням синонімічних іменувань Бога або Богородиці, що, власне, і є використанням прийому ампліфікації. Наведемо приклад з першого ікосу акафісту Богородиці:

«Ангелъ предстатель с невесѣ посланъ выстъ рещи Богородицѣ: радѹися. И с безплотнымъ гласомъ воплощаема Тя зря, Господи, ѹжасашеся, и стояше, зовый к ней таковая: Радѹися, еюже радость возсияетъ, радѹися, еюже клятва исчезнетъ; радѹися, падшаго Адама възвращеніе, радѹися, слезѣ Ѣвинѣ избавленіе; радѹися, высоту, неѹдобовѣсходима человеческими помысли, радѹися, глѹбину, неѹдобѣ зрима и аггелѣськими очима; радѹися, яко еси царство сѣдаище, радѹися, яко носиши носящаго вся; радѹися, звѣздо, являющія солнце, радѹися, ѹтрово божественнаго възплещенія; радѹися, еяже ради обновляется тварь, радѹися, еюже поклоняемся Творцю. Радѹися, Невѣсто неневѣстная»³³.

У кожному з дванадцяти акафістних ікосів, як правило, міститься дванадцять різних привітань-похвал, «хайретизмів» (з грецького «радуйся»), із яких починається кожна з дванадцяти синтагм, складових ікосу, плюс ще одне привітання, яке повторюється наприкінці кожного ікосу. Іншими словами, в акафісті ампліфікація як стилістична фігура досягає найвищої точки свого розвитку: вона не тільки допомагає автору розширити сюжет і досягти піднесеного звучання, але й набуває все більш чітких стилістичних рис: наявність анафори в кожному хайретизмі, епіфори в кожному з ікосів, конкретного числа синтагм.

Саме під час актуалізації на Православному Сході жанру акафісту з його досконалими ампліфікаціями в нашій літературі виник стиль «плетіння словес», який успадкував стилістичний прийом ампліфікації в самих різних його проявах. Однак, запозичення цього прийому агіографією та епідейктикою, думається, не відбулося раптом: проникнення гімнографічних тропів в інші жанри відбувалося поступово, і до XIV ст. використання ампліфікації досягло того рівня досконалості, який дозволив медієвістам говорити про виникнення нового стилю епохи.

³⁰ Мінея службова, міс. березень, XV ст. РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 534. Арк. 151–151 зв.

³¹ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 238–239.

³² Козлов Максим, диакон. Из истории акафиста... С. 45. Див. також: Момина М. А. Славянский перевод Ὑμνος Ἀκαφιστος. Полата књигописная. 1985. № 14–15. С. 132–160.

³³ Тріодь пісна, РДБ, збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 27. Арк. 163 зв.

Розглянемо ампліфікації в проповідях і житіях і поспостерігаємо, як використання цього стилістичного прийому набуває все більшого поширення, а разом з тим – все тіснішим стає зв'язок проповідей і житій з гімнографічною літературою.

Ампліфікація в проповіді

Загальне для літератури Середньовіччя прагнення до уповільнення розповіді, до своєрідного кружляння в стилістичних прикрасах було обрано письменниками-монахами як найбільш зручна форма відображення їх внутрішньої крайньої неквапливості та розміреного ритму життя.

Різноманітність словесних форм, у які вміщено один і той самий зміст, знаходимо в проповідях Кирила Туровського. До нас дійшла велика спадщина цього проповідника, і ми маємо можливість спостерігати, як по-різному автор використовує ті чи інші художні засоби в проповідях і повчаннях. Так, у тлумаченні на притчу про душу і тіло та в повчанні про білоризця Кирило Туровський не вдається до прийому ампліфікації, його розповідь суха і стримана. Із різних художніх засобів автор обирає тільки алегорію як найбільш зручну для повчання та тлумачення³⁴. У проповідях же на Господні свята у Кирила Туровського знаходимо й ампліфікації, і повтори, і антитези, і символи – усі ті тропи, які характерні для емоційно напружених молитовних текстів стилю «плетіння слів».

Так, у проповіді на неділю Фомину Кирило Туровський використовує ампліфікацію й синтаксичний паралелізм, описуючи минуле свято Пасхи:

«В минувшюю недѣлю святыхъ Пасхи удивление бѣ небеси и устрашение пренсподним, обновление твари, избавление миру, раздрушение адово и поправление смерти, въскресеице мертвым и погубление прелестныхъ злости дьяволя, съпасение же человеѣческому роду Христовымъ воскресениемъ, обвиниание ветхому закону и порабощение суботѣ, обогащение церкви и въцарение недѣли»³⁵.

Іноді ампліфікація в Кирила Туровського охоплює кілька речень, побудованих за схожою схемою:

«Нынѣ солнце красуется к высотѣ въсходитъ и радуется землю огрѣваетъ, – взыде бо намъ отъ гроба праведное солнце Христосъ и вся вѣрющая Ему спасаетъ. Ныне луна съ вышняго съступивше степени болшему свѣтилу честь подаваетъ; – уже бо ветхый законъ по писанию съ субботами преста и пророки Христову закону честь подаетъ. Ныня зима грѣховная покаяниемъ престала есть и ледъ невѣрія богоразумиемъ растаяся; зима же языческаго кумирслужения апостолскимъ учениемъ и Христовою вѣрою престала есть, ледъ же Фомина невѣрія показаниемъ Христовыхъ ребр растаяся...»³⁶

Із тим, яку композицію проповіді обирає автор, уміщує він ліричні молитовні відступи на початку проповіді або ближче до її кінця, залежить те, у якій частині твору використані ампліфікації. Так, Григорій Цамблак у проповіді на Великий четвер кілька разів вдається до прийому ампліфікації в першій половині промови. Твір починається емоційним вигуком про Юду:

«Печаль об'ємлетъ ми душѣ и недоумение съдержитъ ми помысл, въспомынувшю окаяннаго Иуду. Отъ колики и каковы высоты в которую себе пропасть вверже! Отъ колики славы апостольскаго чина в которое бесчестие страстный достиже! Отъ колики сладости учителяеве отпад! Каковою сребро-

³⁴ До речі, те саме можна сказати й щодо проповідей Серапіона Володимирського, який активно використовує прийом алегорії.

³⁵ Слово Кирилла Туровского в неделю Фомину / Еремин И. П. Литературное наследие Кирилла Туровского. ТОДРЛ. Москва; Ленинград, 1957. Т. 13 С. 415.

³⁶ Там само. С. 416.

любия горестию себе обложн, и сие бо тому горкюю ону удавления исхода-
тай смерть...»³⁷

Наведений фрагмент побудований за допомогою прийому ампліфікації, посиленою антитезами, а також анафорами і синтаксичним паралелізмом. Почавши розповідь про Юду в настільки емоційному дусі, автор продовжує проповідь в тому ж «прикрашеному» стилі: переказ євангельського сюжету перемежується численними ліричними відступами. Розповідаючи про угоду Юди щодо ціни зради, Григорій Цамблак задає риторичне питання: коли це було зроблено? Відповідь же представлена довгою ампліфікацією, у якій використані прийоми анафори і семантичного повтору:

«Бгда блудница своя возненавидѣ грѣхн и къ покаянню притече. Бгда сквернѹ съвлече блужения одеждѹ. Бгда къ учителю притече. Бгда много-
цѣнное миро принесе от ѹмножения приносимаго, многое являющее любве. Бгда слезами очни пречистыя нозѣ. Бгда главы своєя власы отры мокро-
тѹ слезнѹ...»³⁸

Тут автор протиставляє каяття блудниці – нерозкаяності Юди.

Опис Юдиної зради викликає в автора настільки сильні емоції, що він як би не задовольняється коротким зазначенням юдиного гріха, а продовжує відтіняти цей гріх все більш розлогими розповідями про те, від яких великих благ відмовився Юда, зробивши зраду:

«Показа, яко... бяше ѹченикъ... от обоюнадесяте. От онѣх, иже ѹчителю всегда съпребывахѹ, иже сладкая она и небесная слышаще ѹчения, и въ церкви, и в народех, и наединѣ. Им же открываше таинства, им же чюдеса творити дарова, им же вѣсы изгнати область даст, им же крѣщати повелѣ, им же овѣтова сѣсти на дванадесятих престолѣх и сѹдити овѣмана-
десятиим колѣном Израилевом...»³⁹

Використання прийому ампліфікації допомагає автору створити дуже яскраву картину зради й уникнути простого короткого оповідання про злочин, який і так відомий реципієнту з Євангелія, а також – поглибити аналіз євангельських подій. Ампліфікація тут – це своєрідний емоційний роздум про подію, уходження в євангельські події та співпереживання Христу. Проповідь Григорія Цамблака призначена для читання під час богослужіння, що впливає з її назви – *на часех*, – тому вона максимально наближена за стилістикою та тематикою до гімнографічних текстів. Переживання євангельських подій і співпереживання Христу – головна мета богослужінь Страсної седмиці, вона ж стає метою проповідей як Григорія Цамблака, так і багатьох інших церковних ораторів.

Автори Київської Русі, безсумнівно, черпали художні тропи з творів великих проповідників старовини. Так, проповідь на Великдень Кирила Туровського явно перекликається з проповіддю Григорія Богослова: туровський проповідник активно запозичує у Григорія Богослова і сам тип композиції, і окремі тропи і, що важливо, прийом ампліфікації як основний організаційний момент для проповіді. Отже, художній троп ампліфікації, зародившись в епідейктиці, пройшов довгий шлях через гімнографію, звідки знову потрапив в епідейктику і далі, в пізньому середньовіччі, – в агіографію.

Ампліфікація в житійній літературі

У XIII–XV ст. прийом ампліфікації став активно використовуватися в агіографії. Життя з лаконічних сюжетних оповідань поступово переросли в об'ємні тексти з множинними ліричними відступами: міркуваннями автора, молитовними зверненнями до Бога або описуваного святого, плачами і похвалами. Як й у

³⁷ Цит. за: Пелешенко Ю. В. Развитие украинской ораторской та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. Київ: Наукова думка, 1990. С. 119.

³⁸ Там само. С. 199.

³⁹ Там само.

випадку з проповіддю, усі ліричні відступи в житіях зазвичай написані за допомогою прийому ампліфікації.

Сербо-афонська література першою стала використовувати «прикрашений» стиль в агіографії. Південнослов'янська література не є спеціальним предметом нашого дослідження, але ми не можемо залишити без уваги той факт, що цикл текстів, пов'язаних з ім'ям Сави Сербського, написаний в стилі «плетіння словес» і хронологічно випереджає агіографічний стиль Єпіфанія Премудрого та Пахомія Логофета – східнослов'янських творців цього стилю. Розглянемо кілька ампліфікацій у творчості сербських авторів.

Так, Доментіан Хиландарський починає Житіє Сави Сербського з об'ємного вступу, написаного в стилі «плетіння словес» із використанням ампліфікації, побудованої на синтаксичному паралелізмі:

«Царствующу Господину нашему Иисусу Христу и прѣлести повѣждѣнѣ бывшии, и лъсти идольсѣи потребленѣ бывшии, и гоненню же на христианы прѣставшу, и блазѣи вѣрѣ просвѣтившеся по лицу всеен земли, и благовѣрню процвитающую въ всемъ мирѣ...»⁴⁰

Багато ампліфікацій Доментіана Хиландарського прикрашені використанням кореневих повторів, що підсилює їх емоційний вплив на реципієнта:

«И потом зачетъ боголюбивая Анна въ утробѣ своен, и роди и по воли Божии сынъ, от благаго корѣне отрасль богопрозявеннѣ, о немже богосветлюю радость приемша родители его, благодариста Благодателя своего...»⁴¹

Деякі ампліфікації Доментіана близькі до Акафістних прийомів, вони являють собою нанизування однакових синтаксичних конструкцій із варіантами хвалебних іменувань, які часом займають не один лист рукопису:

«Прииди, пастырю добрый благодарственнаго ти стада, Прииди, заколи се, зане подобие Владыцѣ своему Пастыреначальнику Христу, да образъ будеши стаду своему... Прииди, свѣтилице, горен дѣхом благодати Божии, и свѣте се присно дѣхом святым...»⁴²

Наступник Доментіана Хиландарського, другий агіограф Сави Сербського Феодосій⁴³ також нерідко використовує прийом ампліфікації. Найчастіше вона зустрічається в тих фрагментах тексту, де автор прославляє Бога або описує безліч благих діянь Сави:

«Апостолъ дѣаніемъ обрѣташеся. Ходяи во по всен земли своего отъчества апостольскы и проповѣдаше Евангеліе, Троицу всѣмъ сказаше, въплощенію Сына Божия всѣхъ научаше, равна же Того Отъцу всѣмъ исповѣдати велаше, и Дѣха Святаго отъ Отца исходящаго славити и поклонятися всѣхъ научивше, крещеніе проповѣдавше, покааніе въ отпущеніе грѣховъ, ереси разоряше, церкви въздвизаше...»⁴⁴

Знаменно, що ампліфікація в пізньому середньовіччі починає використовуватися в житіях, а не тільки в проповіді, де вона цілком зрозуміла і природна, оскільки проповідь генетично й виконавчо пов'язана з богослужінням. Агіографічні ж пам'ятки, особливо об'ємні твори в стилі «плетіння словес», – це, перш за все, тексти для келійного читання. Запозичуючи художні тропи з богослужбових співів, агіографія розсунула рамки свого жанру, перетворила сюжетне оповідання на твір для церемоніального, молитовного прочитання. І якщо у

⁴⁰ Житіє Сави Сербського, написане Доментіаном. РНБ, Гільф. 54. Арк. 1–1 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 2 зв.

⁴² Там само. Арк. 26 зв.

⁴³ Про авторство та редагування Житія Сави Сербського див: Розанов С. П. Источники, время составления и личность составителя феофановской редакции Жития Саввы Сербского. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук.* Санкт-Петербург, 1911. Т. XVI. Кн. 1. С. 136–209. Див. також: Темчин С. Ю. Сербский писатель Феодосий Хиландарец как греческий гимнограф *Multa & Varia: studio fertti a Maria Marcella Ferraccioli e Gianfranco Giraudo.* Milan, 2012. P. II. S. 602–603.

⁴⁴ Цит. за: Кенанов Д. Славянська метафрастика. Плавдив: Жанет-45, Велико Търново: Пик, 2002. С. 193.

сербських авторів ми бачимо тільки початок цього процесу, то в давньоруських житіях Єпіфанія Премудрого цей процес досягає своєї повноти.

Ампліфікація, на думку О. Ф. Коновалової, дала Єпіфанію Премудрому можливість найбільш повно втілити найважливіший для нього стилістичний принцип, сформульований ним самим: «от словес похваление събираа, и приобретаа, и приплетаа»⁴⁵.

Ампліфікації Єпіфанія Премудрого мають явну схожість з ампліфікаціями акафісту: вони ритмічні, мають анафори й епіфори, використовують варіативність найменувань, – похваляючи святителя Стефана Пермського в Житті, Єпіфаній пише:

«Что еще тя нареку? Вожа заблужшим, обрѣтателя погившим, наставника преащеным, руководителя умом ослѣпленным, чистителя оскверненным, възискателя расточеным, стража ратным, кормителя алчущим, подавателя требующим, наказателя несмысленым, помощника обидимым, молитвенника тепла, ходатая вѣрна, поганым спасителя, вѣсом проклинателя, кумиром потребителя, идолом погрателя, Богу служителя»⁴⁶.

Під час порівняння творів Єпіфанія Премудрого з пам'ятками, укладеними в жанрі акафісту, можна спостерігати очевидний збіг риторичних фігур і синтаксичних побудов. Для древніх акафістів, як і для агіографічних творів Єпіфанія, характерна особлива увага до фонетичної сторони слова, до ритмування, співучості мови. Прийом поетичного звернення до святого або Бога через нанизання різних похвал, як ми вже зазначали, не був рідкістю в проповідницькій прозі. У дослідженні, присвяченому народженню середньовічної рими, на це вказує С. С. Аверинцев і наводить приклад з проповіді Софронія Єрусалимського (560–638 рр.) на свято Благовіщення: «“Радуйся, Радости небесной Родительница; радуйся, Радости верховной Питательница; радуйся, Радости спасительной Подательница...” – мы обрываем цитату, но ряд только начинается», – пише С. С. Аверинцев⁴⁷. У наведеному вище уривку з Життя Стефана Пермського ми бачили таке саме прагнення до нескінченного іменування-прославлення, у якому рух тексту завмирає, а читач разом з автором занурюється в своєрідне словесне милування предметом похвали.

Однією з властивих акафісту рис, що знайшла втілення в житіях, написаних Єпіфанієм, є дотримання сакральної числової закономірності в синонімічних рядах. Числовий символізм в Житті Сергія Радонезького присвячено дослідження В. М. Кириліна. Вчений зазначає, що знамениті єпіфанієві синонімічні ряди нерідко налічують таку кількість синтагм, яка відповідає тому чи іншому сакральному числу: 3, 7, 12. З точки зору дослідника, «писатель с помощью нумерологии сумел явственно выразить самые сокровенные тайны Божественного Промышления – то именно, о чем говорит прямо было невозможно»^{48,49}.

За спостереженнями Кириліна, агіограф вводить числову символіку в текст Життя різними способами: сакральному числу може дорівнювати кількість простих речень у складі складного, кількість цитат зі Святого Письма, що введені в текст ланцюжком – одна за однією, або кількість синонімічних виразів, що характеризують те чи інше явище. Для нас найбільш цікавим є останній випадок, коли Єпіфаній підпорядковує сакральній символіці свої знамениті прикрашені

⁴⁵ Коновалова О. Ф. Об одном типе амплификации в Житии Стефана Пермского. *ТОДРЛ*. Ленинград, 1983. Т. 37. С. 73.

⁴⁶ Цит. за: Прохоров Г. М. Святитель Стефан Пермский. Санкт-Петербург: Глаголь, 1995. С. 252.

⁴⁷ Аверинцев С. С. *Поэтика*... С. 239.

⁴⁸ Кириллин В. М. Епифаний Премудрый: Умозрение в числах о Сергии Радонежском. *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 1993. Сб. 6. Ч. 1. С. 115.

⁴⁹ Наведемо один з випадків трійчного сакрального ряду в Житті Сергія Радонезького, де саме трійчні ряди зустрічаються найчастіше: «И повсягда, по вся времена, с великимприлежанием (1), и съжеланием (2), и съ слезами (3) моляшеся Богу...» (Слово о житии преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского. *БЛДР*. Санкт-Петербург, 1997. Т. 6: XIV – середина XV века. Санкт-Петербург, 1999. С. 294).

вихваляння святого або Бога. Наприклад, розкриваючи зміст слова «Велікодатель», яке стосується Творця, агіограф пише:

«Тѣй бо естъ Богъ нашъ Великодатель, и благыхъ Податель (1), и богатыхъ даровъ Дародавецъ (2), премудрости Наставникъ (3), и смыслу Датель (4), несмысленнымъ Сказатель (5), учай человека разуму (6), даа умение неумѣющимъ (7), дая молитву молящемуся (8), даяи просящему мудрость и разумъ (9), даяи всякое даяние благо (10), дааи даръ на плъзѣ просящимъ (11), дааи незловивымъ коварство и отроку ѹнѹ чѹвство и смыслъ (12)»⁵⁰.

Слово «Велікодатель» у цьому випадку є своєрідним узагальненням, а наступні дванадцять синтагм – різними тлумаченнями цього слова. Знаменно, що таке ж «винесення за дужки» однієї синтагми з синонімічного ряду та приведення кількості інших синтагм до сакрального числа спостерігається в композиції акафісту, а точніше, в складовій частині цього великого гімну – ікосі. У кожному з дванадцяти акафістних ікосів, як правило, міститься кілька різних привітань-похвал, до того ж, їх число обов'язково кратно чотирьом⁵¹, і є ще одне узагальнювальне звернення. Як у житії, так і в акафісті автор чітко вимірює та порівнює число синтагм і в такий спосіб створює всередині тексту якийсь сакральний простір. Відтак у житіє вводиться одна з акафістних структур; акафіст практично стає складовою частиною житія, яка, утім, ніяк не виділяється автором, але міститься в усьому тексті і час від часу як би «просвічує» крізь тканину Єпіфанієвого оповідання. Похвали святому, якими пронизаний увесь житійний текст у Єпіфанія Премудрого, особливо ж трьох-, семи-, або дванадцятичастинні – це своєрідні невеликі фрагменти акафісту, уплетені в агіографічний твір.

Наведемо ще один приклад акафістної конструкції в житії, створеному Єпіфанієм Премудрим:

«Кто бо, слыша добрый его сладкий отвѣтъъ, не насладися когда от сладости словесего (1)? Или кто, зряи на лице его, не веселяшеся (2)? Или кто, видя свято его житіе, и не покаася (3)? Или кто, видя кротость его и незлобие, и не ѹмилися (4)? Или кто сревролюбець бысть, видя его нищетѹ духовнѹю, и не подивися (5)? Или кто похыщникъ и грѣдостію превѣзносаяся, видя его высокое смирение, и не почюдися (6)? Или кто бысть бл҃дникъ, видя чистотѹ его, и не прѣменися от бл҃да (7)? Или кто гнѣбавиъ и напрасен, бесѣдѹя с ним, на кротость не преложися (8)? Нѣсмь бо азъ видѣлъ въ дни сна, и въ нынѣшняа времена, и в наша лѣта сицева мѹжа свята, и сѣврѣшена въ всяко дѣло благо, и ѹкрашена всякою добродѣтелию всячьскы. Яко же от прочихъ святыхъ иже кто възлюбленъ естъ от Бога, яко сей преподобный Сергіе?»⁵²

Ця конструкція, на наш погляд, також може бути розглянута як запозичена з акафісту, вона віддалено нагадує акафістний ікос. Тут ми бачимо восьмичастинний ряд питальних речень (як і належить, в акафісті кількість синтагм має ділитися на 4), а після нього – два підсумкових речення, в останньому з яких викристано ім'я Сергія.

Особливо багато акафістних конструкцій в Похвальному слові Сергію Радонезькому. Можна сказати, що все воно написане саме за допомогою цих конструкцій:

⁵⁰ Епифаний Премудрый. Житие Сергия Радонежского (далі – ЖСР). БЛДР. Санкт-Петербург: Наука, 1999. Т. 6: XIV – середина XV века. С. 260.

⁵¹ Думається, чотиричастинна композиція ікоса відображає найдавніші катрени, якими писалися перші акафісти. С. С. Аверинцев вказує на зародження рими якраз у древніх ікосах (Аверинцев С. С. Рождение рифмы из духа греческой диалектики; Он же. Поэтика... С. 226–243.). Рима могла продиктувати, по-перше, поділ тексту на чотири рядки і, по-друге, певний мелодійний малюнок виконання акафістів. Мелодія ж назавжди зберегла в акафісті розподіл на чотири такти, навіть для тих слов'янських акафістів, які втратили риму під час перекладу.

⁵² ЖСР. С. 260.

«Сый ѹбо преподобный отецъ нашъ провосиалъ есть въ странѣ Рус-
стѣй, и яко свѣтило пресвѣтлое възсѣа посреди тмы и мрака (1), и яко
цвѣтъ прекрасный посреди трънниа и влѣчець (2), и яко звѣзда незаходимаа
(3), и яко лѹча, тайно сияюще блистающе (4), и яко кринѣ въ юдолии мирь-
скихъ (5), и яко кадило благоѹханно (6), яко яблоко добровонное (7), яко шипок
благоѹханный (8), яко злато посреди врьнниа (9), яко сребро раждежено, и ис-
кѹшено, и очищено седморицею (10), яко камень честный (11), и яко бисеръ
многоцѣнный (12), и яко измарагдъ и самфиръ пресвѣтлый (13), и яко
финиксъ процвѣте (14), и яко кипарис при водахъ (15), яко кедръ иже в Ли-
ванѣ (16), яко маслина плодовица (17), яко драматы благоѹхання (18), и яко
миро излианное (19), и яко сад благоцвѣтѹщъ (20), и ако виноград плодоно-
сенъ (21), и яко гроздъ многоплоденъ (22), и яко оградъ заключенъ (23), и
ако врьтоградъ затворенъ (24), и яко сладкий запечатлѣнный источникъ
(25), яко съсѹдъ избранъ (26), яко алавастръ мира многоцѣннаго (27), и ако
градъ нерѹшимъ (28), и яко стѣна неподвижима (29), и яко заврала тврѣда
(30), и ако сынъ крѣпокъ и вѣренъ (31), и ако основание церковное (32), яко
столпъ непоколѣбимъ (33), яко вѣнецъ пресвѣтлый (34), яко корабль, исплъ-
ненъ богатства дѹховнаго (35), яко зѣмный аггелъ (36), яко небесный чело-
векъ (37)»⁵³.

Цей найдовший в похвальному слові акафістний період складається з 37 синтагм, що починаються союзом «яко», який, як маркер, позначає початок нової похвали. Загальну кількість синтагм поділено на 4 і до них додано ще одну – останню, як в акафісті. Привертає увагу й така особливість цієї конструкції: метафоричні порівняння Сергія з квітами, дорогоцінними металами і т. д. зібрані в невеликі групи всередині тексту, до того ж, ці групи часто кратні трьома або чотирма – як в акафісті. Так, послідовно перелічено кілька метафор, присвячених світлу (святий порівнюється з променем, зіркою, світилом), пахощам («благовонный», «добровонный», «благоуханный»), преподобного порівняно з чистим дорогоцінним металом («злато», «сребро раждежено, искушено, очищено»), з дорогоцінними каменями («камінь», «бісер», «ізмарагд», «сапфір»), з міцними, пряморослими деревами («фенікс»⁵⁴, «кедр», «кипарис», «маслина») і т. д., автор уподібнює акафісту цілі великі періоди Похвального слова.

Розглянемо ще одну акафістну структуру в Єпіфанієвому похвальному слові:

«Положено же бысть тѣло преподобнаго въ церкви, юже сам създа (1), и възъдвиге (2), и ѹстрои (3), и съврѣши (4), и ѹкраси ю всякою подобною красотою (5), и нарече сна бытти въ имя святаго (6), и живоначалнаго (7), и нераздѣлимаго (8), и єдиносѹщнаго Троица (9); въ честнѣмъ єго монастыри (10), и пресловѹщей лаврѣ (11), и велицѣ оградѣ (12), и въ славнѣй обители (13), яже самъ съгради (14), и съвокупѣ (15), и ѹстрои (16); идѣже вратню събра (17), словесное стадо Христово и спасенѹ паствѹ ѹпасе ю в незлобии сердца своего (18), и в разѹмѣ настави (19); идѣже и самъ одѣянъ бысть въ иночскый образ, паче же аггельскый (20), и много тмами темъ трѹды положи (21), и неизчетныя подвигы показа (22); идѣже непрестанныя молитвы сътвори (23); идѣже повседневныя и нощныя пѣнниа и благодареннаа словословяше и Бога възспѣвааше (24); идѣже многолѣтнее и многострадал-

⁵³ ЖСР. С. 280.

⁵⁴ Гадаємо, «фенікс» тут написано помилково замість «фінікс». Із прямим ростом та плідністю багатьох дерев, фінікових пальм, кедрів та маслин, із давніх часів порівнювали неухильне сходження праведників до Бога та велику кількість плодів їхньої праведності (Див.: Лопухин А. П. Толкование на псалом 91:5. Толковая Библия, или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета: в 3-х тт. Т. 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 315).

ное течение свое препроводи и укрѣпи, не исходя от мѣста своего въ иныя предѣлы, развѣ нѣжда нѣкыя (25)»⁵⁵.

Традиційний для акафісту розподіл періоду на 25 синтагм доповнено, як і в попередньому прикладі, внутрішнім чотиритактним ритмом, який, утім, іноді збивається на три або п'ять тактів. Так, перші п'ять синтагм присвячені створенню монастиря Сергієм, їх «маркер» – дієслова: «сотвори», «созда», «устрої», «свъръши», «прикраси». Другі чотири синтагми – прославляння Трійці, їх «маркер» – прикметники: «свята», «живоначална», «нероздільна», «єдиносущна». Наступні чотири синтагми – прославляння монастиря, їх «маркер» – різні найменування обителі, іменники: «монастир», «лавра», «ограда», «обитель». Наступні три такти – знову створення монастиря, тому акцент повторно на дієсловах: «съграді», «съвокупі», «устрої» і т. д. Кінець цього періоду посилено повторенням слова «ідеже», яке також акцентує на багаточастинній композиції акафістної конструкції в похвальному слові.

Акафістні конструкції властиві далеко не тільки житіям Єпіфанія Премудрого, але й творам його попередників і послідовників.

У більш ранніх житіях ці конструкції використовуються в основному тільки для створення похвали святому, частіше на початку або наприкінці твору. Їх небагато, але вони досить точно відтворюють синтаксичні особливості акафісту з його повторами, метафоричними найменуваннями та іноді – із «хайретизмом», тобто рефреном «радуйся!»

Так, Єфрем, автор Житія Авраамія Смоленського, створеного в простому, «неприкрашеному» стилі, закінчуючи твір, вдається до акафістної конструкції:

«Радуйся, граде твердъ, навдимъ и хранимъ десницею Бога Вседържителя! Радуйся пречистая Дѣво, Мати Божия, иже градъ Смоленскъ всегда свѣтло радуется о тебѣ, хвалится тобою, избавляемъ отъ всякыя вѣды! Радуйся, граде Смоленскъ, отъ всѣхъ находящихъ золъ избавляемъ молитвами пресвятыя Богородица и всѣхъ небесныхъ силъ, и всѣхъ святыхъ его! Радуйтеся, апостоли и пророци, мученици и святители, преподобнии, праведнии и вси святи въ день и в память святаго успення преподобнаго Авраамна! Радуйтеся, пастуси и наставници Христова стада, патриарси, епископи, архимандрити, игумени, иереи, и дьякони, и весь черноризъческий чинъ, и честныхъ черноризецъ, и преставльшихся о Христѣ, и еже и еще о Бозѣи о Господи живущен въ христоменитой вѣрѣ, свѣтло радуйтеся, ликоствующе въ память успѣнна преподобнаго Авраамна!..»⁵⁶

Наведений нами уривок – дешиця всього акафістного періоду в тексті. Тут немає якоїсь певної числової символіки або ділення на катрени, як у Єпіфанія Премудрого. Автор використовує акафістний синтаксис лише частково, вводячи в текст легко впізнаваний рефрен «радуйся» та множинність найменувань. Уведення такого тривалого й прикрашеного фрагмента, написаного відповідно до жанрових характеристик акафісту, свідчить про зародження стилю «плетіння словес» ще в житіях киеворуського періоду.

Серед послідовників Єпіфанія Премудрого особливої уваги заслуговує Пахомій Логофет, який також використовує акафістні конструкції, хоча й менш явно, ніж його попередники. Так, у Житії Кирила Білозерського Пахомій пише:

«Всѣхъ во, яко отецъ, любляше (1), о всѣхъ печаяшеся (2), о всѣхъ полезная промышляше (3) и всѣхъ, яко свои ѹды, миловаше (4), всѣхъ душевныя стрѹпы овязаше (5), всѣхъ телесныхъ недѹгъ исцѣляше (6),

⁵⁵ Лопухин А. П. Толкование на псалом 91:5. С. 278.

⁵⁶ Єфрем, иннок. Житие Авраамия Смоленского. БДДР. Санкт-Петербург: Наука, 1997. Т. 5: XIII век. С. 60–62.

всѣхъ отъ зловѣ съгнѣти очищая (7), всѣмъ любовный пластырь тѣхъ вредомъ прилагааше (8), всѣхъ масломъ милованна помазаваше (9)...»⁵⁷

Короткий період похвал, традиційно введений в текст наприкінці Житія, написаний у повній відповідності до синтаксису акафісту: перед нами чотиритактна композиція з повторюваними дієслівними закінченнями на кінці кожної синтагми і з одним заключним реченням. Думається, Пахомій Логофет свідомо використовує цей прийом, а сама акафістна конструкція, переходячи з одного похвального слова в інше, стає все більш традиційною для досліджуваного стилю.

В іншому місці Пахомій Логофет використовує акафістну структуру, але дещо порушує числову закономірність:

«О, всецстный отче (1), на земли пустыни жителю (2), небесный гражданин (3), преподобнымъ съжителю (4), праведнымъ единокровне (5), иже смиреніемъ высокій (6), нищетою богатый (7), иже нищимъ кормителю (8), скорбящимъ милостивное утѣшение (9), слѣпымъ вождь (10), плачущимъ радость (11), обидимымъ помощникъ (12), немощнымъ врачъ (13), обуреваемымъ въ грѣсѣхъ пристанище (14) и скорый всѣмъ заступникъ (15), вѣси наше неможение (16), вѣси же и лукавого еже о насъ навѣта (17)».⁵⁸

Наведене речення начебто і має чотиритактну структуру і висновок, але якщо слідувати словесному «маркеру», що розділяє синтагми (тут ним слугує славословне іменування святого: «втіха», «лікар», «помічник» і т. п.), то дві останні синтагми випадають із загального ладу. Іншими словами, Пахомій Логофет послідовно вживає акафістний синтаксис у творі, але дозволяє собі вільно поводитися з числом синтагм або словесними маркерами. Його акафістні періоди помітно відрізняються від епіфанієвих: тут немає властивої епіфанієвим текстам абстрактної метафорики, не простежується поділ акафістного періоду на катрени із заданою в кожному з них темою. Славослів'я Пахомія Логофета простіші і розсудливіші, ніж піднесені похвальні слова Епіфанія.

Акафістні структури спостерігаються й у деяких творах Григорія Цамблака. Так, в Слові перед Констанцьким собором міститься розлога похвала отцям, складена як акафіст, що має традиційну для нього чотиричастинну структуру з виносом останньої – дев'ятої – синтагми як би за дужки цього періоду:

«Вы есте вѣстинънѣ непрелестнии наставници евангельскаго пѣти (1). Вы есте блазнии раби, добрии и вѣрнии, иже талантѣ умножившен, и множищен, и о малѣ верни явльшенся, и чаяще над многими поставитися, и по малѣ отъ трудовъ покои приемше, в радость Господа своего входитьи (2). Вы есте искуснии корѣмчии, иже корабль церковный ко смирения пристанищу тихому, и всяческихъ вѣтрѣхъ пременному наставляющен (3). Вы есте соль миру, словесная церковная устроения слаждающен и не оставляюще в согнѣтии и расшествіи еретическихъ умыслении расслаблятися, състяжюще и утверждающе теплое дѣиствомъ, студѣнѣишее (4). Вы есте врачеве премудреншен, и художѣиши, церковное тѣло не вкусно храняще и всяческаго недуга зломудреніи и на всегдашнее здравіе возводящен равностію и съгласіемъ четырехъ Евангелии, якоже четырьми мира сего составы (5). Вы есте звѣзды церковныя, много небесныхъ звѣздъ свѣтлѣиши же дѣиственѣиши, не плавающия по водахъ корабля наставляючи къ градомъ и мѣстомъ или пѣтники такожде, но душа правящее къ небеси, во Вышнии Иерусалимъ, во отечество наше древнее (6). Или же паче солнца Вы есте заря, просвѣтителное дѣиство имѣюще, мокроты невѣрныя исъсущающен, иже спаса богословци солнце именоваша (7). Вы есте добрии стронтели, иже пришедъ Господь, обрящетъ бдящихъ (8). Вы есте добрии пастыри, по-

⁵⁷ Пахомий Логофет. Житие Кирилла Белозерского. БЛДР. Т. 7. Санкт-Петербург: Наука, 2000. С. 214.

⁵⁸ Там же. С. 214.

лагающен душа за овца, и якоже во оных, тако и здѣ, подовящесе Первопастырю Христу (9)»⁵⁹.

Отже, проповідники й агіографи, які пишуть у стилі «плетіння слівес», удаються до властивої для гімнографії метафорики, ритміки, синтаксичних конструкцій, нумерології, звертаючись до такого важливого для прикрашеного стилю художнього тропу, як ампліфікація. У цьому агіографи частково наслідують древні традиції ораторського мистецтва, частково ж, і в першу чергу, – традиції християнської гімнографії, що дозволяє весь корпус середньовічної християнської літератури уявити як частину єдиного великого тексту, де кожна подія обов'язково має бути закарбована в декількох видах мистецтва: гімнографічному, агіографічному, іконографічному, проповідницькому.

References

Bahtina, O. (1999). Staroobryadcheskaya literatura i tradicii khristianskogo ponimaniya slova [Old Believer literature and traditions of the Christian understanding of the word]. Tomsk, Russia.

Bulanin, D. (1991). Antichnye tradicii v drevnerusskoj literature XI–XVI vv. [Antique traditions in ancient Russian literature of the XI–XVI centuries]. Munich, Germany.

Kaliganov, I. (1990). Tysiacheletnie tradicii bolgarskoj literatury [Millennial traditions of Bulgarian literature]. Rodnik zlatostrunyj: Pamiatniki bolgarskoj literatury XI–XVIII vv. Moscow, Russia.

Kenanov, D. (2000). Ozarenijat Grigorij Camblak [The radiant Gregory Tsamblak]. Veliko Tyrnovo, Bulgaria.

Kenanov, D. (2002). Slavyanska metafrastika [Slavic metaphrasis]. Veliko Tyrnovo, Bulgaria.

Kirillin, V. (1993). Epifanij Premudryj: Umozrenie v chislakh o Sergii Radonezhskom [Epiphanius the Wise: Speculation in numbers about Sergius of Radonezh]. Germenevtika drevnerusskoj literatury – Hermeneutics of Old Russian Literature, 6. Moscow, Russia.

Konovalova, O. (1983). Ob odnom tipe amplifikacii v Zhitii Stefana Permskogo [About one type of amplification in the Life of Stefan Permsky]. Trudy otdela drevnerusskoj literatury – Proceedings of the Department of Old Russian Literature, 37. Saint-Petersburg, Russia.

Konyavskaya, E. (2000). K voprosu ob avtorskom samosoznanii Epifaniya Premudrogo [On the problem of the author's self-awareness of Epiphanius the Wise]. Drevnyaya Rus'. Voprosy medievistiki – Ancient Russia. Questions of medieval studies, 1. Moscow, Russia.

Momina, M. (1985). Slavyanskij perevod Ὑμνος Ἀκάθιστος [Slavic translation of Ὑμνος Ἀκάθιστος]. Palata knigopisaniya – Book-writing chamber, 14–15. Sofia, Bulgaria.

Peleshenko, Yu. (1990). Rozvytok ukrainskoi oratorskoi ta agiografichnoi prozy kincyа XIV – pochatku XVI st. [Development of Ukrainian oratorical and hagiographic prose of the late XIV – early XVI centuries]. Kyiv, Ukraine.

Rogozhnikova, T. (1988). «Zhitie Stefana Permskogo» Epifaniya Premudrogo: lingvostilisticheskij analiz ["Life of Stephen of Perm" by Epiphanius the Wise: linguistic and stylistic analysis]. Avtoref. na soisk. uch. st. kand. filol. n., special'nost' 10.02.01. AR., 16 s. Moscow, Russia.

Toporov, V. (1998). Sergij v «Slove pokhval'nom» Epifaniya. Avtoportret avtora. Stil'. [Sergius in the "Praise Word" Epiphanius. Self-portrait of the author. Style]. Svyatost' i svyatyе v russkoj dukhovnoj kul'ture – Holiness and Saints in Russian Spiritual Culture, 2. Moscow, Russia.

⁵⁹ Цамблак Григорий. Слово к отцам Констанцского собора / Кенанов Д. Озареният Григорий Цамблак. Велико Тирново: Жанет-45, 2000. С. 195.

Fesenko, E. (2008). *Teoriya literatury: uchebnoe posobie dlya vuzov* [Literature theory: a textbook for universities]. Moscow, Russia.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

Amplification in Hymnography and “Flowery Style”: To the Question of Liturgical Sources

The paper’s objective is poetical and source study research of “flowery style” writings that were common in the Orthodox East literature of XII–XV cent., while also historical review of amplification as one of this style major literary devices. The work’s **relevancy** is in limited coverage of literary sources for many medieval writings, and lack of researches on hymnography as a basic literary source for “flowery style”. **The methods** used are: comparison while surveying historical development of a literary trope; juxtaposition in source study analysis of the selected writings; calculation and linguistic analysis while examining syntactic features of amplification periods in the writings; partial hermeneutic analysis of sermons and saints’ lives. **Conclusions.** Amplification is a major literary trope of “flowery style”, whereas antithesis, repetition, anaphora, epiphora and homeoteleuton are just components of amplification. The source for this important trope is medieval hymnography naturally related to amplification that aims to prolong liturgy and concentrate believers’ thoughts on evangelical stories as long as possible. In this capacity, amplification serves a primary ascetic task of liturgy; listening to it becomes a peculiar exercise of self-perfection, attention and continuous praying. This trope is most fully disclosed in the genre of akathist that dictates specific syntactic constructions to amplification periods of saints’ lives literature. These constructions features, their number, “light” and other symbolism types are studied on the example of various late medieval Orthodox East preachers’ and hagiographers’ writings.

Key words: Amplification, “flowery style”, akathist, Kirill Turovsky, Epiphanius the Wise, Gregory Tsamblak, Pachomius Logofet.

Дата подання: 29 грудня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Ампліфікація в літургійній гімнографії та стилі «плетіння слів»: до питання про богослужбові джерела. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 146–161. DOI: 10.5281/zenodo.4662585.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. Amplifikatsiia v liturhiinii himnografii ta styli «pletinnia sloves»: do pytannia pro bohosluzhbovi dzhherela [Amplification in Hymnography and “Flowery Style”: to the question of Liturgical Sources]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 146–161. DOI: 10.5281/zenodo.4662585.

АРХЕТИП ДОМУ В ЛІРИЦІ ГРИГОРІЯ ЧУБАЯ

DOI: 10.5281/zenodo.4670254

© О. Лілік, 2021. CC BY 4.0

Метою статті є дослідження особливостей функціонування архетипу дому в художньому світі Григорія Чубая. Вибір **методології дослідження** зумовлений інтертекстуальністю творів Григорія Чубая, їхньою закоріненістю в національну культуру і зв'язками із зарубіжною літературою, а також виразним міфологізмом. У процесі наукового пошуку використано низку методів літературознавчого дослідження на основі принципів доцільності й взаємодоповнення, що дало змогу отримати максимально повне уявлення про репрезентацію архетипу дому в ліриці обраної персоналії. Зокрема для потрактування поезії митця мовою сучасного літературознавства використано метод герменевтики. **Методологія архетипної критики** застосована для аналізу особливостей відображення у літературному творі архетипів через трансформовані форми їх поетичного переосмислення, зокрема через символ, образ, сюжет. Для виокремлення і з'ясування їхньої суті, взаємозв'язків між окремими компонентами використано методологію структурного аналізу. **Компаративний аналіз** застосовано для порівняння особливостей функціонування архетипу дому в різних поезіях Григорія Чубая. **Новизна роботи** полягає в тому, що вперше зроблено спробу дослідити особливості функціонування архетипу дому в поетичній спадщині Григорія Чубая через такі форми його поетичної репрезентації, як символ, образ, сюжет. **Висновки.** Дім – це одна з універсальних категорій світового порядку для Григорія Чубая, що зберігає значення етнонаціонального архетипу українського народу й виступає як смисловий, просторово-енергетичний центр для людини, що дає їй відчуття опори й захищеності. Мистецька інтерпретація цього архетипу позначена глибокою філософічністю, зокрема пов'язана з дихотомією дому/бездомів'я, збереженням гармонії людини і світу, а водночас, із руйнуванням традиційного життєвого укладу, відчуттям кризи й дисгармонії. У поезії Григорія Чубая архетип дому репрезентовано через образи хати, житла чи їхніх окремих елементів, а також гнізда, акваріуму, які функціонують у взаємозв'язках із традиційними образами української культури.

Ключові слова: Григорій Чубай, архетип, образ, лірика, поезії, дім.

Григорій Чубай (1949–1982) – видатний український поет, перекладач, мистецтвознавець, художник, один із лідерів українського літературно-мистецького андеграунду 60–80-х рр. XX ст., видавець літературно-мистецького самвидавнього часопису «Скриня» (1971). Аналізуючи особливості мистецького стилю поета, І. Дзюба писав: «Особливо органічною пластикою образів він вигідно відрізнявся від багатьох поетів молодшого покоління, у яких нерідко переважає енергія навмисного і приблизного розумування, холодне інтелектуальне саморозкручування або само накручування, імітаторство...»¹ Хоча Григорій Чубай прагнув гармонійно поєднувати у своїх творах ідейний зміст з формальною досконалістю, Д. Кравець стверджує, що він був прихильником поезії «мудрої, важкої і не-

¹ Дзюба І. Сходження до себе: передмова до книги Г. Чубая «Плач Єремії». Сучасність. 1999. № 2. С. 86–87.

прозорої, у котрій всього було б багато». Дослідник наголошує, що твори митця були непрості до розуміння, не призначалися для широкого вжитку, зате, насичені багатою образністю, промовляли до «втаємничених», до тих, хто вмів сприймати справжню поезію, знався на її тонкощах і був добре начитаний у європейській новітній поезії². Варто наголосити, що свою майстерність Григорій Чубай удосконалював передусім під впливом світової літератури ХХ ст. – творів Е. Пандуна, Т. Еліота, Ф. Г. Лорки, Р. М. Рільке, Х. Кортасара, Х. Борхеса, Ж. П. Сартра. З-поміж українських письменників він цінував Є. Плужника, П. Тичину й Б.-І. Антонича, а також своїх сучасників – І. Драча, М. Вінграновського, В. Коротича та багатьох інших шістдесятників.

Аналіз результатів літературознавчих досліджень (М. Вінграновського, І. Дзюби, А. Жигуліна, Д. Кравця, Я. Поліщука) і лірики Григорія Чубая дав підстави для висновку, що індивідуальний мистецький стиль письменника проявився у зверненні до верлібру, прагненні до ускладнення поезії, яскравій образності (образи-символи зорі, місяця, свічки, птаха, гнізда, вертепу тощо), художньо-естетичному мовленні, зумовленому прагненням пробудити в читача відчуття прекрасного, активному використанні засобів художньої образності (епітетів, порівнянь, метафор, алегорій тощо) та творенні авторських неологізмів (півподиху, екстазю, компромісний тощо), активному вживанні конкретно-чуттєвої лексики (для посилення експресивності художнього тексту); послугуванні елементами публіцистики, газетної лексики чи канцелярськими штампами з офіційного мовлення. Окрім того, художнє мислення Григорія Чубая є глибинно архетипним: його твори насичені великою кількістю архетипних образів і мотивів, через які реалізується художньо-ідейний задум митця, репрезентуються його філософські й суспільні ідеї. З-поміж найбільш репрезентованих у ліриці Григорія Чубая архетипів – архетипи світового дерева, землі, матері, дому, неба, дороги.

У результаті аналізу літературознавчих статей (М. Вінграновського, І. Дзюби, А. Жигуліна, Я. Поліщука) з'ясовано, що архетипи як один із засобів репрезентації світоглядної концепції Григорія Чубая, який у художніх творах функціонує в образах, символах і сюжетах, до сьогодні не стали предметом окремого наукового дослідження. У цьому контексті доцільно зацентувати, що на сьогодні найбільш повним дослідженням, присвяченим творчості письменника, є дисертація Д. Кравця «Творча діяльність Григорія Чубая в українській літературі 60-х – початку 80-х років ХХ століття», проте автор звертається здебільшого до фактів біографії письменника, не здійснюючи глибокого художньо-ідейного аналізу його поезії, не звертаючись до архетипних образів і символів. Отже, метою статті є дослідження особливостей функціонування архетипу дому в художньому світі Григорія Чубая.

Аналізуючи структуру «життєвого світу» людини, М. Гайдеггер виокремив позиції Землі і Неба³, поміж яких розмістив такі площини існування індивіда, як Дім, Поле, Храм. Це топоси дійсного буття людини, що визначають горизонти її етнонаціонального існування, саме вони є категоріями філософії етнокультури. Дім – це не лише хата й подвір'я, а насамперед, осередок родинного гуртування, місце зустрічі поколінь та концентрації етнічного духу. Поле – це не просто природне середовище, а «поле життя», «рідний світ», життєвий простір, місце для буття людини вчаспросторі природи. Храм – це топос священного, місце зберігання духовних цінностей, присутність Неба на Землі. Життєвий світ українського народу був традиційно організований довкола цих трьох топосів, які гармонійно були пов'язані між собою, а також із Землею і Небом. Саме вони і стали первинними смислами, прасимволами та першообразами етнокультури, що були закріплені в архетипах.

² Кравець Д. В. Творча діяльність Григорія Чубая в українській літературі 60-х – початку 80-х років ХХ століття: дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. С. 113.

³ Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. Москва: Высшая школа, 1991. С. 28.

3. Босик зазначає, що термін «національний архетип» є еkleктичним і суперечливим, оскільки архетип є універсальним феноменом⁴. З цього приводу С. Аверінцев стверджував, що володіння будь-яким архетипом не може бути для того чи іншого етносу ані перевагою, ані недоліком, оскільки архетипи – це стандарти поведінки, що трансформуються в уявлення. Дослідник доводить, що в процесі своєї еволюції архетипи перетворюються із загальнолюдських феноменів на національні. Це відбувається завдяки безперервному процесу смислоутворення, а також трансляції смислів у форматі культурних традицій між поколіннями⁵. Універсалії міфологічної свідомості та найдавніші архетипи, на які спирається матеріальна й духовна культура українського народу, закріплені передусім у мові, а отже, у національних образах та символах.

Одним із найбільш значущих серед українських національних архетипів є архетип дому. С. Кримський зазначає, що він виник на основі реальних вражень від побаченого у далекому минулому та ірраціонального відтворення і споглядання позачасового та надпросторового спогаду, підкріпленого прогресуючим емотивним вибухом, що створює концентричну перспективу рідного/втраченого дому. Через це архетип дому наділений сакральними ознаками божественного акту творення, «мовби містичне пристановище, знак безпеки, який відтак вбирає всі образи світу та приручає їх»⁶. У словнику знаків і символів зазначено, що дім – це насамперед освоєне місце та обитель людини, символ космосу як упорядкованого простору. Він ототожнюється з родом, храмом, інколи уподібнюється до людського організму, асоціюється із жіночим началом, материнським лоном; у духовному плані дім розглядається як сховище родової мудрості людства, традиції тощо⁷.

У художніх творах українських письменників дім постає як батьківська хата, мала Батьківщина, Україна в цілому, матеріальна й духовна основа родини, своєрідна фортеця, яка захищає людей не лише від негоди, а й від ворогів. Саме в такому значенні дім протистоїть «антидому», «лісовому дому», «дикому степу», тобто чужому, ворожому простору. Водночас, у часи складної історичної ситуації образ дому може набувати значення руїни, пустки, символізуючи кризовий стан людини й народу в цілому.

Діапазон змісту архетипу дому в поезії Григорія Чубая досить широкий – від «рідної домівки», «хати», «житла» до «рідної землі», Батьківщини. Саме тому він постає у взаємозв'язках з іншими топосами національної культури («...всі житла і храми наші в долині»⁸) або з традиційними етнічними образами, утворюючи ідилічну картину народного життя, наприклад: «...нам осінь пізня ходить коло хати, / он сиза паморозь, як дикі голуби»⁹, «...та білий кінь снігів побіля хати / Заклично так під вікнами ірже»¹⁰. Зокрема образ хати у творах поета подекуди постає у взаємозв'язку з образом матері: «А хату вона в голубе завжди маже (Видно добре хату серед інших – білих)»¹¹. Варто зазначити, що у світосприйнятті українців голубий колір набуває різноманітного значення, зокрема він символізує благородство, ніжність і вірність, а водночас легкий сум через розуміння конечності прекрасного і неповторного в людському житті та недосяжності вічного, як недосяжна небесна блакить¹². Він є символом Божественних

⁴ Босик З. О. Архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпрянщини: їх специфіка та еволюція: дис. ... канд. культурол.: 26.00.01 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ: НУКІМ, 2010. С. 35.

⁵ Аверінцев С. С. Символ художественный. Аверинцев С. С. София–Логос: словарь. Киев: Дух і Літера, 2001. С. 155.

⁶ Кримський С. Архетипи української ментальності. Попович М. В., Кисляковська Ю. В., Вяткіна Н. Б., Навроцький В. В. Проблеми теорії ментальності. Київ: Наукова думка, 2006. С. 285.

⁷ Адамчик В. В. Словарь символов и знаков. Москва: Харвест, 2006. С. 46–47.

⁸ Чубай Г. Плач Єремії: поезії, поеми, переклади, спогади, фотознімки. Львів: Кальварія, 1998. С. 116.

⁹ Там само. С. 161.

¹⁰ Там само. С. 162.

¹¹ Там само. С. 173.

¹² Войтович В. М. Українська міфологія. Рівне: Видавець В. Войтович, 2012. С. 124.

Небес, а насамперед, це колір Діви Марії – матері Ісуса Христа. У процитованих рядках голубий колір постає у взаємозв'язку з матір'ю ліричного героя, образ якої супроводжуватиме його в життєвій мандрівці – «*бо буде на ній голубіти хата, І мамині очі мені голубітимуть*»¹³.

Варто зазначити, що в поезіях Григорія Чубая дім виступає символом стабільності і надійності, є прихистком для людини, зокрема у вірші «Той що певний» постає образ людини, яка почувається впевнено і спокійно вдома: «*...той що певний в стіні і в дверях / і о другій ночі відкриває двері додому прийшовши і шукає на стіні вимикача*»¹⁴, але, повернувшись додому, людина не знаходить ні вимикача, ні стіни загалом. Такі зміни символізують кризу в родині, адже хата є об'єднувальним елементом сім'ї: знищення домівки призводить до руйнації інших важливих складових мікрокосмосу людини й національного макрокосмосу. Для ліричного героя хата асоціюється з родиною, а стіна – з дружиною: «*...той що певний подумає як замало він знає стіну і тим паче свою дружину*»¹⁵. Отже, перед нами постає герой, який переживає сімейну й особистісну (екзистенційну) кризи, оскільки «*а ще подумає що начебто не туди прийшов куди мав би прийти*»¹⁶.

У цьому контексті варто зазначити, що Григорій Чубай у поезії часто звертається до окремих елементів хати, зокрема до образу вікна чи дверей, які постають як засіб зв'язку із зовнішнім світом: «*...двері зачиняються і відчиняються / двері відчиняються і зачиняються ... то ми виходимо з хати / то ми заходимо до хати*»¹⁷, «*...так спроквола надходить / найтемніша на світі ніч / і заступає одним-єдине моє вікно*»¹⁸, «*...виняткову здатність одразу входити в десятеро дверей*»¹⁹, «*Лишень зібравсь послухать солов'я, у сад розквітлий вікна прочинити...*»²⁰. Інколи вікна і двері в поезіях митця персоніфіковані: «*...вікна, чому ви так часто бліднете? Чому ви так плачете часто, чому? У вашу прозору не збіднену / Дивлюсь крізь тишу німу*»²¹. У цих рядках образ вікон, які набувають значення очей людини, виступає символом кризи, скорботи, депресії, а в іншій поезії розбите вікно постає як символ руйнування: «*...зелена шибса саду вітрами вибита*»²². «Коридор із дверима завбільшки з око» у поезії Григорія Чубая теж є символом безвиході для ліричного героя, бо «*...немає нам назад вороття, немає*»²³, а всі інші люди – «*...то ті щасливі, що можуть нас лише бачити, що не можуть сюди увійти*». Отже, подекуди через образ хати чи її окремих складових поет передає відчуття дисгармонії, тому цей образ втрачає своє первинне архетипне значення універсальної впорядкованості, захищеності від навколишнього світу і набуває смислового навантаження «антидому»: «*...і буде розгублено бігати / довкола хати / і захоче її зруйнувати / не знайшовши про себе жодної згадки / захоче впіймати пташку / і вискубати з неї пір'я*», проте поет залишає надію на порятунк, бо «*...але розминеться тіло з хатою / але розминеться тіло з пташкою*»²⁴. Варто зазначити, що відчуття самотності, яке переживає ліричний герой цього вірша, резонує з потужною «ідеєю бездомів'я» у творчості поета. Це відображає стан сучасної людини, яка, згідно з концепцією М. Гайдеггера, переживає кризу дому. Ця бездомність, на думку філософа, «закорінена в поки-

¹³ Чубай Г. Плач Єремії: поезії, поеми, переклади, спогади, фотознімки. С. 173.

¹⁴ Там само. С. 104.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 46.

¹⁸ Там само. С. 30.

¹⁹ Там само. С. 109.

²⁰ Там само. С. 61.

²¹ Там само. С. 183.

²² Там само. С. 108.

²³ Там само. С. 95.

²⁴ Там само. С. 85.

нутості сущого буттям. Вона – ознака забування про буття»²⁵, яке і є справжнім домом людини.

З цього приводу С. Климова стверджує, що існування «поза домом» означає безкінечний поєдинок з навколишнім світом: «дім виступає в ролі того часопросторового континууму, котрий як у дзеркалі відображає зовнішній світ або протистоїть йому своїм – домашнім порядком. У цьому сенсі дім може надавати адекватного або відмінного змісту навколишній дійсності»²⁶. Схожі погляди щодо теми дому та бездомів'я висловлює С. Кочерга. Дослідниця вважає, що згідно з філософською програмою, висунутою ще у минулому столітті, віднайдення істини неможливе без пошуку шляху. У світлі такої філософської ініціативи «інтенції шукань поступово все більше віддаляли людину від Дому, стираючи його як цінність або перетворюючи на недосяжний ідеал»²⁷. Очевидно, у контексті української літератури загалом і творчості Григорія Чубая зокрема варто зазначити, що цей «недосяжний ідеал» втраченого дому переростає у масштабну ідею дому як Батьківщини в цілому. Отже, окрім конкретного образу власного дому людини (у значенні будівлі) знаходимо в ліриці Григорія Чубая образ дому, що має значно ширші часопросторові ознаки, ніж особистий будинок ліричного героя.

Зазначимо, що в поезіях Григорія Чубая розвиток архетипу дому визначає переважно метафора, яка сприяє поглибленню символізації змісту. Саме тому архетип дому у творах митця досить часто виражений через образи акваріуму чи гнізда. У деяких творах автор застосовує прийом паралелізму, зображуючи водночас людське житло і гніздо чи акваріум, наприклад: *«те небо, що розжевіє над хатами, Над вербами, над гніздами лелечими»*²⁸, а у вірші «Пташка» через вікно пташка дивиться на ліричного героя так, як люди дивляться зазвичай в акваріум на рибу²⁹. Подекуди гнізда чи акваріуми мають двері чи вікна й зображені у взаємозв'язках із образами птахів, тварин чи риб, *«...і він побачив в акваріумі своєї вчорашньої сльози золоту рибку, що задихається»*³⁰, *«Скрипучі двері пам'яті причинено, і заждам усім підрубано крило. ... А те гніздо – то біле, то червоне – свою барвисту сутність обмина, у ньому пам'ять білої ворони і сніг, і наші білі імена»*³¹. Наведені фрагменти дають підстави для висновку, що образи гнізда чи акваріуму автор використовує для передачі кризових станів ліричного героя – самотності, відчуження, туги.

Отже, дім – це одна із універсальних категорій світопорядку для Григорія Чубая, що зберігає значення етнонаціонального архетипу українського народу й виступає в значенні смислового, просторово-енергетичного центру для людини, що дає їй відчуття опори й захищеності. Мистецька інтерпретація цього архетипу позначена глибокою філософічністю, зокрема пов'язана з дихотомією дому/бездомів'я, збереженням гармонії людини і світу, а водночас, із руйнуванням традиційного життєвого укладу, відчуттям кризи й дисгармонії. У поезії Григорія Чубая архетип дому репрезентовано через образи хати, житла чи їхніх окремих елементів, а також гнізда й акваріуму, які функціонують у взаємозв'язках із традиційними образами української культури.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в системному аналізі особливостей функціонування інших архетипів у поетичній творчості письменника для формулювання світоглядної концепції поета.

²⁵ Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. С. 154.

²⁶ Климова С. Социально-философские аспекты анализа архитипических функций дома. *ANTHROPOLOGY*. URL: <http://anthropology.ru/ru/texts/klimova/function.html>.

²⁷ Кочерга С. Архетипні мотиви дому і бездомів'я в творчості Лесі Українки. *Studia Methodologica: альманах*. 2008. Вип. 25. С. 116.

²⁸ Чубай Г. Плач Єремії: поезії, поеми, переклади, спогади, фотознімки. С. 192.

²⁹ Там само. С. 46.

³⁰ Там само. С. 78.

³¹ Там само. С. 28.

References

- Adamchuk, V. V. (2006). *Slovar symbolov y znakov* [Dictionary of symbols and signs]. Moscow, Russia.
- Bosyk, Z. O. (2010). *Arkhetypovi motyvy vesilnoi obriadovosti Serednoi Naddnyprianshchyny: yikh spetsyfika ta evoliutsiia* [Archetypal motives of wedding ceremonies of the Middle Dnieper region: their specifics and evolution]: dys. ... kand. kulturool.: 26.00.01 / Kyiv. nats. un-t kultury i mystetstv. Kyiv, Ukraine.
- Voitovych, V. M. (2012). *Ukrainska mifolohiia* [Ukrainian mythology]. Rivne, Ukraine.
- Dziuba, I. (1999). *Skhodzhennia do sebe: peredmova do knyhy Hr. Chubaia «Plach Yeremii»* [Ascent to oneself: preface to Hr. Chubai's book «Lamentations of Jeremiah»]. *Suchasnist – Modernity*. Kyiv, Ukraine.
- Klymova, S. (2006). *Sotsyalno-fylosofskye aspekty analiza arkhytypycheskykh funktsyi doma* [Socio-philosophical aspects of the analysis of the archetypal functions of the house]. *Anthropology*. Moscow, Russia.
- Kocherha, S. (2008). *Arkhetypni motyvy domu i bezdomivia v tvorchosti Lesi Ukrainky* [Archetypal motives of home and homelessness in the works of Lesia Ukrainka]. *Studia Methodologica*. Ternopil, Ukraine.
- Krymskyi, S. (2006). *Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti* [Archetypes of the Ukrainian mentality]. *Popovych M. V., Kysliakovska Yu. V., Viatkina N. B., Navrotskyi V. V. Problemy teorii mentalnosti* [Problems of the theory of mentality]. Kyiv, Ukraine.
- Kravets, D. V. (2006). *Tvorchia diialnist Hryhoriia Chubaia v ukrainskii literaturi 60-kh – pochatku 80-kh rokiv XX stolittia* [Hryhorii Chubai's creative activity in the Ukrainian literature of the 60's – early 80's of the XX century]: dys... kand. filol. nauk: 10.01.01 / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. Kyiv, Ukraine.
- Chubai, Hr. (1998). *Plach Yeremii: poezii, poem, pereklady, spohady, fotoznimky* [Lamentations of Jeremiah: poetry, poems, translations, memoirs, photographs]. Lviv, Ukraine.

Лілік Ольга Олександрівна – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Lilik Olga O. – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium» (53, Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: lilik8383@ukr.net

ARCHETYPE OF THE HOUSE IN THE LYRICS OF HRYHORII CHUBAI

The aim of the article is to study the peculiarities of the functioning of the archetype of the house in the art world of Hryhorii Chubai.

The choice of research methodology is conditioned by the intertextuality of Hryhorii Chubai's works, their rootedness in the national culture and connections with foreign literature, as well as expressive mythologism. In the process of scientific research a number of methods of literary research were used on the basis of the principles of expediency and complementarity, which allowed to get the most complete idea of the representation of the archetype of the house in the lyrics of the chosen person. In particular, the methods of hermeneutics were used to interpret the artist's poetry in the language of modern literary criticism. The methodology of archetypal critique is used to analyze the peculiarities of the reflection of archetypes in a literary work through transformed forms of their poetic rethinking, in particular through the symbol, image, motive, plot. The methodology of structural analysis was used to

isolate and clarify their essence and relationships between individual components. Comparative analysis is used to compare the features of the functioning of the archetype of the house in different poems of Hryhorii Chubai.

The novelty of the work is that for the first time an attempt was made to investigate the peculiarities of the functioning of the archetype of the house in the poetic heritage of Hryhorii Chubai through such forms of his poetic representation as symbol, image, motif, plot.

Conclusions. Thus, the house is a universal category of world order for Hryhorii Chubai, which preserves the significance of the ethno-national archetype of the Ukrainian people and acts as a semantic, spatial-energy center for a person, which gives him a sense of support and security. The artistic interpretation of this archetype is marked by deep philosophicalness, in particular the dichotomy of home / homelessness, the preservation of harmony between man and the world, and at the same time the destruction of traditional lifestyles, a sense of crisis and disharmony. In Hryhorii Chubai's poetry, the archetype of the house is represented through images of a house, dwelling or their individual elements, as well as nests, an aquarium, which function in interrelations with traditional images of Ukrainian culture.

Key words: Gregory Chubay, archetype, image, lyrics, poetry, house.

Дата подання: 20 січня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лілік О. Архетип дому в ліриці Григорія Чубая. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 162–168. DOI: 10.5281/zenodo.4670254.

Цитування за стандартом APA

Lilik, O. Arkhetyp domu v lirytsi Hryhorii Chubaia [Archetype of the house in the lyrics of Hryhorii Chubai]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 162–168. DOI: 10.5281/zenodo.4670254.

ДО ПИТАННЯ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.4671445

© Т. Оксінь, 2021. CC BY 4.0

Актуальність дослідження. Поховання гетьмана України Кирила Розумовського пам'ятне для кожного свідомого українця, адже воно збереглося до нашого часу. Це одна з трьох відомих гетьманських могил на теренах України. На сьогодні актуальним залишається його всебічне вивчення та дослідження. **Мета дослідження** полягає у розкритті нових відомостей про поховання гетьмана України Кирила Розумовського через дослідження та аналіз нового документу. **Методи.** У процесі підготовки публікації було використано загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняльний, класифікації, систематизації) та історичні (проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна** зумовлена впровадженням до наукового обігу нововиявленого документу – малюнку Йосипа Хабоко, віднайденого в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ), де в кількох ракурсах та розрізах зображено склеп та труну гетьмана. **Висновки.** Малюнок склепу та труни гетьмана України Кирила Розумовського – це єдине відоме на сьогодні зображення, яке допомагає візуалізувати гетьманське поховання. Проаналізувавши малюнок Й. Хабоко, дані з протоколу відкриття склепу, складеного О. Поплавським, та звіт про археологічне дослідження склепу у 2008 р., стає зрозумілим, що масштаб замальовки практично співпадає із записами в протоколі, а погрішність становить лише приблизно 5–10 см. Документ є цінним джерелом у вивченні питання поховання гетьмана, однак залишаються питання, які потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: поховання Кирила Розумовського, гетьман України, склеп, Батурин, Йосип Хабоко.

Поховання гетьмана К. Розумовського пам'ятне для кожного свідомого українця. Воно збережене до нашого часу. На сьогодні актуальним залишається питання його вивчення.

Свідомо повертаючись для постійного проживання у Батурин на схилі життя, К. Розумовський розпочинає будівництво Воскресенської церкви. Після смерті гетьмана 9 січня 1803 р. вона стає його усипальницею.

У 1925 та 1927 рр. було зроблено дві спроби розкриття поховання гетьмана К. Розумовського. Остання завершилася варварським відкриттям склепу та його пограбуванням. На сьогодні, попри наявність актуалізованих джерел із цієї проблеми¹, вона залишається не досить вивченою, наявна низка питань, які потребують детального дослідження.

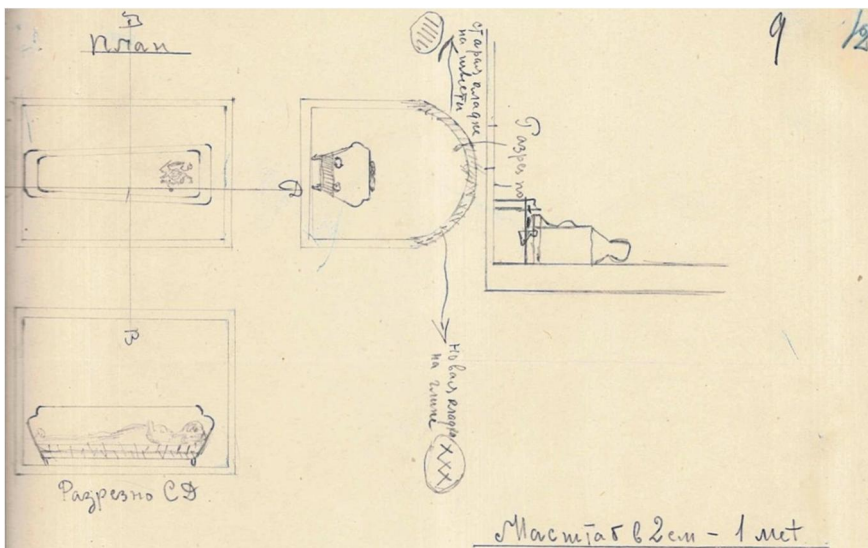
Найбільш вичерпним джерелом щодо розкриття теми поховання гетьмана вважаємо документ «Протокол відкриття склепу К. Розумовського у Воскресен-

¹ Коваленко О. Б. У склепі останнього гетьмана. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 102–110; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 6\VI. Спр. 9382, арк. 7–8 зв.; Науковий архів НІКЗ «Гетьманська столиця». Ф. 14. Спр. 69.

ській церкві Батурина» датований 29 червня 1927 р. та складений завідувачем Конотопського краєзнавчого музею Олегом Поплавським, засвідчений батуринцями – тов. Біліченко та Седим. Цей протокол у 1995 р. виявив у Державному архіві Сумської області та опублікував Олександр Коваленко – український історик, спеціаліст у галузі історіографії, джерелознавства, археографії, історичного краєзнавства, дослідник Лівобережної України XVII–XIX ст., кандидат історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, голова Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Із протоколу ми дізнаємося, як відбувалося відкриття, що було віднайдено, хто був присутній, як виглядав склеп та поховання, а також, що замальовував склеп по відкритті Йосип Хабоко.

Під час дослідження вказаної теми автору статті вдалося віднайти в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ) унікальний малюнок², до цього не відомий загалу, який зберігається разом із протоколом відкриття склепу. Автор малюнку не вказаний, але сміливо припускаємо, що ним був саме Й. Хабоко. На сьогодні збереглися лише скупі відомості про автора малюнку. Із коротких документальних згадок дізнаємося, що Й. Хабоко – уродженець Глухівщини (с. Михайлівка), освіту здобув у Київському художньому училищі, на момент відкриття склепу працював учителем малювання у Батуринській школі. Він цікавився давниною, замальовував красиви та старовину Батурина³. У місцевого жителя Кузька Валентина зберігається картина Й. Хабоко, на якій зображено гетьманський палац.

Малюнок Й. Хабоко, із зібрання ЦДАВО, м. Київ

Дослідивши малюнок, ми можемо стверджувати, що Й. Хабоко був присутнім не лише в момент відкриття склепу, але й побував усередині, адже ретельно замалював кожну деталь, насамперед труну гетьмана та її розташування.

У нашій розвідці малюнок Й. Хабоко із зображенням склепу та труни гетьмана К. Розумовського вперше вводиться до наукового обігу. Автор здійснила спробу проаналізувати його та провести паралелі з даними, указаними в протоколі відкриття склепу О. Поплавським та у звіті про археологічне дослідження склепу в 2008 р.

² Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 6\VI. Спр. 9382. Арк. 9.

³ Батурин: сторінки історії: Збірник наукових документів і матеріалів / Редколегія: О. Б. Коваленко та ін. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. С. 512.

Віднайдене зображення важливе для подальшого наукового дослідження поховання гетьмана, адже воно допоки єдине, що візуалізує труну гетьмана Кирила Розумовського в склепі, сам склеп та пам'ятник гетьману. Малюнок поховання виконаний на аркуші розміром 18,5х16,3 см чорнографітним олівцем. Масштаб: у 2 см – 1 м.

У верхній частині малюнку зображено надгробний пам'ятник гетьману біля південно-західної стіни храму в розрізі й підписано «Разрез по – В». Його висота у найвищій точці – 3 см (150 см). Розташування пам'ятника на зображенні повністю співпадає з описом у протоколі та з археологічним звітом.

Під пам'ятником зображено склеп. Висота його на малюнку становить 3,1 см, що, відповідно до вказаного масштабу, дорівнює 155 см. Ширина склепу на зображенні – 2,6 см, що в перерахунку становить 130 см. Заміри не співпадають із вказаними в протоколі, де висота склепу сягає 176 см, а ширина – 150 см (зауважуємо, що це єдина найбільша погрішність у малюнку). Висота склепу від підлоги до початку склепіння становить 1 см, що в масштабному перерахунку дорівнює 100 см, але в протоколі вказано висоту 96 см.

Із малюнку випливає, що склеп прямокутний у плані та має склепінчасту стелю із двома видами кладки. Стару кладку на вапні намальовано штрихами (///), поруч – пояснювальний напис «Старая кладка на извести»; нову на глині – хрестиками (xxx), із написом «Новая кладка на глине». Зі звіту про археологічне дослідження склепу гетьмана в 2008 р. дізнаємося, що вся його поверхня склепу викладена цеглою на вапняному розчині, те саме написано й у протоколі відкриття у 1927 р. Наявність двох видів кладки свідчить про те, що після поховання гетьмана К. Розумовського склеп замурували шаром нової кладки на глині.

Труну в склепі зображено паралельно південно-західній стіні, ногами на схід, що традиційно для християнських поховань. Її намальовано на двох планах – А, В, та в розрізі СД. Висота труни з ніжками (у ногах) становить 1,1 см, що в перерахунку, відповідно до масштабу, дорівнює 55 см. Водночас у протоколі вказано висоту труни в головах та ногах розмірами, відповідно, 85 та 59 см. На малюнку ширина труни в ногах становить 0,7 см, у перерахунку – 35 см. Ця цифра співпадає із даними, указаними в протоколі. Ширина труни в головах у найширшому місці складає 1,2 см, що в перерахунку дорівнює 60 см. У протоколі ширина в головах значиться як 40 см.

На «Плані А» зображено кришку труни з родинним гербом Розумовських, який намальовано схематично. Із протоколу відомо, що герб був срібним, до труни кріпився за допомогою трьох болтів. Його, як й інші речі, забрав із собою О. Поплавський. Довжина кришки – 3,6 см (200 см), у протоколі 185 см; ширина зверху (у головах) – 1,2 см (60 см), ширина знизу (у ногах) – 0,7 см (35 см). У протоколі вказано, відповідно, 40 і 35 см.

На «Плані В» у розрізі СД виконано вигляд труни з боку. Гетьмана К. Розумовського зображено в труні схематично, із прямими ногами. Хоча у протоколі зазначено, що коліна гетьмана були підігнуті, під ними лежало в металевій скриньці забальзамоване серце гетьмана. Із невідомих причин скриньку на малюнку теж не намальовано.

Розміри труни в розрізі в протоколі відсутні. Однак вони співпадають із указаними вище даними. Довжина труни по низу становить 3 см (165 см), довжина зверху (у найширшому місці) – 3,6 см (180 см); висота труни без ніжок – 1 см (50 см), з ніжками – 1,1 см (55 см); довжина по верху – 3,2 см (160 см).

Отже, малюнок труни гетьмана К. Розумовського – це єдине відоме на сьогодні зображення склепу, яке допомагає візуалізувати поховання. Проаналізувавши малюнок Й. Хабока та дані з протоколу відкриття склепу, складеного О. Поплавським, доходимо висновку, що масштаб замальовки практично співпадає із записами в протоколі, погрішність складає приблизно 5–10 см. Тому документ є цінним джерелом, що допоможе з'ясувати питання поховання гетьмана К. Розумовського, які потребують подальшого дослідження.

References

Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk naukovykh dokumentiv i materialiv [Baturin: pages of history: collection of scientific documents and materials]. (2009). Chernihiv: Ukraine.

Kovalenko O. B. (1995). U sklepi ostannoho hetmana [In the Crypt of the last Hetman]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. Chernihiv: Ukraine.

Оксін Тетяна Петрівна – науковий співробітник відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Oksin Tatiana P. – Researcher at the Department of Hetman Kirill Razumovsky Palace of the National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital» (74 Hetmanska Street, Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: b.palaz@ukr.net

ON THE QUESTION OF THE BURIAL OF THE HETMAN OF UKRAINE KIRILL ROZUMOVSKY

The funeral of Hetman Kirill Rozumovsky is memorable for every conscious Ukrainian, because it is preserved to our day. Today the question of its study remains relevant. This is one of the three famous graves in Ukraine. Deliberately returning for permanent residence in Baturyn on the verge of death, Kirill Rozumovsky began construction of the Church of the Resurrection. After the death of the Hetman on January 9, 1803, there were in 1925 and 1927, two attempts to uncover the burial of Hetman Kirill Rozumovsky. The last attempt ended in a barbaric opening of the crypt and its robbery. Today, despite the already available materials, this topic is not sufficiently studied, there are a number of issues that require detailed research.

Relevance of research. The burial of Hetman of Ukraine Kirill Rozumovsky has been preserved to this day. Therefore, its comprehensive study and research remains relevant.

The purpose of the study is to reveal new information about the burial of Hetman of Ukraine Kirill Rozumovsky. **Methods.** In the process of preparing the publication, general scientific (analysis, synthesis, comparative, classification, systematization) and historical (problem-chronological) methods were used. **The scientific novelty** is in introduction into scientific circulation new discovered document. **Conclusions.** The image of the ossuary of Hetman of Ukraine Kirill Rozumovsky is the only image of the crypt known today, which helps to visualize the burial. After analyzing the drawing by Y. Haboko and data from the protocol of the opening of the crypt, compiled by O. Poplavsky, and Archaeological Research Report 2008, it becomes clear that the scale of the sketch almost coincides with the records in the protocol, the error is approximately 5-10 cm. The document is a valuable source in the study of the burial of the Hetman, but there are still issues that need further study and research.

Key words: the grave of Kirill Rozumovsky, Hetman of Ukraine, grave, crypt, Baturyn, Yosyp Haboko.

Дата подання: 6 листопада 2020 р.

Дата затвердження до друку: 18 січня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Оксін Т. До питання поховання гетьмана України Кирила Розумовського. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 169–172. DOI: 10.5281/zenodo.4671445.

Цитування за стандартом APA

Oksin, T. Do pytannia pokhovannia hetmana Ukrainy Kyryla Rozumovskoho [On the question of the burial of the hetman of Ukraine Kirill Rozumovsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 169–172. DOI: 10.5281/zenodo.4671445.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

Рецензія

ПОВСТАННЯ *vs* БИТВА ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ:

Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії /

пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ:

ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2019. 256 с., іл.

DOI: 10.5281/zenodo.4664246

© Д. Гордієнко, 2021. CC BY 4.0

Українська історіографія ранньомодерної доби поповнилася новою ґрунтовною монографією відомої російської дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої у перекладі Тетяни Кришталовської «Коліївщина: великі ілюзії», що вийшла у видавництві «Кліо» в 2019 р.

Тема, ніби й добре знана, і в той самий час не знана, в Україні перебуває на маргінезі історичних досліджень, попри високу, навіть епічну оцінку явища «Коліївщини», подану Тарасом Шевченком у його знаменитих «Гайдамаках». Уже цей факт мав би привертати дослідників до означеної теми, проте сучасна українська історіографія пішла іншим шляхом щодо Коліївщини та загалом малодослідженого XVIII ст., точніше, подій та явищ після Полтавської катастрофи. Отже, маємо вітати появу монографічного дослідження із теми «Коліївщина», зокрема в українському перекладі як здобуток й української історіографії. Фактично, це перша ґрунтовна монографія у сучасній історіографії з історії Коліївщини.

Безпосередньо перебігу подій повстання дослідниця торкається побіжно, розглядаючи Коліївщину як явище геополітичне, у контексті широкої міжнародної політики та ситуації другої половини XVIII ст.: «Коліївщина – це не просто одне з гайдамацьких повстань і навіть не їхній апогей. Це грандіозна за масштабом подія, яка тісно пов’язана з геополітичними процесами і спричинила докорінні зміни в усій Центрально-Східній Європі. Розділення Речі Посполитої, ослаблення Порту, приєднання Криму до Росії, ліквідація Українського гетьманства, розгром Запорозжя і виникнення Новоросійської губернії. Усьому цьому Коліївщина стала якщо не причиною, то приводом» (с. 3–4). Відповідно побудована й структура книги. Фактично, монографія складається з окремих нарисів, поєднаних темою Коліївщини.

Насамперед дослідниця розкриває давню козацьку традицію на Правобережжі, зазначаючи, «що всі майбутні основні центри Коліївщини у часи Богдана Хмельницького перебували у складі Українського гетьманства і відігравали там важливу роль» (с. 13). Відтак і «Коліївщина була черговим сплеском надії повернутися до козацьких часів, до тієї романтичної Гетьманщини, оспіваної у думах, обожнюваної та ідеалізованої народом. Як це було за Наливайка і Хмельницького, Палія та Самуся» (с. 37). Із надіями на відродження козацтва пов’язує авторка й віру в заступництво «православної імператриці» та приєднання Правобережжя до Російської імперії.

Переходячи до власне гайдамаччини, дослідниця слушно наголошує на соціальній неоднорідності цього явища, у якому, окрім козацтва та селянства, активну участь брало й православне духовенство, зокрема чернецтво.

Надалі виклад матеріалу суперечить вихідній тезі про Коліївщину як «причину» чи «привід» геополітичних змін у регіоні. Так, переходячи до аналізу подій Коліївщини, дослідниця задається питанням про ступінь відповідальності Росії у розгортанні повстанського руху. Т. Таїрова-Яковлева намагається певним чином виправдати Катерину II у контексті її політики щодо України, через яку Тарас Шевченко й назвав імператрицю «вражою бабою». Відтак, принаймні в перші роки правління, дослідниця виправдовує політику Катерини тим, що вона проводила *лише* політику «впровадження єдиного стандарту управління в країні» (с. 47). Однак жодна імперія у сутності не мала та не має єдиного стандарту управління на всій території держави, зокрема, не мала його й не має Росія. І вже цієї «уніфікації» достатньо, щоб вважати царицю «душителькою української автономії». Так, Глухівська рада 1763 р. стала лише приводом, а не причиною ліквідації Гетьманщини, про що промовляє і виклад матеріалу в монографії. Інтерес до України в російських колах виник задовго до Хмельниччини, а з 1654 р. він лише посилювався, тому й інтерес Катерини II до України виник не внаслідок заклику єпископа Георгія Кониського «захистити православних у Польщі» (с. 65), а як продовження політики російських царів щодо України та Речі Посполитої. Дослідниця цілком слушно наголошує, що «для Катерини та її оточення грецька ортодоксія була лише приводом, щоб послабити Річ Посполиту» (с. 67). Відтак і Коліївщина була наслідком, зокрема, втручання Росії у справи дисидентів у Речі Посполитій, щодо прав яких Петербург вирішив «силою добиватися поступок» від Варшави (с. 189). На думку Т. Таїрової-Яковлевої, «золота грамота» із закликом до боротьби за віру була задумана й реалізована в союзі православних монахів Мотронинського монастиря, священиків Чигиринського староства і запорожців» (с. 203). Однак, попри те, що Катерина не була автором «золотої грамоти», російська адміністрація та командування, принаймні на перших порах, сприяли поширенню подібних чуток, тому й несуть відповідальність за свою інформаційну політику. Із розгортанням каральних дій Барської конфедерації православні мешканці Речі Посполитої виявились «залишені російською владою» напризволяще й були змушені шукати «інші способи захисту» (с. 198).

Подібно Т. Таїрова-Яковлева ставить під сумнів визнання Росії «душителькою Коліївщини» (с. 71). Дослідниця виділяє два етапи ставлення до гайдамаків у російських правлячих колах: 1) до Балти і 2) після взяття Балти, коли Петербург побоювався розв'язання війни з Портою. При цьому, під час першого етапу «ставлення до повсталих було досить добродушним» (с. 71), однак в іншому місці дослідниця зазначає, що таке ставлення було «до часу». Отже, незалежно від «етапів», думок чи співчуття окремих офіцерів, навіть П. Рум'янцева, на Росії як і на Польщі лежить відповідальність за криваве придушення повстання.

Дискусійною є теза про формування «неприятного ставлення Катерини до України» внаслідок «жорсткого й емоційного конфлікту» з єпископом Арсенієм Мацієвичем (с. 52). Останній жодним чином не виступив на захист автономних прав України. Він був винятково речником православного, навіть чорного духовенства російських земель, на які в той час і була поширена секуляризація. Та й Ростов, єпископом якого на той час був Мацієвич, не можемо однозначно трактувати українським містом, особливо для другої половини XVIII ст. Подібно авторка зазначає, що на час Коліївщини «жодних історичних та інших претензій» на Правобережжя Росія не мала (с. 86), відтак титулатура гетьманів «обох берегів Дніпра» була лише «традицією» (с. 94). Проте титулатура завжди свідчила про «історичні претензії», позаяк гетьмани були «Е. И. В», отже, й претензії, принаймні історичні, на володіння Правобережжям Петербург таки зберігав.

Однак якщо Росія була свідомим чи несвідомим підбурювачем до повстання, причину й привід дала Польща. Недалекоглядна, дійсно не відповідна часові релігійна та соціальна політика варшавського уряду стали основними причинами розгортання гайдамацького руху, і врешті привели до Коліївщини. Вражає неопустивність Польщі в релігійному питанні. Росія у XVIII ст. декілька разів офіційно зверталася із приводу захисту прав православних у Польщі. Подібно на захист протестантів виступала Пруссія. Т. Таїрова-Яковлева кладе відповідальність за розгортання релігійної війни на унійне духовенство. Проте видається, що воно було лише знаряддям політики Варшави та Риму щодо уніфікації та приборкання українського населення Речі Посполитої. Релігійне питання – утиски православних і протестантів – дали привід Росії та Пруссії до першого поділу Речі Посполитої 1772 р.: «поки шляхта займалася кривавими розправами над гайдаками, Росія і Пруссія готувалися до розділення Речі Посполитої» (с. 228).

Дослідниця розглядає питання, кого ж вважати «запорожцями» в контексті подій Коліївщини, у відповіді на яке повністю пристає на думку Д. Яворницького: усі, хто потрапляв на службу на Січ, «ставав православним і проходив навчання, були запорожцями незалежно від того, де вони потім жили і чим займалися» (с. 100). Отже, повністю стирається межа між запорожцем та гайдамакою, що певним чином і відобразилось у народній пам'яті. Щодо участі запорожців у подіях Коліївщини, Т. Таїрова-Яковлева слушно виділяє такі проблемні поля: 1) офіційна позиція Коша, 2) реальне ставлення старшини до гайдамаків та 3) участь запорожців у повстанні.

Щодо першого й другого пунктів, *de jure* Кіш відсторонювався від повстання, однак *de facto* йому співчував, що й визначило (3) значну участь запорожців у Коліївщині.

Однак із тексту виникає й інше питання, яке дослідниця не порушує. Наскільки правомірно, навіть з історичної точки зору, уважати Коліївщину гайдамацьким повстанням? Та й кого ж насправді можна вважати гайдаками? Як пише Т. Таїрова-Яковлева: «Перші кроки лідерів Коліївщини не залишають сумнівів у тому, що перед нами досвідчені, професійні військові – запорожці. Можна помітити, що їхня поведінка дуже схожа на події початку повстання Богдана Хмельницького та сильно відрізнялася від одиничних гайдамацьких набігів» (с. 113). Навіть П. Рум'янцев визнавав, що це був ідеологічний рух «за віру», підкріплений сподіванням на приєднання Правобережжя до Російської імперії, безпосередньо до Гетьманщини чи Коша.

Своєрідним підсумком останнього національного виступу запорожців звучать слова дослідниці, «що запорожці в середині XVIII століття продовжували вести традиційний спосіб життя, вірячи в заповідані їм від предків цінності. Вони, як і раніше, сподівалися на доброго православного царя (або імператрицю), який відпустить їм провини і захистить їхніх одновірців від католиків та уніатів. Вони плекали ілюзії про збереження Запорожжя в тому первозданному ідеалістичному вигляді, яким воно їм здавалося за часів Байди Вишневецького». Однак «жорстке придушення повстання і немилосердний вирок для учасників розвіяли ілюзії про заступництво «матінки-імператриці»» (с. 132, 133).

Отже, повстанці стали жертвою власних ілюзій, сподівань на відродження української державності, об'єднання Правобережжя із Лівобережжям під рукою гетьмана чи кошового. Аналізові реальності цих «ілюзій» у монографії відведено цілий розділ. Т. Таїрова-Яковлева пропонує категоричний висновок, що в реаліях другої половини XVIII ст. Україна та Польща не мали шансів на виживання. Частково це так. Полтавська катастрофа стала початком кінця не лише Гетьманщини, а й Речі Посполитої. Та попри все, розвиток української культури XVIII ст. ішов у руслі мистецьких та ідейних течій європейської, про що пише й сама авторка, називаючи 30–40-ві роки XVIII ст. періодом ренесансу Києво-Могилянської академії (с. 164). Отже, зміни таки «заторкнули» Україну й давали шанс на відродження державності в нових умовах. Не повністю погоджуємось і з думкою, що Кирило Розумовський у повсякденному житті взував на Петер-

бург. Те, що «на всіх портретах Кирило постає вишуканим вельможею, одягнутим за останньою французькою модою», промовляє про наслідування Франції, на яку взурував і Петербург, і Варшава.

Останній розділ монографії присвячено розвіянню міфів Коліївщини. Насамперед до таких дослідниць відносить «Арешт Залізняка і Гонти». Т. Таїрова-Яковлева спростовує польську байку про підступний арешт лідерів Коліївщини після запрошення не бенкет донськими козаками. Однак тут же вона показує підступний напад й арешт Залізняка та Гонти російським полковником Кречетніковим: «Командири Коліївщини були захоплені зненацька, але в переносному, а не прямому сенсі цього слова. Вони вважали, що мають підтримку з боку імператриці і спрямованих нею військ» (с. 217), виявилось – навпаки. Який саме міф розвіюється у «Страті Гонти» – не зрозуміло, адже «Гонту засудили до здирання шкіри і четвертування. За мужність Браницький наказав йому достроково відрубати голову» (с. 223). Так само – лише уточненням, а не розвінчанням – є й «міти» про страту гайдамаків у Кодні та російська розправа/покарання над учасниками повстання. Попри те що поляки стратили не тисячі людей (хоча, цілком очевидно, що приватні розправи шляхти, не зафіксовані джерелами, могли бути), а «лише» 419 осіб, – це вже масова страта, особливо для XVIII ст. Та й російське покарання батогами навряд чи було «незрівнянно м'якше кнута» при 150 ударах, хоча дослідниця доходить висновку, що покарання взагалі не було: «Про кнут, таврування і виривання ніздрів “забули”» (с. 239).

Із дотичних тем, розкритих у монографії, Т. Таїрова-Яковлева пристає до думки про синівство П. Рум'янцева-Задунайського від Петра I (с. 58), а Теплова, який відіграв ключову роль у знищенні залишків української державності, вважає сином Теофана Прокоповича (с. 49). Проте, згадуючи про інтриги Теплова в Академії наук, наголошується, що Михайло Ломоносов був не «викривачем», а його духовним сином. Так і прихильність Катерини до Теплова в його аморальній поведінці (гомосексуалізмі) зумовлювалась не так державними інтересами, як власною сексуальною розбещеністю. З іншого боку, дослідниця пише, що Катерина з недовірою ставилася до католицизму, проявом якого «вважала багаті земельні володіння українських монастирів» (с. 51), очевидно православних, секуляризацію яких чомусь здійснила аж через 22 роки після російських. Є й інші суперечності. Наприклад, з одного боку, «Записка Теплова» була спрямована не проти України, а проти українського впливу при дворі, позаяк Теплова, як і його батька Теофана Прокоповича, Україна «абсолютно не хвилювала». З другого боку, Теплова дратували «вільні переходи селян від одного власника до іншого» в Україні (с. 63, 64), отже, таки дратувала українська правова система – один з елементів державності, зокрема ранньомодерної.

У монографії обережно пропонується думка вважати реформи Рум'янцева в Україні корисними для українців (с. 143, прим. 2). Проте, як відомо, заяви й практика – це різні речі. Важко погодитися, що звільнення українських селян з-під влади козацької старшини на користь панщини (кріпацтва) на зросійщених дворян є позитивним наслідком реформ. Та й зміна старшини на дворян не ліквідувала в українців внутрішню «против великорусского народа ненависть» (с. 143).

Монографія побудована на російській та частково українській історіографії та джерельній базі, актуалізованій переважно в другій половині XIX ст. Видається, що ширше залучення польської історіографії та джерел дало б змогу провести більш глибоке дослідження. Та попри все, українська історіографія здобула цінне дослідження, дискусійні та суперечливі моменти якого жодним чином не зменшують його наукового значення, а навпаки – відкривають нові дослідницькі поля у темі Коліївщини.

Висловлюю деякі зауваги щодо перекладу. Викликає сумнів у доцільності залишення без перекладу (російською) деяких цитат. Наприклад, навряд чи польський посланець Петроній Ласка чи Адам Кисіль писали чи говорили по-ро-

сійски (с. 12), тим більше польський сейм не видавав постанови російською мовою (с. 19). Не видається доречним залишення й історіографічних цитат «в оригіналі», наприклад Д. Багалія (с. 12–13) чи С. Соловйова (с. 69), як і доцільність залишення «в оригіналі» цитат ранньомодерних джерел, які однаково не передають ні оригінальну орфографію, ні фонетику, однак ускладнюють сприйняття тексту широкому колу читачів. І вже зовсім неприйнятним є збереження російської орфографії у переданні українського тексту (с. 114, 156).

На сьогодні в українській історіографії усталилася назва ранньомодерної української держави як Український Гетьманат, натомість перекладач пропонує її підкорегувати як «Українське гетьманство». Дискусійним є і географічне віднесення України до Центрально-Східної, а не Східної Європи – помилка, що прийшла з польської історіографії.

Насамкінець зазначаємо, що Український Гетьманат не зійшов з політичної арени «за розчерком пера Катерини без масових протестів і збройного опору» (с. 140), як то пропонує вважати Т. Таїрова-Яковлева. Фактично Коліївщина й стала останнім акордом збройного супротиву українців за свою державність. Вона породила легенду й традицію збройної боротьби: «Розійшлися гайдамаки ... / З ножем у халяві...», – як підсумував Тарас Шевченко. Розійшлися, щоб знову повстати в 1917 р. з розгортанням Української революції, щоб дати бій Советській та Німецькій імперіям у роки Другої світової війни в рядах УПА, щоб виступити на Майдани 2004 та 2013 років.

Хочеться сподіватися, що добрий почин Т. Таїрової-Яковлевої із відродження інтересу до Коліївщини буде підтриманий і продовжений українськими дослідниками, добру нагоду чому надає публікація Іваном Синяком 6/7 тому «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», присвяченого Коліївщині 1768–1769 років (К., 2019).

Дата подання: 10 січня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Повстання vs битва за державність: Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії / пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2019. 256 с., іл. (рецензія). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 173–177. DOI: 10.5281/zenodo.4664246.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2021). Povstannia vs bytva za derzhavnist: Tairova-Yakovleva T. Koliivshchyna: velyki iliuzii / per. z ros. T. Kryshhtalovskoi. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”», 2019. 256 s., il. (retsenziia) [Rebellion vs battle for statehood: Tairova-Yakovleva T. Koliivshchyna: great illusions / trans. from the Russian by T. Kryshhtalovska. Kyiv: Clio Publishing House LLC, 2019. 256 pp., ill. (review). *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 173–177. DOI: 10.5281/zenodo.4664246.

Сергій Павленко

Рецензія

ПАРТИЗАНСЬКА СЛАВА 1941–1943 рр. ПІД ВЕЛИКИМ СУМНІВОМ

DOI: 10.5281/zenodo.4665099

© С. Павленко, 2021. CC BY 4.0

На Чернігівщині більше сотні кандидатів історичних наук, але... і досі не захищено жодної (!) дисертації про партизанський рух на Чернігівщині в 1941–1943 рр. Написати її, здається, не така вже й складність: стільки матеріалів, документів у місцевих архівах! Однак... маємо те, що маємо. Ця тема для ґрунтовного наукового осмислення ще чекає на свого сумлінного дослідника.

Разом з тим солідний підмуришок у цій справі вже зробив завідуючий філією Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського «Військово-історичний музей» Михайло Жирохов. Він як історик-переселенець з Донбасу за останній рік по-справжньому «вистрілив» чотирма книгами, які привернули мою увагу: «“Червоні” партизани Добрянщини: за лаштунками радянських міфів» (2020 р.), «Іван Бовкун: кривавий шлях “народного месника”» (2020 р.), «Підпільна група Якова Батюка: кінець легенди» (2021 р.), «Юрій Збанацький: фальшивий герой із радянського дитинства» (2021 р.). Видані вони у Чернігові, у новоствореному видавництві «Княжий Град»¹.

¹ Слід останньому, щоправда, закинути докір за абсолютне ігнорування видавничих норм подання вихідних даних, оформлення книжкового видання.

Ці студії про минуле читаєш як детектив. Чому? Маємо велику «партизанську літературу», де 70–90% тексту – явні літературні фантазії авторів-учасників руху опору. Радянська система давала добро саме на героїзацію їхніх дій. Тому підбиралися під таку концепцію факти, сюжети. Вони ретельно цензурувалися. Книги не могли вийти з друку без висвітлення позитивної ролі комуністів, парт-органів у діяльності партзагонів. Отож якщо в реальності члени партії десь сховалися, загубилися, аби їх не викрили окупанти, то все одно автори мемуарів домислювали «партійне керівництво».

М. Жирохов взявся глянути на партизанські діяння на Чернігівщині з урахуванням сьогоденних історіографічних напрацювань, без залежності від пильного нагляду колишнього головного куратора-читача мемуарної літератури про 1941–1943 рр. на Придесенні Олексія Федорова². Ця свобода та розкутість позбавила дослідника гальм у вивченні складнуватих сюжетів минулої війни. Зрозуміло, що великий пласт фактажу тих часів був довгі часи «недоторканим», прихованим, свідомо викресленим та не оглянутим.

Автор занурився у звіти командування загонів, перевірки їх діянь органами безпеки, скарги, допити-свідчення учасників опору. Чесно кажучи, моторошно стає від того, як фальшувалася відразу після 1943 р. діяльність партизанських формувань приписками убитих німців (так, за звітом Ю. Збанацького у квітні 1943 р. біля Євминки знищено 30 гітлерівців – насправді жодного; 16 березня – вбито 14, в реальності – 2).

Привертає увагу особа відомого письменника Юрія Збанацького, який наказав розстріляти свою вагітну «партизанську дружину» з її батьком (перша дружина була в евакуації), потім почав співмешкати з юною дівчиною. Під час форсування Червоною армією Десни він лежав хворим, але... невдовзі за забезпечення переправи через цю річку... отримав звання Героя Радянського Союзу. Тоді справи про його перебування в чернігівській тюрмі, вбивство співмешканки залишають сумне враження про цю особистість. За кілька місяців у його загоні, за даними звіту, «разоблачено и уничтожено 184 шпиона» (фактично більше, ніж окупантів (!); тобто людей, які прийшли до партизан, розстрілювали за підозрою у співробітництві з ворогом!).

Партизанський командир І. Бовкун виборював владу серед партизан розстрілом конкурентів. Таке враження, що боротьба за командирське крісло була для нього головнішою, ніж з гітлерівцями.

Сумна історія ніжинської групи підпільників Якова Батюка, розстріляних окупантами. Юні дівчатка та хлопці. Красиві обличчя. М. Жирохов показав, як з них «ліпили» «Молоду гвардію», приписуючи їм те, чого вони не робили. Хтось, може, кине докір автору: навіщо це він «розколупав»? Та його студія – добре нагадування про цих молодих людей, які не побоялися стати на бій з ворогами без всякого «партійного впливу», за покликом серця. Не їхня вина, що для належного пошанування учасників опору в радянські часи потрібно було бути останнім або комуністами, або комсомольцями.

Додам, що книги-розслідування написані ніби на одному подиху – автор і сам захопився відкритими для нього документами, віднайденими в архівах Чернігова, Києва, Москви, і виклав пошукові студії з почуттям ось-ось віднайдені істини. Зрозуміло, це море вражень, не завжди послідовне та логічно оформлене. Проте... воно, як би там не було, змушує по-новому переосмислювати багато лакованих сторінок нашої історії, побачити за вимальованим фасадом опору й трагіку, драму буття простих людей, їх пристосування до нелюдських умов, виживання між протиборствующими силами у Другій світовій війні.

Не маю сумніву, що М. Жирохов у деяких місцях «перочорнив», сфокусував увагу читача на негативі... Ну, та цей недолік йому можна простити, оскільки

² Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, перший секретар Чернігівського та Волинського підпільних обкомів КП(б)У.

це все ж таки не дисертація, а його документальна студія-погляд на ті дні. Це дослідницька реакція на радянське осмислення партизанського руху як тільки успішно-героїчної сторінки історії Чернігівщини. Тодішня картина дійсності насправді вмещувала і доволі прикрих моментів: абсолютна байдужість ватажків месників до життя мирного населення, до його захисту; вражаюча кількість розстрілів парткомандуванням «не тих» чернігівців, «пособників», «співчуваючих» і т. п. Якщо відкинути приписки втрат окупантів, то вийде, мабуть, що на Чернігівщині місцеві партизани відзначилися тим, що вбили все ж таки більше «ворогів» своїх (це тисячі місцевих людей!). Так було легше і простіше. Будемо відвертими: трагіка тих днів зашкалює спаленими Корюківкою, Пісками, Козарами та ще десятками сіл. Як не прикро про це писати, але відповідальність за ці злочини окупаційного режиму мають нести й партизанські формування, які жодного (!!!) разу не прийшли на допомогу приреченим на смерть землякам. Цю дивну поведінку можна трактувати по-різному, та вона упевнює: бійців цього фронту взяла під опіку сталінська ідеологія, яка мало чим відрізнялася від настанов-постулатів загарбників-прибульців. Українці для А. Гітлера та Й. Сталіна були зручними рабами, життя яких нічого не вартує.

У цьому зв'язку виникає питання: а чи дає право у такому вигляді чернігівська боротьба з гітлерівцями у 1941–1943 рр. через свої негативні прояви давати нашому регіону назву «край партизанської слави»? Напевне, Придесення здобуло таку оцінку-візитівку без врахування трагічного присмаку подій тієї війни, усього масиву джерел. Мабуть, відповідь на ці непрості запитання ще треба продовжувати шукати в архівах, спогадах учасників опору, подальшому критичному огляді усіх без винятку матеріалів.

Дата подання: 20 січня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко С. Рецензія : Партизанська слава 1941–1943 рр. під великим сумнівом. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 178–180. DOI: 10.5281/zenodo.4665099.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. Retsenziia: Partyzanska slava 1941-1943 rr. pid velykym sumnivom [Review : The guerrilla glory of 1941–1943 is in a great doubt]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 178–180. DOI: 10.5281/zenodo.4665099.

Тамара Демченко

Рецензія

Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення. Вип. III. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Крути, 29 січня 2020 р.) / Упорядники: В. Пісун, М. Потапенко. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2020. 360 с.

DOI: 10.5281/zenodo.4664607

© Т. Демченко, 2021. CC BY 4.0

Попри економічну скруту та й інші негаразди, зокрема пандемію COVID-19, ніжинські колеги за активного сприяння київських вчених, дослідників з інших міст України, спромоглися провести 29 січня 2020 р. на станції Крути конференцію та видати на початку поточного року збірник доповідей і повідомлень, що прозвучали на ній. Докладнішу інформацію про цю подію можна дізнатися з виступу голови Ніжинської «Просвіти» М. Шкурка на круглому столі «Крути: історія і сучасна українська реальність», який відбувся 29 січня 2021 р. у Києві в форматі онлайн¹.

Бій під Крутами має право вважатися символом Української революції, але він став і її найвищою больовою точкою, максимумом емоційної напруги. Тепер, вдивляючись в обличчя, вслухаючись у скупі слова захисників України на Донбасі, зрідка ловиш себе на думці, що це крутянці, які стали старшими на ціле століття, знову піднялися на бій з тим самим ворогом. Хто знає, можливо, історики майбутнього й назвуть події, що визначили історію й долю України у XX ст., Столітньою війною Росії проти України, адже боротьба українців тривала й після поразки революції. Як відомо, Столітня війна між Англією і Францією точилася у XIV–XV ст. 116 років; героїчний чин Жанни д'Арк надав їй характеру загальнонародної боротьби за визволення.

Повертаючись до рецензованого збірника, зазначимо, що зміст переважної більшості публікацій стосується подій завершальної фази Української революції – історії УНР доби Директорії.

Збірник відкривається вступним словом господаря місця проведення конференції – голови місцевої територіальної громади О. Бузуна. Для нього Крути не тільки «загальноукраїнське місце історичної пам'яті» [с. 6]^{*}, але й центр об'єднаної громади мешканців 14 населених пунктів з їхніми досягненнями й проблемами.

У доповідях науковців, що прозвучали на конференції, насамперед відзначимо нові підходи до засадничих питань історії революції. Так, В. Пісун привернула увагу до недоречного використання терміну «національно-визвольні змагання» щодо революційних подій, адже йшлося про «військову інтервенцію» проти УНР та «шалену пропаганду, розгорнуту більшовицькою РСФРР як в самій Україні, так і за її межами». Авторка також наголосила на недостатньому вивченні «питання стратегії і тактики російських більшовиків щодо захоплення влади в Україні та використання популізму як тактичної зброї у боротьбі за ресурси» [с. 10, 12]. Викладач із Маріуполя А. Никифоренко переконливо розкрив

¹ Слово «Просвіти». 2021. 4–10 лютого. Ч. 5. С. 3.

^{*} Тут і далі в квадратних дужках поклики на рецензоване видання.

дію одного зі шляхів захоплення влади. Ідеться про так зване «альтернативне урядування». Суть його полягала в цілеспрямованому використанні більшовиками різного роду квазіадміністративних структур типу совєтів, профспілок, ревкомів тощо. Цей механізм «створював необмежені можливості для маніпуляцій та диктату» [с. 296]. Доповідач показав різючу подібність тактики більшовиків і прийомів сучасної гібридної війни, що їх широко застосовує путінська Росія. Виявляється, «ихтамнеты» існували вже й тоді: радянські вожді камуфлювали свою агресію формуванням нібито українських радянських військ, навіть проголосили УНР, але радянського типу, якою керують із Кремля.

Досить критично оцінив діяльність керівництва Українського національного союзу, а згодом Директорії, яке взяло курс на повалення гетьманату й відновлення УНР, П. Гай-Нижник. Повстання проти гетьмана П. Скоропадського історик схарактеризував як «заколот», «військовий переворот», який спровокував «хаос та свавілля». «У повітрі повіяло запахом крові та смородом трупів... То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик бенкетувати на чужому пожарищі: “червоні” росіяни – на півночі, “білі” росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні тощо» [с. 80].

Якщо сучасні українські дослідники по-різному оцінюють політичні цілі та наслідки практичних кроків, спрямованих на створення національної держави, то значно більше однастайності спостерігається в аналізі процесу формування й воєнних дій української армії. Так, А. Науменко дав загалом позитивну оцінку старшинському корпусу і козакам Збройних Сил УНР доби Директорії, навівши цілий список генералів та полковників російської царської армії, які здобули значний військовий досвід на фронтах Першої світової війни, а згодом вірою й правдою служили Україні [с. 94–95]. Значно менше в лавах ЗС УНР було вихідців із Західної України. Вони служили переважно у частинах січових стрільців [с. 95–96]. Прикро, що цілі покоління українців майже нічого не знають про цих талановитих воєначальників, справжніх українських патріотів.

Певною мірою ці прогалини заповнюються текстами біографічних нарисів, що ввійшли до збірника. Маємо змістовні й цікаві життєписи Миколи Юнаківа, Олександра Пилькевича, Віктора Павленка, Костянтина Смовського, Мирона Тарнавського (командувача Української Галицької армії), Олександра Вислоцького.

Інтерес до бойових звиятг та нелегкої долі старшин української армії цілком обґрунтований і темою конференції, і важливою роллю командного складу в ході воєнних дій. Але, очевидно, на вибір доповідача впливали й проблеми сучасності, зокрема, нагальна потреба протистояти російській агресії на Донбасі. Висновок, зроблений у вже згадуваній праці А. Науменка: «Українські старшини і козаки були морально стійкими воїнами і спроможними здобути перемогу над противником у збройній боротьбі, але незадовільне забезпечення необхідним майном та політична ізоляція України заважали успішному веденню бойових дій українськими військами» [с. 107], має стати уроком не тільки для політиків та командування ЗСУ, але й усієї української громадськості. У цьому контексті викликає безумовний інтерес і небезуспішна, як на нас, спроба ніжинського історика М. Потапенка захистити добре ім'я розквартированого у Ніжині куреня імені Тараса Шевченка. Автор закінчує свою статтю, написану на матеріалах справ, що зберігаються у фондах ЦДАВО України і Державного архіву Чернігівської області, трьома риторичними запитаннями, у яких криється його ставлення до звинувачення вояків куреня у «зраді»: «1) Чи могли загони української армії прийняти бій не в Крутах, а в Ніжині, гарнізон якого в більшості співчував більшовикам і був деморалізованим? 2) Чи міг курінь, який того дня почав демобілізацію і його при цьому намагалися роззброїти місцеві більшовики, виступити з Ніжина до Крут? 3) Чи обґрунтованими є звинувачення у “червоних” настроях військової частини, яка врятувала Ніжин від більшовицького повстання й фактично до останнього дня свого існування підтримувала у місті порядок?» [с. 51].

І знову ж таки це урок для сьогоднішніх критиків: не поспішайте ганити політиків, владу, армію. Історія, як і сучасність, цілком заслуговують на вдумливе й усебічне дослідження всієї сукупності фактів, ретельний аналіз доступних джерел, зважені висновки й оцінки.

Заслговують на увагу й публікації теоретичного плану: роль релігії в сучасному державотворенні, шляхи формування національної пам'яті. Ці та деякі супутні проблеми, що постали ще на світанку української державності, у силу багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів не могли бути розв'язані українськими урядами, але й не зникли після поразки революції. Вони гостро дають про себе знати і в незалежній Україні, а особливо в умовах новітньої російської агресії. Учені пропонують і шляхи практичної реалізації низки заходів, спрямованих на «формування ефективної державної політики пам'яті». Це може бути «створення Пантеону без поховань у вигляді меморіального комплексу» [с. 226–227]. Дехто може подумати: «Це ж такі гроші! Не на часі задум!», але досягнення «спільної національної ідентичності», «суспільної консолідації та соціокультурної єдності української політичної нації» [с. 227], мабуть, вартує будь-яких коштів, оскільки закладає фундамент міцної, стійкої проти зовнішнього втручання держави.

Не можна не згадати й про статті, у яких ідеться про ставлення ідеологів українського національно-визвольного руху до Української революції 1917–1921 рр., оцінки окремих подій та постатей цього доленосного відтинку часу вітчизняної історії. Аналіз поглядів Олександра Лотоцького, Євгена Чикаленка, В'ячеслава Липинського не тільки доповнює, розширює наші знання про революційні процеси та їх учасників, але й дає поживу для роздумів про сьогодні.

Нарешті, варті уваги й повідомлення регіонального характеру. Згідно даних про учасників конференції – авторів збірника, серед присутніх найбільше було киян, ніжинців, але 7 учасників репрезентували інші регіони України – м. Броди (Львівська обл.), Запоріжжя, Кам'янець-Подільський, Конотоп (Сумська обл.), Маріуполь, Херсон, Чернігів. Їхній доробок цілком вкладається в річище наукових тем і проблем, про які йшлося вище, але на текстах потужніше позначилися місцеві особливості, своєрідність того чи іншого краю. Утім, і кияни цікавляться краєзнавчими аспектами історії революції. Так, Ю. Руденко підготувала повідомлення про внесок у «державотворчі процеси» уродженців Золотоніського повіту Полтавської губернії та осіб, які працювали в краї. Два автори присвятили свої дослідження історії культурно-просвітницької роботи та церковно-визвольного руху на Чернігівщині. М. Потапенко проаналізував роль Ніжинської «Просвіти» в «національно-культурному житті міста» доби революції, а чернігівець А. Глухенький прослідкував долю просвітянина й священика Дмитра Лебідя. Хотілося, щоб цей блок був більшим за розміром, але і в такому обсязі матеріали служать переконливим доказом того, що українці та їхній визвольний рух не були вигадкою німців чи австрійців, або, як тепер полюбляють говорити вороги України, американців. Національна ідентичність була органічно властива народу, відтак у кожному регіоні з'являлися кадри, здатні на боротьбу, творчу роботу, жертви в ім'я Батьківщини.

Сподіваємося, що традиція проводити наукові конференції у центрі Крутянської ОТГ – місці, яке уславилося завдяки подвигу учасників Крутянського бою, буде продовжена, й 29 січня 2022 р. відбудеться нове поважне зібрання дослідників Української революції.

Хотілося б побажати його організаторам і учасникам, щоб зберігся взятий ними курс на зв'язок зі сучасністю і водночас з'явилося більше історико-біографічних нарисів про учасників доленосних подій Української революції та досліджень про її вплив на подальший розвиток України.

Дата подання: 21 січня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Демченко Т. Рецензія : Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення. Вип. III. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Крути, 29 січня 2020 р.) / Упорядники: В. Пискун, М. Потапенко. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2020. 360 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 181–184. DOI: 10.5281/zenodo.4664607.

Цитування за стандартом APA

Demchenko, T. (2021). Retsenziia : Kruty: problemy derzhavotvorennia vid doby Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.) do sohodennia. Vyp. III. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoï konferentsii (Kruty, 29 sichnia 2020 r.) / Uporiadnyky: V. Piskun, M. Potapenko. Kyiv–Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M., 2020. 360 s. [Review : Kruty: problems of state formation from the time of the Ukrainian revolution (1917–1921) to the present. Vol. III. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference (Kruty, January 29, 2020) / Compilers: V. Piskun, M. Potapenko. Kyiv – Nizhyn: Publisher PE Lysenko MM, 2020. 360 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 181–184. DOI: 10.5281/zenodo.4664607.

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ВОЛОДИМИРОВИЧА ШЕКУНА

27 листопада 2020 р. пішов у засвіти відомий чернігівський археолог, музейник та краєзнавець Олександр Володимирович Шекун.

Він народився у Чернігові 19 січня 1935 р. Його родовід глибоко закорінений у товщі століть і безпосередньо пов'язаний із Чернігово-Сіверщиною. Дід О. Шекуна по батькові Порфирій Сидорович (1884–1964) походив із селян, мешкав у с. Кладьківці й викладав у місцевій школі. Там само учителювала й бабуся Олена Василівна (1883–1956), яка належала до відомої дворянської родини Савицьких і мала в Кладьківці великий будинок та 25 десятин землі. Батько О. Шекуна Володимир Порфирович (1911–1947) одержав вищу сільськогосподарську освіту й працював агрономом. Мати – Ніна Борисівна (у дівоцтві Владимирська) (1911–1967) – закінчила Чернігівський інститут соціального виховання і працювала економістом в установах Чернігова. Її батько Борис Миколайович (1888–1969) також працював економістом, а мати Марія Михайлівна (у дівоцтві Матушевич) (1878–1965), дочка священика з Новгород-Сіверського, була домогосподаркою. Їм належала садиба в районі П'яти кутів, де й мешкали декілька поколінь родини Шекунів–Владимирських. Двоюрідним братом Борису Миколайовичу Владимирському доводився видатний український учений-мовознавець Всеволод Михайлович Ганцов (1892–1979), репресований у 1929 р. у справі «Спілки визволення України». Після повернення із заслання він оселився у Чернігові й підтримував близькі взаємини зі своєю ріднею.

У цьому затишному куточку старого Чернігова пройшло дитинство О. Шекуна, обпалене війною. У 1952 р. О. Шекун закінчив середню школу № 1 і вступив до Ленінградської лісотехнічної академії. Проте внаслідок конфлікту з адмі-

ністрацією він залишив вуз і протягом 1955–1957 рр. перебував на військовій службі на далекій Камчатці. За цей час Чернігів зазнав значних змін: у місті розпочалося будівництво великого промислового підприємства – Чернігівського заводу синтетичного волокна, який потребував кваліфікованих фахівців. Зрештою, це й зумовило вибір професії – у 1959 р. О. Шекун вступив до Київського технікуму легкої промисловості, після закінчення якого в 1962 р. одержав диплом техника-технолога штучних волокон. Відтоді впродовж 16 років він працював майстром, начальником зміни на цьому унікальному підприємстві.

За умов «відлиги» на початку 60-х рр. XX ст. в Україні зародився масовий рух, спрямований на збереження і вивчення історико-культурної спадщини, причому активну участь у ньому брали не тільки гуманітарії, а й представники інженерно-технічної інтелігенції. Не залишився осторонь цієї справи й О. Шекун – саме тоді він серйозно захопився археологією, яка стала його справжнім покликанням. Відтак О. Шекун увійшов до складу спелео-археологічної секції Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яка в 1974 р. розгорнула систематичні археологічні дослідження на території Чернігівщини, а в 1977 р. очолив цей громадський науковий осередок. Усе це зрештою цілком логічно привело «технаря» О. Шекуна до Чернігівського обласного історичного музею, у якому він упродовж 1980–1998 рр. працював на посадах наукового співробітника, а згодом завідувача сектора археологічних пам'яток. Надалі з 1998 р. і до виходу на пенсію у 2003 р. О. Шекун працював в Обласній інспекції по охороні пам'яток історії та культури. Брак спеціального вишколу він компенсував наполегливою самоосвітою, вивчав наукову літературу, знайомився з досвідом фахівців і поступово здобув авторитет блискучого «польовика», здатного «впоратися» з будь-якою археологічною пам'яткою.

До кола наукових інтересів О. Шекуна належали пам'ятки практично всіх археологічних епох, але впевнено відзначаємо його тяжіння до вивчення давньоруських старожитностей. Усі матеріали археологічних розвідок і розкопок, а також артефакти, які приносили до археолога школярі та місцеві жителі, згодом були передані ним до фондів Чернігівського історичного музею. Він знав кожний куточок рідного краю. Так, студії у межиріччі Дніпра та Десни дозволили О. Шекуну картографувати 312 пам'яток давньоруської доби, у тому числі 21 городище, 193 селища, 92 курганні й 6 ґрунтових могильників.

Значною подією стало відкриття О. Шекуном у 1976 р. давньоруського селища Ліскове, розташованого на північ від Чернігова біля с. Малий Листвен. Селище другої половини IX – першої половини XIII ст. лежить у верхів'ях р. Білосус, на обох її берегах. Протягом 16 польових сезонів (1977–1992 рр.) під керівництвом О. Шекуна було розкопано понад 13 тис. кв. м і виявлено елементи планування селища, садибну забудову, а також ґрунтовий могильник XII ст.

Чимало зробив О. Шекун і для вивчення курганних старожитностей X–XII ст. Він провів розкопки курганних некрополів біля сіл Звеничів, Вороб'йове, Товстоліси, Красковське, Галків, Клонів, Незаможне, Смолигівка, Шестовиця, а також літописного Сновська (сучасний Седнів).

Значне місце в діяльності О. Шекуна займали дослідження стародавнього Чернігова, у тому числі ґрунтового некрополя на розі вулиць Куйбишева (нині Магістратської) та Комсомольської (нині Ремісничої) у 1988 р., де були досліджені 219 поховань кінця X – початку XIII ст.

На початку 80-х рр. XX ст. О. Шекун звернувся до вивчення Чернігівського дитинця та його посадів. Так, у 1982 р. він уперше зафіксував залишки стародавніх оборонних споруд, що за доби Київської Русі захищали територію Подолу, у 1983 р. виявив рештки галерей Успенського собору на території Єлецького монастиря, а в 1984 р. в урочищі Святе дослідив п'ять печей для випалювання плінфи кінця XII ст. У 1994 р. у районі проспекту Миру та вул. Коцюбинського він виявив садибу чернігівського купця XII ст.

Водночас протягом 1982–1986 рр. О. Шекун досліджував кургани та поселення кінця II – початку I тис. до н. е. біля сіл Деснянка та Шумлай. Проведені в 1993–2003 рр. розкопки поселення III–V ст. поблизу с. Олександрівка, яке нині увійшло до складу Чернігова, дозволили уперше з'ясувати планування поселень київської культури.

Значним був внесок О. Шекуна у підготовку археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» по Чернігівській області. Він, зокрема, зафіксував понад 500 археологічних пам'яток і здійснив їх паспортизацію. За наслідками цих досліджень були підготовлені проекти охоронних зон Сосниці, Мени, Любеча, Листвена та інших стародавніх населених пунктів регіону. Водночас за безпосередньою участю О. Шекуна тривало опрацювання та впорядкування археологічних матеріалів у фондах Чернігівського історичного, Менського та Сосницького історико-краєзнавчих музеїв, унаслідок чого до наукового обігу було запроваджено численні артефакти.

Автор близько 100 наукових публікацій, серед яких декілька монографій, О. Шекун брав активну участь у наукових конференціях та семінарах (два з них – «Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя» та «Другі Самоквасівські читання» були присвячені його 60- та 80-річчям). Характерна риса О. Шекуна – доброзичливе ставлення до початківців, які з плином часу з повагою називали його «дядею Сашею». Чимало чернігівських археологів – В. Коваленко, О. Веремейчик, Ю. Ситий, Л. Сита, Г. Жаров, С. Л. Лаєвський та інші вважають О. Шекуна своїм учителем. Визнанням археологічної та пам'яткоохоронної діяльності О. Шекуна можна вважати надання йому Новобілоуською об'єднаною територіальною громадою Чернігівського району звання «Почесний громадянин Новобілоуської громади».

Із його відходом у вічність відійшла й ціла генерація представників чернігівської археології другої половини XX ст.

О. Б. Коваленко, Л. В. Яснівська, С. Л. Лаєвський

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Науковий журнал

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко.

Коректор В. В. Шуміло.

Підписано до друку 27.03.2021 р. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,

a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк.10,69. Обл.-вид. арк.15,76. Тираж 100 прим. Зам. 001.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєструвидавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316

E-mail: veraizhizn@gmail.com